

forrás

SZÉPIRODALOM, SZOCIÓGRÁFIA, MŰVÉSZET

Alekszandr Szergejevics Puskin,
Buda Ferenc, Molnár H. Magor versei

Hernyák Zsóka, Darvasi László prózája
Csáth Géza drámája

Szajbély Mihály, Branczeiz Anna
Mészáros Tibor tanulmánya

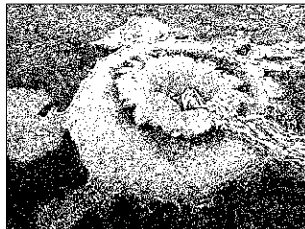
Lévay Jenő festményei,
Nagy T. Katalin esszéje

2020

DECEMBER

forrás

52. ÉVFOLYAM 2020. 12. SZÁM

Buda Ferenc	3	Álom a homokozóban (vers)
Darvasi László	6	Halhatatlanok (regényrészlet)
Tóth Erzsébet	11	Álomveszély; Nulla olvasatlan; Fogadóképes (versek)
Hernyák Zsóka	13	Tábor
Szajbély Mihály	15	Csáth Géza a Szanatórium című színdarabjának töredéke és vázlatai
Csáth Géza	18	Sanatorium
Molnár H. Magor	25	A kutya (vers)
Vasas Tamás	28	Mindenben benne van (vers)
Orosz István	29	Emlékek apámról II.
Alekszandr Szergejevics Puskin	46	A próféta; A költő és a tömeg; Boldog, akit a cár kegyel...; Arion; Barátaimhoz (versek – Soproni András fordításai)

Lőkös István	51	Iskolaéveim
Beke József	62	Szólások a Bánk bán nyelvén
N. Horváth Béla	81	Az újraolvasott Illyés (A 30-as évek verseiről)
Mészáros Tibor	93	Van-e két Márai Sándor? Egy átlagosnak induló év a bírálatok középpontjában
Nagy T. Katalin	103	Tájszene – Rahmanyinov és Lévy
Kollár Zsuzsanna	123	A Szendrey-hagyaték kincsei (Gyimesi Emese: Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában)
Branczeiz Anna	127	A felszabadított Csáth (Szajbély Mihály: Csáth Géza élete és munkái. Régimódi monográfia)

Lévy Jenő festményei

forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT •
Megjelenik havonként • Főszerkesztő: Füzi László • Kecskemét
Megyei Jogú Város és a Katona József Társaság folyóirata •
Kiadja a Kecskeméti Kortárs Művészeti Műhelyek Nonprofit Kft.;
Felelős kiadó: Füzi László • A szerkesztőség címe: 6000 Kecskemét,
Kápolna u. 11.; Telefonszáma: 76/482-223; Honlapcím: www.
forrasfolyoirat.hu; E-mail cím: forras@forrasfolyoirat.hu • Tördelés:
VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160; videopix@fibermail.hu •
Nyomdai kivitelezés: Print2000 Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.;
Tel.: 501-240; Felelős vezető: Szakálas Tibor

A szerkesztőség tagjai: Buda Ferenc (főmunkatárs), Füzi Péter, Pál-Kovács Sándor Attila, (szerkesztő) Bosznay Ágnes (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: Bahget Iskander, Komáromi Attila, Pintér Lajos • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. • A borítón Benes József Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza! Terjeszti a Lapker Zrt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. • Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, és a kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu, telefonon 06-1/767-8262, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1/767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu. Belföldi előfizetési díj: 4800,- Ft • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Buda Ferenc

Álom a homokozóban

*Kölyökként hajdan ahol kuporogtál,
az udvar mélyén még ott a homokvár.*

*De népe hova tűnt? Nincs, nincs, aki védje.
Teng árván, üresen – tán épp ezer éve.*

*Benne egy kósza bogár se lakik már.
Kész csodaálom, hogy ma is itt áll.*

*Lám csak: te agyagból gyúrt öreg Atlasz,
Időd leforog, s te a porba hanyatlasz.*

*Mégse borongj, hisz itt a sok kicsi gyermek,
s ők a seholból még visszaölelnek.*

Darvasi László

Halhatatlanok

Szerda reggel volt, éledezett a város. Sürgött és forgott az emberek dolgosabb hányada, de még ásított az iskola, nem szállt a dohányfüst a hivatali épületek előtt, ám a boltok ajtajáról lekerült a keresztbe feszített vaspánt, nyitottak. Kenyérszag szállt bele a hidegbe, puhán, kényelmesen. Húsokat pakoltak, köveztet csorgott a vér a faládákból, már dermedt is. A párában gomolygó kiscsarnok oszlopainál fősorakoztak a tejeskannák katonái. Templomba most nem igyekeztek az emberek. A télnek ebben a csikorgó idejében piac sincsen, mert minek. Kovalik érkezett, tátogó ezüst rudak, nagy csukák heverték a kocsiján. Lékből huzigálta ki őket.

Gál lassan haladt az állomás utcáján, deres ágak incseltek, karcolgatták a hideget. Kiáltás szállt utána, nem is messziről. Fordult, addigra Erna elérte, lihegett rá, helyes kis tűzrózsák pirultak az asszony arcán.

- Te?!
- Szeretnék a tanár úrral tartani.
- Hová?
- Vigyen el engem.

Gál semmiképpen nem értette, honnan tudja Erna, mi a célja. Bézsét bírta szóra? Követte őt talán, a kastélyban hallgatta ki, amikor Karolinának azt mondta, holnap Pestre utazik, mert az egyik színházban föllép Thomas Mann?!

Nyikorgott cipője alatt a hó, máris fázott a lába, ez teljes képtelenség. Nem annyira régen eljátszottak egy gyerekes esküvést. Házasságot! Aztán Erna kigyógyította őt két éve, főzte beteg torkának és tüdejének a kamillát, a mentát, etette vele a fekete gyökeret. Aludt is vele egyszer, de milyen régen. Erna mindig úgy nézett rá, nagyra kerekedett a szeme, őzike lett. Úgy nézett rá mindig, mint aki kívánczik. Fafejű, megátalkodott férj dohog az oldalán, ez is tudvalevő, az a Lackó. Furcsa gyerekek szívják a vérét. Csaknem azt mondta neki, szaladjon csak vissza oda, honnan jött, van neki férje, gyerekei, ott van Karolina, mit keresne ő mellette.

- Nem maga miatt – szólta Erna, átrebbent tekintete a férfi válla fölött.
- Hanem?
- Nem kötöm az orrára – Erna nyomban korrigált. – Nem merem megmondani.

Gál lepattintotta a cigarettásdoboz fémfedelét, egy piramis sárgállt rajta, a tövében tevé. Nem meri megmondani. Dehogynem meri. Szórakozik, mint egy érzelmi kisinas. Minden nő tud szórakozni, hát jó.

Ahogy beléptek az állomás épületébe, mintha várta volna őket, az állomásfőnök. Eléjük lépett.

– Nohát, tanár úr, utazunk, utazunk?

– Úgy állomásfőnök úr, úgy.

– Aztán hová, ha kérdehetem?

– Mondja meg doktor Barotánynak, hogy az anyja picsájába – bólintott Gál, mintegy radikálisan fölülírva egy középiskolai tanár szóhasználatának természetét.

– Kérem?! – a komoly vasutas elsápadt.

– Értette azt maga, állomásfőnök úr.

Recsegett a hangosbeszélő, bemondták a járatot, azonnal befut.

A füledt vonatkupéban Erna kiemelt a kistáskájából egy újságlapot, tenyérrel széthajtogatta, simogatta és a férfi kezébe nyomta. Kívágta a cikket minap egy újságból. Az úgynevezett Mosoly iskoláról volt szó. Mosolyiskola! Kikanyarította valamelyik képes magazinból, amelyre a kastélyban lelt, mert oda még mindig érkezett, jöllehet újabban elég szeszélyesen, a sajtó. Jöttek barna papírba, celofánba csomagolt divatlapok, magazinok és úgynevezett irodalmi újságok. Bézsé néha Szolnokig gurult értük. Erna kezébe akadt a híradás a Mosoly iskoláról, mely az öngyilkosok városában, a bűnös Pestben születik a napokban, és arra szövetkezett, hogy megtanítsa a melankóliától, búbanattól sújtott magyar embereknek a derút. Az öngyilkosok városa, ezt az egész világ tudja, Budapest! A magyarok és a derű két különböző, távoli dolog, nahát! Oda szeretne elmenni Erna, a kedves, rendes Mosoly iskolába. Megnézni, hogyan oktatják az emberi arcnak a mosoly tudományát. A környezetében például alig találkozik mosollyal, tükör elé is hiába áll. Az ő arca csak szabálytalan. Ha nevet, az olyan furcsa, nem szabályos. A férje sem tud mosolyogni, vigyorogni, kacagni, röhögni talán. Gálra sandított, félrebillentette a fejét, a tanár úr sem az a kifejezetten mosolygós fajta. Kahn boltos mosolyog? Goldék? Karolina? A szolgabíró? Vagy a papjaik? Nem mosolyog itt senki, nem tudnak nevetni, csak röhögni, részegen hahotázni, mint RaduKipter. Ő, mondta halkan Erna, nem nevetést kér, az van, hahota és gúnycacaj, van röhögés, de mosoly nincsen.

Már át is csattogtak a Tiszán, a folyó vitte a szürke hátán a jéglemezeket.

Gál csodálkozott, megint meglepte ez az asszony.

Kicsapta az ajtót a kalauz, nagydarab, testes ember, feszült a mellkasán az uniformis, jegyet kért, érdeklődve, csaknem tolakodón nézett rájuk, majd, mint aki érti a dörgést, kacsintott.

– Ez nem volt az? – kérdezte kajánul Gál.

– Vigyor volt. Hőbörgés! Be volt rúgva.

– Részeg nem mosolyoghat?

– A túl sok bor nem mosolyog, tanár úr.

Erna nem sokat járt Pesten, gyerekkorában egyszer-kétszer, aztán elvértve Lackóval, őszintén szólva nem nagyon érdekelte az a német író, mert mi érde-

keset láthatott volna rajta, német is, író is, őt nem kifejezetten hozza izgalomba. Az utca világa viszont lenyűgözte, a pesti utca, ahol egy dzsungeli papagáj is összezavarodna. Milyen más arca van egy nagyvárosban a télnek. Száll még a por is! Közeledő délidő izgat nagy, városi harangokat. Dudálnak, mint a bolondok! Hirdetőoszlopok kiabálnak, neonok pislognak, pedig nappal van. Óriás kirakatokban forognak a divatos emberbabák. A forgalom óriási, autó a másik autó után szalad, üldözi egyik a másikat, nem olyan komótosan haladnak, mint Bézsé a szenttamási úton. A sok szín, a sok forma! Mondta is Gálnak, és igyekezett nem mutatni az izgalmát, hogy elmegy vele, elkíséri. Valameddig. De inkább, ha lehet, sétálna és nézelődne, amíg a tanár a német író előadását hallgatja. Meg aztán, ugye, a Mosoly iskola!

Gál igyekezett nyugtatni a megzavarodott asszonyt, Erna el fog tévedni, nem talál vissza, és mi lesz vele. Az előadást este tartják. Sötét lesz már. Megeszi Pest Ernát, így kapja be, hamm. Ez a város mindig éhes. Éhes volt már ötven éve, most még éhesebb. Érti-e Erna, hogy az este itt micsoda.

– Hol fogsz aludni?

Eszébe sem jutott, az ágy, vagyis a szállás, hogy nem jönnek vissza estére. Ő most úgyis a kastélyban van, akad otthon magyarázata. Gőzölgött a férfi lélegzete. Erna nevetett kínjában, csuklott a térde.

Nem nyeli el a város, nem olyan könnyű őt megenni, ő képes megakadni bárkinek a torkán. Aztán mégis követte Gált, mintha az árnyéka lenne, gúnyosan nézték a szépruhájú nagybabák a kirakatból. Rikkancsok futottak, kis aktatászkás emberek, ferde bokájú lányok. Gesztenyét árultak füst mögött. Gál bevárta, ne maradjon le, nem szabad.

– Miért ilyen ember a férjed?

– Őt is verték.

Gál úgy tett, mintha nem tudta volna. Erna megbámult egy hatalmas, dohogva elhaladó buszt. Okádta a füstöt, akár egy óriási tüdőbetegség. Sokan utaztak rajta. Párásan homálylottak az ablakok, sötétlettek mögöttük a fejek foltjai.

– Ott van vele, Lackóval mindenki – mondta. – Rengeteg mindenki, azt hiszem. Egy nép, egy nemzetség. Benne van mind az öklében. Családok, apák, anyák, az egész gyáva, sírós rokonság. Azt hiszi, csak veréssel lehet egybe tartani ezeket, megőrizni őket a bajban, szélfújásban. Olyan kötelességnek gondolja a szigort, ami mindenekelőtt van. De én ezt nem engedtem.

– Visszaüttél.

– Figyelmeztettem – mondta Erna, és örült, hogy a tanár nem rá néz, mert elpirult. – Elvittem kurvákhoz is!

– Micsoda?! – Gál megállt.

– Zalatnai Elekhez. Aztán a tudomására hoztam, hogy nem üthet meg többet.

– Mert akkor mi lesz?

– Akkor én nem állhatok jót magamért.

Erna le-lemaradt, majd rázott magán, elszántan lépdelt a férfi után, lett közöttük vagy három-négy méter távolság így is. Fénylett a téli aszfalt, egy sarok után elvesztette, amitől megrémült, attól kezdve mindig látta a szép, divatos kalapját,

imbolygó hátát. Fázott, hova tegye a vörös kézfejét. Karcolt a hideg, játszott bután a lélegzet. Addig követte a hosszú úton, amíg egy szálloda elé nem értek. Ebben a szállodában működött egy gyönyörű kávéház. Olyan volt, mintha órák teltek volna el. Negyedóra volt mindössze. Alig mentek. Britannia volt a kávéház neve. Ide tértek be a rövid, de hosszúnak tűnő séta után.

– Templom – szólta Gál, fogta Erna kezét, többet nem szólta, húzta, terelte. Stein Frici bandája is fészkelte itt, aztán a fehér tiszt urak. Sárga szoba, Vadászterem, a székelyek ivója, ez mind itt van. Tágas, elszédítő terem, a örökös szivarillat. RaduKipter egyszer nagyon itt, amikor fölutazott lemezt venni, egy táskányi dzsesszt elhagyott, rendes volt a főúr, utána küldték a táskát. Itt székelnék az éjszakát kísértve a pesti írók. Gyülekeznek, mint akik háborúba indulnak, itt beszélnek el a világ ügyes-bajos dolgait, itt vesznek össze halálosan, itt irigylük egymást, békülnek vállvonogatva. Mutogatják a verseiket, a meséiket, az irományukat. Tányérnyi húsokat esznek, zsírral pecsételik magukat. Mártogatják a hús levét fehér kenyérbéllel, fénylik az ábrázatuk, nagy szonetteket böfögnek. Céklalével kenik be a szeretőjük száját, játszák a vérest. Isszák a súlyos villányi borokat, megváltják a világot, de csak magukat döntik romlásba, annyira magányosak. Holnap fölolvassok, kérlek. Életfontosságú! Itt vár rájuk az életük föllépése. De csak a magányuk, az hallgatja őket.

Erna szédült ennyi élménytől, látványosságtól.

Elég, elég!

Fölfigyelt, hogy már-már bosszantó nyíltsággal bámulja őket a nyúlt férfiú egy körkörös, hajlított lábú asztalka mellől. Úgy néz, mint aki meg akarja büntetni őket. Olyan bírőféle. Hasonlított kicsit Zalatnai Elekre. Magas, ülésben is tekintélyes alak, elegáns. Erősen lenéző tekintete volt, szép, hosszú ujjáival dobogtatott a márványon. Büntetni fog, semmi kétség.

– Figyel az úr bennünket – szólta, érezte, Gál megremegeg. – Ismeri?

– Van szerencsém ismerni.

– Bíró?

– Az is, de inkább író.

Ernának eszébe jutott valami.

– Én is ismerek egy író.

– Kit? – kérdezte Gál, de látszott, hogy nem érdekli.

– Magyar... Károly?

– Ja, igen, az egy népi alak. Jártak nálunk, a városban, tudom.

– Honnan tudja?

A nagyfejű író ekkor fölállt, odament hozzájuk, hanyagul tüzet kért Gáltól.

– Olvastam a verseit – szólta mintegy mellékesen, elfújta a füstöt.

Gál olyan fehér lett, mint a papírlap, amelyre a versei kerülhettek. Erna eltátozta a száját.

– Tetszettek – mondta, és visszament az asztalához, a szétszórt jegyzetei fölé hajolt.

A Duna-partra sétáltak aztán, hatalmas bejáratú, vasalt kapujú épületek között lépdeltek. Ez itt Lipótváros, tehetős emberek lakják, olyan tehetősök, mint egy gróf vagy egy herceg. Bárók gazdagsága! Megvehetnék a Kollowitz birtokot? A

budai dombok tejfehér ködben úsztak, a fehérén átpislákkolt egy-egy fénybogár, a szürke folyón jégtablák tolakodtak. Sirályok rikoltoztak, a parton a hidegben is andalgott néhány szerelmes. Megebédelték a nagy zsinagóga környékén, kései ebéd volt az már, Erna főzeléket akart, aztán rántott csirkét kapott, sült krumplit, meg bort is valamennyit. Kövér kancsóból itták a piros, fűszeres bort. Gál szótlan volt, Erna jókedvű lett, nevetnie kellett, nem szégyellte.

– Mosolyogjon már, na, csak egyszer.

Gál mosolygott, nem volt az igazi.

Eljött az este, az a sok fény, hullámzó, görbülő neonok, lámpák sárga tánca, dudaszó, benzingóz, járták a várost, lehelték a hideget, egyszer csak ott voltak, ahová igyekeztek, a Magyar Színház épülete előtt. Megállt a férfi, bevárta, Erna folyton lemaradt. Hol volt már a Mosoly iskola.

Athunyorogtak a csillogó ajtóüvegen. Micsoda tumultus! Szmokingos urak és hölgyek pompás estélyikben, táncolt a fehérrel a fekete, kint cigarettáztak néhányan, jelentőségteljesek voltak, mindenki fontosnak tetszett, ez, kérem, egy világhírű irodalmi est. Gál bólintott, belépett a fényben úszó előcsarnokba, intett Ernának, maradjon. Erna nem is mert a tanár után lépni. Vagy nem akart. Még mindig belátott a zsúfolt terembe, ahol lépni alig lehetett már, billegtek a pezsgős poharak.

Állt, csak várt, ette a hideg, vacogott, szegény vagyok, szegény vagyok.

Most mit tegyen.

Így fog maradni?

Megjött egy magas, erős testű hölgy, bundában volt, mellette kicsi ember. Mintha anya jött volna a gyerekével. De nem. Igazi párok voltak. Milyen furcsák. Voltaképpen szerelmespárok. Mielőtt beléptek volna az előtérbe, megcsókolták egymást, szájon, drágám.

Drágám!

Ernának ismerősek voltak nagyon. Mintha látta már őket. Hol láthatta? Náluk, a városában, nem?

Gyere már, Emil!

Akkor valahonnan, maga sem tudta honnan, de odaállt mellé egy férfi, finom, bajuszos fej, elegáns, finom szabású posztó zakó. Szikár, magas alkat. Fiatal korában látott ilyen urakat az öreg gróf vendégségében, némelyik raccsolt, legalábbis affektált. Nem úri megjelenés mégsem, nem arisztokrata. Hanem akkor miféle szerzet. Inkább olyan otthonos. Előkelő, de nem úri. Mint aki otthon van a világban. Nem elfoglalta, nem birtokolja, csak helyet foglal benne, mint egy előkelő vendég. Nem nyúlkal, nem kapkod a dolgok után, jönnek a keze alá azok maguktól. Ezt tudta volna Erna mondani, ha nem látja meg a szája sarkában húzódó keserű vonást, az otthontalanság furcsa karcát, hogy mégsem egészen így lehet. Erna nem látott még idegen polgárt, aki mögött mintha az egész nagyvilág állt volna. Megjelent a szép, idős férfi mellett egy fiatal ember. Mint egy hordár, de annál elegánsabb. A bajuszos most Ernára nézett, megszólalt.

– Keres valakit? – németül beszélt.

A fiú fordította, elfintorodott közben, ahogy Ernát jobban szemügyre vette.

– A férjem bent van már – mondta Erna.

– Szóval itt van a férje. Újságíró?

– Mein Mann Dichter is. Ma is megdicsérték a verseit.

A bajuszos elgondolkodott, megnézte őt, szemügyre vette, hogy költő férje van ez efféle teremtménynek.

– Azt fogom mondani nekik – és a tumultus felé intett –, hogy a németeknél nem lesz több kommunizmus. Ebben bízhatunk. A német emberek nem bírnak több diktatúrát. Ezt fogom nekik mondani. A Biblia fontosabb lesz, mint bármi más. A szentségek, a tízparancsolat, az erény. Tudja, ki az a Hitler?

– Tudom – mondta Erna önkéntelenül is németül.

– És?

– Zu laut – suttogta Erna.

Kilépett az épületből Gál. Nyomban megdermedt, mozdulni sem tudott. Meglátta őket. Láttá, hogy a német író, és Ernával beszél.

– Üdvözlöm, kolléga – mondta a bajuszos és meghajolt. Majd hátra ment, a hátsó kijáraton kívánt a színházba befáradni.

Gál, akit költőnek neveztek, furakodott utána. Elfelejtette Ernát. Vagy nem. Ő meg csak állt kint, mígnem rá nem fújták a keserű cigarettafüstöt. Belefújták a hidegtől piros arcába.

– Üristen, Frici!

A férfi nem szólt, csak belekarolt, s vontá odébb. Olyan volt a szorítása, mintha rendőr ragadta volna meg. Repkedett közben a tekintete, hátranézett többször, előre pislogott, meg oldalt, úgy kapkodta a fejét, mint aki veszélyt érez. Mint aki nagyon fél. Berángatta Ernát valami cukrászdába. Leültette egy kerek, vaslábú asztalhoz, cigarettáztak, fehér kötényben szaladt a vastag vádlíjú pincérlány, hozta a pohárban fölhabzó Drehereket. Frici konyakot is ivott.

– Mit akarsz éntőlem?

– Semmit. Régi ismerős vagy, nem?

– Követtél bennünket.

A férfi bólintott.

– Megint ölni akarsz?

– Engem akarnak ölni – tűnődött Frici, már ki is itta a sörét. Kért egy újabb konyakot.

– Akkor minek rángat bele?

– Mondj valamit Karolináról.

– Eszébe sem jutsz.

Erna jobban megnézte az arcát, amely minden eddigi vonást megőrzött, az álmos, mégis veszélyes tekintet, az orr akaratos ívét, a szája érzékiségét, de mintha romlani kezdett volna ez a szép férfiarc. Húzódott egy nagy seb a homlokán, beleért az arcába, élénkpiros vágat, még a félhomályban is látszott, bevarrhatták. Stein Frici beszélni kezdett. Ernának el kellett volna tennie egy csomagot. Nem akarta. Nem annyira nehéz tárgy, vászonba csomagolta. Erna vegye át az asztal alatt. Vegye már, tessék! Erna csak ellenkezett. Nem vesz át ő semmit. Őt aztán Frici semmibe ne rángassa bele. Elég volt a bolondságból. Ha nem veszi át Erna, akkor ő, Stein Frici elveszett. Megölik. Kik?! Azok, akik figyelik őket. Ki figyeli őket?! Mindegy, az asztal alá nem látnak. Nyújtsa már ki Erna a kezét. És Erna kinyújtotta.

– Hagyjál engem békén – Erna fölállt, nagyon félt. Azt a valamit gyorsan a kabátja alá dugta. Ott hagyta a veszélyes, semmirekellő embert. Visszasietett a Magyar Színház elé, maga sem értette, honnan tudja az utat, de megtalálta, már állt a bejárat előtt. Addigra jócskán az estébe értek. Oltogatták fel és le az előtér lámpáit, vége lett az eseménynek. Meleg folyt az arcára, a könnye. Tódultak a gazdag, a tehetős, az okos, a befolyásos emberek. Egyszerre megtalálta Gál, átölelte.

– Ne haragudj, Erna.

– Rossz volt egyedül.

Egy kicsiny szállodához mentek aztán. Nem beszéltek közben. Magasodott egy nagy, vörös piacház a környéken, Gál megszólalt, tudod-e, erre élt Petőfi és Jókai. Hogyne tudná! De jó volt megérkezni. A recepciós megnézte őket, a ceruzája végével ütögette a fapultot. Halak rajzai voltak a falakon. Tele volt hallal a recepció. Sügér, viza, mennyhal, kecsége, meg békák. Nagy és puffadt, zöldre festett kecskebékák. Erna, azt gondolta, föl akar az illető recepciós vágni a hülye halaival. Ezek úszkálnak a Dunában?

– Gál Endre tanár és a kedves felesége – mondta a férfi, körmölte a nagy füzetbe. Fölpillantott. – Igaz?

– Összeházasodtunk egyszer, uram – szólott Erna –, de inkább a szeretője vagyok. Nyugodtan odaírhatja, a szeretője.

A recepciósnak elnyílt a szája, aztán magában motyogva hozta az igényelt liter vörös bort. Valóban úgy aludtak, akár a hitvesek, összeért a lábuk. Furulyázott a kis szobában a hideg. Gál csődöt mondott. Erna simogatta az arcát, dúdolt. Addig csinálta, míg a férfi el nem aludt. Ő meg dúdolta neki halkan Seres Rezsőtől az öngyilkosok himnuszát. Aztán óvatosan megnézte, mit adott neki az átkozott Stein Frici.

Tóth Erzsébet

Álomveszély

Annyira szeretek aludni, hogy az már botrányos.

Mondhatnám: perverzió.

*Alig ébredek föl, már azon töröm a fejem, hány órának kell eltelnie,
hogy újra nyugovóra térhessek.*

*És miket kell csinálnom addig? Mindig menni kell valahova, postára,
bankba, boltba, a hivatalokat inkább elkerülöm,
most könnyű, mert vírusveszélyre hivatkozhatok,
imádkozom, tartson még egy kicsit, néhány hónapot, évet,
hogy visszacsavart lángon élhessek.*

*Van vagy húsz arcmaszkom, tíz üveg fertőtlenítőszerem,
mindig az alkalomhoz igazítva.*

Csakhogy nincs alkalom.

Kiiktattam mindet. Nem megyek. Csak nem képzeled?

Vírusveszély van, ha nem tudnád.

Nem magamat félttem, dehogy. Nekem már mindegy.

De ha valakit megfertőzők?

Azt nem viselném el.

Inkább elkezdek már délután háromkor alváshoz készülődni.

Attól függ, milyen álmra készülök.

Szerelmesről már szó sem lehet, de azért valami kis izgalom kell az álomhoz.

*Valami könyv, ami nem untat nagyon, gyertyáról szó sem lehet,
még felgyújtom ártatlan lakótársaimat.*

*Bár az egyik nem olyan ártatlan,
elérte, hogy róla ábrándozzak, sőt kavics-gyűjteménnyel üzengetünk
egymásnak, lehet, hogy csak én képelem.*

*És persze minden szál cigarettát el kell szívnom az alvás előtt,
mert az lenne a legkínosabb, ha maradna egy szál:
dohányzás közben érte a halál.*

*Végül álmokat kell kitalálni, valami boszorkányosan izgalmasat,
mondjuk, egy régi barátomat kerülgetem, és bombát dobok rá.*

Nem tudom, de biztos megérdemelte.

Ha meg nem, tehetek én róla?

*Hisz ez csak álom volt, de a legjobb úgy aludni,
hogy nem is álmodom.*

Álmodni veszélyes.

Általában így ágyazok meg magamnak.

Nulla olvasatlan

*Naná, nincs olvasatlan, ez csak a marha internet,
nekem ez nem világom, én még igazi leveleket vártam,
nincs gond, akkor még volt postaláda, volt izgalom, volt varázs,
más volt a levél télen, más volt ősszel, más volt főleg nyáron,
amikor hasmenést kaptam egy nagyon várt levéltől,
a végén olvastam el azt a levelet, amit már három hónapja vártam,
és amit olvastam, nem volt valami óriási, csak még nagyobb szárazást okozott,
de legalább megkönnyebbültem.*

Fogadóképes

*„vigyázz, hogy ne kerülj ide
a régi fésű, szóval eltörött”*

Pilinszky János

*Majd szóljak, ha fogadóképes leszek.
Nos, ez nehéz lesz.
A lábamra például azt mondta az orvos:
Van egy jó és egy rossz hírem.
Mondja a jót először.
Nem kell levágni.
Akkor mi lehet a rossz?
Egyelőre ne induljon lábszépségversenyen.
Így állunk.
Illetve nekem csak feküdnöm lehet többnyire.
Meg kenegetni lioton géllal.
Mikor leszek én fogadóképes?
Mikor a fehér petúnia utolsó rügyei is kinyílnak?
Vagy képes leszek a bokámat valahogy járáshoz igazítani,
hogy ne billegjek összevissza?
Ne sántikálva menjek az ajtót kinyitni?
És a drága Pilinszky: „világszép sántikáló lányok, ragyogjatok, ragyogjatok!”
Se lány nem vagyok, se világszép, és ugyan sántikálok,
de a ragyogás elszállt.
Mint a fonott szőke kígyókonty a tarkómról.
A kígyó idő.
A kígyó szerelem.*

Hernyák Zsóka

Tábor

Amikor már mindenki elaludt, lassan odakúsztam a sátorhoz. A tojásra fájt a fogam, amiből, ha a számításaim helyesek, néhány nap múlva kikel a pulyka. Szerettem volna végignézni, ahogy megreped a tojáshéj, és a madár a csőrével egyre tágítva a lyukat, kopasz fejével a világra bukik. Ehhez azonban el kellett lopnom a tojást, amit a táborozók felváltva őriztek a sátraikban. Nekem nem volt sátram. A nagy faasztal alá húzódva aludtam esténként. Onnan figyeltem, ahogy a többiek a tojást vastag gyapjúsálakba bugyolálják, és esténként, mint egy szent ereklyét, díszkísérettel hordozgatják sátortól sátorig. Felváltva gondozták a vékony, sárga falak között fejlődő embriót. Egyesek énekeltek neki, mások óvatosan ringatták. Mindennap felmérték a tojás állapotát, és a héj kopogtatásával győződtek meg arról, hogy minden rendben van odabent. Nem tudtam, hogy mi a céljuk a madárral, én egyszer sem mehettem a tojás közelébe. Feltett szándékom volt, hogy ellopom, és odébbállok, majd miután kikel a pulyka, megvárom, hogy nyolc-tíz hét alatt elérje kifejlett testsúlyát. Soha nem láttam, és soha nem kóstoltam még felnőtt madarat. A táborban csak a fákról lehullott gyümölcsökkel táplálkoztunk, nyáron barackkal és körtével, télen pedig, mivel sokáig elállt, dióval és mogyoróval. Állandóan éhes voltam. Amikor a tojás még csak öt napja volt a táborban, megpróbáltam ellopni, de amikor a sátor közelébe értem, feltartóztattak. Azt mondták, olyan hangosan korog a gyomrom, hogy felébresztem a táborlakókat. Így semmiképpen sem engedhetnek a tojás közelébe. Ezt követően többször is próbálkoztam, de állandó éhségem mindig lebuktatott. Hogy a gyomrom korgását valamivel elnyomjam, a huszonötödik napon hasonlóan közelítettem a sátrakhoz. A ponyvák mozdulatlanok voltak. Már mindenki aludt. A vörös sátor előtt hallgatóztam, ott őrizték a tojást. Odabentről csak egyenletes szuszogást hallottam. A lélegzetemet visszafojtva füleltem, tudtam, hogy több esélyem már nem lesz. Huszonöt napom volt tökéletesíteni a tervemet. Belopózok a sátorba, óvatosan zsebre vágom a tojást, majd csendes léptekkel, még hajnal előtt elhagyom a tábor. Az ösvényt kerülve, a fák között hatolok az erdő közepe felé, majd amikor már elég távol vagyok a tábortól, berendezkedek egy nagyobb fa alatt. Gallyakból fonok magamnak egy otthonos vackot. Amíg a madár ki nem kel, lehullott falevelek közé rejtem, hogy melegen tartsam a tojást. Amikor először roppan meg a vékony, halványsárga héj, virrasztok mellette, és megvárom, míg a gyenge fióka le nem rugdalja magáról a héjdarabkákat. Az ezt követő hetekben a madarat a szélőtől is óvom. Férgeket és bogarakat gyűjtök, azzal táplálom. Esténként magam mellé veszem, és a testemmel tartom melegen

a kopasz és esendő állatot. Amikor már megerősödik, kiengedem a vackunkból, hogy feltérképezhesse a helyet, ahol élünk. Idővel fekete és fehér tollakat növeszt majd, amik helyettem óvják őt a szélről. Amikor hetek múlva már kifejlett pulyka lesz, pozsgás tokájú, erős madár, egy farönkhöz vezetem, megcírógatom kemény koponyáját, és egy határozott mozdulattal kitekerem vaskos nyakát. Megfosztom a tollaitól, majd nyársra húzva megsütöm, és megeszem. Akkor majd, évek óta először, jóllakottan fekhetek le aludni. Keresve sem találtam hibát a tervemben. Hangtalanul a sátorponyva felé nyúltam, de nem értem el. Óvatosan közelebb kúsztam, de amikor az ujjbegyem a vászonhoz ért, megroppant valami. Egy kiáltást hallottam, és kisvártatva az egész tábor felbolydult. Gyorsan talpra ugrottam, és rohanni kezdtem. A ponyvák felcsapódtak, és hatalmas nyüzsgés támadt a sátrak között. Ketten tüzet gyújtottak a tisztáson, majd megfogták egymás kezét. Hamarosan a többiek is csatlakoztak hozzájuk, félkörben, egymás kezét fogva állták körül a tüzet. Én korgó gyomorral behúzódtam a faasztal alá. Nem sokáig voltam biztonságban, mert elvitték az asztalt a fejem fölé, és a tűz elé tették. Végül a vörös sátorból is előjött az őrző, kezében a vastag sálba bugyolált tojással. Majd a többiek várakozó tekintetétől kísérvé letekerte a sálat, és óvatosan letette a gyapjúkupac közepén pihenő tojást az asztalra. Mindenki mozdulatlanul dermedt. Én se vettem le tekintetemet a tojásról. Hosszú ideig maradtunk így. Néhányan időközben lehuppantak a földre, és kényelmesen elhelyezkedve figyeltek tovább. Amikor már hajnalodott, és még mindig nem mozdult meg a tojás, az egyik őrző felkelt, és óvatosan megközelítette az asztalt. Mutatóujjával megérintette a héjat, de mivel továbbra sem történt semmi, megpöckölte. A tojás megbillent, és a biztonságos textilfészkéből az asztalra esett. Ahogy a vékony, sárgás héj a falaphoz ért, azonnal széttört, kiengedve magából a tartalmát. Hirtelen mindenki felpattant, és az asztal köré gyűlt. Én is felálltam, és a tömeg felé futottam. Menet közben még láttam, amint az asztallapon elnyúló, nyálkás váladék közepén fénylik egy napszínű, szabályos félgömb. Egyszerre csaptak le. Hiába nyújtogattam a nyakam, a táborozók feje eltakarta előlem a sokat dédelgett váladékot. A távolból jól megfigyeltem az asztal fölött mozgolódó tarkókat. Többségüket fekete, barna és szőke haj borította. A sűrűn növő hajszálok megóvták a koponyákat a szélről. Szerencsére néhány olyan tarkó is akadt, amelyik kopasz volt, sima és fényes. Füleltem. Az asztal felől érkező furcsa, szörcsögő hangok sikeresen elnyomták az üres gyomrom keltette zajt. Tudva, hogy több lehetőségem már nem lesz, új tervet gondoltam ki, majd óvatos léptekkel elindultam a védtelen fejek felé.

Szajbély Mihály

Csáth Géza a *Szanatórium* című színdarabjának töredéke és vázlatai

A *Világ* című napilap 1911. december 2-i számának 11. oldalán Csáth Géza új darabja címmel rövid hír jelent meg. „Csáth Géza, a kiváló fiatal író, akinek két értékes és finom drámáját tavaly nagy sikerrel mutatta be a Magyar Színház, befejezett egy háromfelvonásos szatirikus vígjátékot, amelynek »A szanatórium« a címe. A darab szereplői orvosok. Mind a három felvonás egy magánszanatóriumban játszik. Csáth Géza új darabja még az idei szezonban bemutatóra kerül [az] egyik fővárosi színpadon.” A rövid tudósításban több a csúsztatás, mint a valóság. Csáthnak *A Janika* és a *Hamvazószerda* című darabjait 1911. május 24-én tényleg bemutatta a Magyar Színház, de azok nem arattak valódi sikert. Kritikai fogadtatásuk vegyes volt, és nem nyerték meg a szélesebb közönség tetszését sem, az ötödik előadás után lekerültek a műsorról. Ami pedig a *Szanatórium* című vígjátékot illeti, annak elkészültéről ugyan a *Színházi Hét* is hírt adott ugyanebben az időben,¹ de a darab még messze nem volt készen. És nem is készült el sohasem, noha éveken át foglalkozott vele, és nagyon sokat várt tőle. Csáth a *Világ* zenekritikusa volt, a hírt nyilván tőle származó információk alapján közölte a lap, s innen, vagy közvetlenül tőle juthatott el a *Színházi Héthez*.

Könnyen lehet, hogy Csáth a „késze jelentéssel” önmagát akarta munkára, a darab befejezésére kényszeríteni. Egész életében vágyott a színházi sikerre, úgy találta, igazi ismertséget és anyagi elismerést csak ez hozhat számára. A munka azonban az évek múlásával egyre kevésbé ízlett neki. A pszichoanalízis és a morfium egymással karöltve akadályozták a novellairásban, és elvették a kedvét a napi zenekritikusi, publicistai munkától. Ebben a helyzetben még inkább megemelkedett számára az elképzelt rivaldafény értéke. 1912. október 27-én így írt öccsének: „Szeretnék sokat írni, jó dolgokat, de nincs igazi kedvem, mert nem látom a módot, hogy az írással gyorsan nagy sikert érjek el. A színdarab az egyetlen, amiben reménykedni lehet. Ha ez nem válik be, vidékre megyek tavasszal, házasság kapcsán. Ha azonban a színdarab beüti – akkor megszőktetem O[lgát] és akkor jó élet fog következni, írói, nagystílus. Nem nagyon reménykedem ebben, de ha mégis sikerülne, akkor nem panaszkodnék többé a sorsom ellen.”²

A *Horváték* című darabjának tisztázásával foglalkozott ekkor, melynek bemutatására végül egyetlen színház sem vállalkozott. Lányszőktetés és nagystílusú élet helyett házasságkötés következett, majd elvonókúra a Liget Szanatóriumában. 1913 nyarán ugyan még felcsillant a remény, Az *Est*-ben olvasott hír³ nyomán arról tudósította öccsét, hogy ősszel színpadra kerül a munkája. Ám Miklós Andor lapja valójában csak arról adott hírt, hogy

1 *Színházi Hét*, 1911. december 3., 10.

2 Csáth Géza: 1000 × ölel Józsi. *Családi levelek 1909–1912*. Dér Zoltán hagyatékából s. a. r., utószó Beszédes Valéria. Szabadka, Életjel, 2008., 118.

3 *Fiatalkor* a Nemzeti Színházban. Az *Est*, 1913. augusztus 10., 6.

a színház első őszi ülésén dönteni fog, bemutatják-e a darabot, és a döntés végül elutasító lett. A félreolvasásban szerepet játszhatott, hogy morfiomos állapotában a valóság helyett azok a vágyak léptek előtérbe, melyeket levele zárórészében így foglalt össze: „Az őszi!... sok jót várok, főleg pénzt. – A darabok, külföld stb... remélem, hogy tavaszra már adhatok neked 4-5000 koronát egy patikabérletre. – Nagyszerű terveink vannak. – Okt[óber] 1-ig Palics. – Okt[óber] 1-től a premierig Budapest. Bristol szálló, azután Abbázia vagy Nizza, és májusra újra Palics!”⁴ Ilyen kilátások mellett, írta Dezsőnek, ahhoz is kedvet kapott, hogy újra elővegye a Szanatórium megírásának tervét.

Az ötlet akkor is foglalkoztatta, amikor ősszel több mint két hónapot töltött a Liget Szanatóriumában. A szanatóriumi tartózkodás valódi okát még rokonai előtt is titkolta, mert attól tartott, ha morfinizmusára fény derül, az véget vetne klinikai karrierjének. Amikor a *Bács megyei Napló* mégis megszimatolt valamit, nagybátyja, Decsy Jenő érdeklődésére a következőképpen válaszolt november elején: „Köszönöm szíves érdeklődésedet, és bocsánatot kérem, hogy kérdezősködésedre nem feleltem rögtön, de Nagymama leveléből látom, hogy a B[ács megyei] N[apló] már leköszölte a cáfolatot, amely tőlem származott.”⁵ Az igazság az, hogy csakugyan még szanatóriumban vagyok: betegségem elhanyagolt vastagbélhurut, amely tudvalevően fájdalmas. Ezeket a fájdalmakat több orvos (professzor!) vakbélgyulladásról származóaknak tartotta. Itt azonban kiderült, hogy operációra, amit a vakbélbaj okvetlen követel – nincs szükség, és a baj csak egyszerű, de precíz diétás kezelést igényel. Miután ezt otthon nem tudnám megkapni, vagy ha megszerezném magamnak: drágább volna, mint itt a szanatóriumban, itt maradtam tovább is. Fájdalmaim már a második héten megszűntek. Azóta fenn járok, dolgozom, kísétálok, sokat írok – egyúttal kipihenem a nagy nyári saison fáradalmait, ami annál is inkább kapóra jött nekem, mert egyrészt a Szanatórium c[ímű] vígjátékomat itt a környezetben, amelyről szól, sokkal gyorsabban befejezhettem, másrészt mert már 1908 nyara óta (öt év) nem voltam szabadságon, szakadatlanul dolgoztam, hol a klinikán, hol fürdön, visszajövet újra a klinikán, megszakítás nélkül.”⁶

A darab azonban sem itt, sem később nem készült el, noha naplójában és leveleiben ezután is rendre felbukkant megírásának terve. Utoljára Kabos Edének tett róla említést, már a világháború idején. Levele elkallódott, Kabos 1916. december 30-án kelt válaszeleveléből azonban kiderül, hogy benne Hajó Sándorra panaszkodott, aki a Magyar Színház igazgatójától, Beöthy Lászlótól értesülhetett a Szanatórium tervéről, és *Démonok* című komédiájában, melyet 1916. december 21-én mutatott be a Vígszínház, ellopta annak ötletét. Legalábbis Csáth szerint. Kabos erről egyáltalán nem volt meggyőződve, és igyekezett megnyugtani az akkor Földesen körorvosként praktizáló Csáthot:

Budapest, 1916. dec[ember] 30.

Kedves fiam,

a beküldött cikket feltételeivel együtt átadtam Lenkey Gusztávnak, a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének, aki tudomásul vette a feltételeket, és néhány nap múlva meg fogja nekem mondani, hogy közölhető-e a cikk, vagy sem.⁷ Ami a második ügyet illeti, azt hiszem,

4 Csáth Géza: 1000 × ölel Józsi. *Családi levelek 1913–1919*. Dér Zoltán hagyatékából s. a. r., utószó Beszédes Valéria. Szabadka, Életjel, 2008. 49.

5 A *Bács megyei Napló* 1913. október 31-i számában megjelent, Csáth Géza *nagybeteg* című cikkének állításait a lap 1913. november 5-én közreadott, Csáth Géza *betegségről és irodalmi terveiről* című írásában helyesbítette.

6 Csáth Géza Decsy Jenőnek. PIM, V. 5955/2.

7 Nem jelent meg ebben az időben írása a *Pesti Hírlapban*.

kár nagyon sokat törődnie az egészszel. Lehet, hogy Beöthy emlegette a maga témáját, de az is bizonyos, hogy Hajó nem fogta meg az egészet, s amit belőle esetleg annektált, az egészen más, mint amit maga megírni akar. Bizonyos vagyok benne, hogy ha maga minden tekintet nélkül megírja a szanatórium drámai természetrajzát, annyira más darab lesz belőle, hogy senkinek sem fog eszébe jutni valamely hasonlatosságot szimatolni a Hajó darabjával. Egyébként mindenben igazat adok magának a Hajó darabjáról írott véleménye tekintetében, de ez egy okkal több, hogy ne kelljen törődnie még azzal sem, ha talán csakugyan lopta a témáját.

Ilonka nagyon köszöni a gratulációkat, és szívesen üdvözlí. Adja át kézcsókomat kedves feleségének, és vagyok régi barátja,

Kabos Ede⁸

Nem tudni, Csáthot mennyire nyugtatta meg Kabos válasza. Újabb lendületet aligha nyert belőle, későbbi leveleiben, naplófeljegyzéseiben a *Szanatórium*ról már nem esik több említés.

Arról, hogy egyáltalán hozzáfogott-e a darab megírásához, sokáig semmit sem lehetett tudni. Nemrég azonban előkerült a munka két vázlata és az első felvonás elejéről néhány oldal. A vázlatok különösen abból a szempontból lehetnek érdekesek, hogy egyértelműen jelzik, Csáth ekkorra már valóban és végérvényesen leszámolt korábbi, a belső lelki történések közvetlen és reflektálatlan megjelenítésére alapuló, varázsfűkók titkait kutató, lírai fogantatású ars poeticájával, és magára nézve is érvényesnek tartotta azt az írói programot, amit 1912. november 1-én írott levelében öccsének ajánlott: „*Csak megtörtént dolgokat szabad írni.*”⁹ Tervezett darabjának szereplői a vázlatban még saját nevükön szerepelnek: vannak köztük a korban ismert orvosok, másokat pedig Csáth naplóiból ismerünk. Sőt, a szereplők listáján Joli és *A segédorvos* nevét összekapcsolta és odajegyezte: „*A legszebb 3 hete életemnek.*”

*

A magánarchívumban lévő szövegeket tulajdonosuk szíves engedélyével, a nyilvánvaló betűhibák és elírások javításával, az itt-ott hiányzó központosítás pótlásával adom közre. Az áthúzott szavakat, mondatokat, amennyiben az az írás kiolvasható, áthúzva közlöm. Az olvashatatlanra satírozott szavakat xxx-szel jelölöm. A bizonytalan olvasatú szavak után [?] áll. A nevek feloldását, ahol ez lehetséges volt, lábjegyzetben közlöm. A kézirat tizenegy, nagyalakú kézírásos oldalból áll. Az első és a második oldal számozatlan, ezeken a darabhoz készült vázlatok találhatók. Az, hogy a kettő összetartozik-e, vagy két, különböző munkafázisokban keletkezett töredékről van-e szó, bizonytalan. A harmadik laptól kezdve kilenc oldalon a darab elkészült része olvasható. Közülük az első kettő (a címoldal és a szereplők felsorolása) ugyancsak számozatlan. Nincsen oldalszám a darab szövegének első oldalán sem, utána viszont kettőtől hétig folyamatos a számozás. A szöveg a hetedik oldal tetején ér véget, tehát ennyi készült el belőle, és nem arról van szó, hogy a kézirat többi része elkallódott volna. Az oldalhatárokat szögletes zárójelben jelzem.

⁸ Magántulajdon.

⁹ Családi levelek, 1909-1912, 122.

Csáth Géza

Sanatorium

Idő: 1906

Lejátszik: Tavasztól késő őszig.

I. felvonás: Az orvos rendelőjében

II. felvonás: A sanatorium fekvőcsarnokában

III. felvonás: A társalgóban este

IV. felvonás: A fekvőcsarnok ősszel (Búcsú)

A darabban benne kell lenni az összes *tudnivalóknak* és érdekes orvosi tapasztalatok szövedékének.

Személyek:

Főorvos

Segédorvos

H.-né

Titkár

Ágnes

Bözsike¹⁰

Olga¹¹

Szontaghné¹²

A szép Mihalkovicsné

Pletnics

Terka

xxx Székely M.¹³

Schwester Sophie

xxx Dalmady

A szigorú tüdőtanár¹⁴

A szentelen szobalányok

Az ifjú költő

A költő barátnője

Pletnics apja

Az ifjú költő anyja

Az ifjú költő ~~nagyanyja~~ 2. anyja

, 23., 24. Sanat. portás, Kellner,¹⁵ bérszolga

10 Csáth Stubnyafürdőn, 1912 nyarán megismert barátnője, akiben a két évvel korábbi, újtátrafüredi nagy szerelmének, Jolánnak (Jolinak) a fiatalkori képmását látta.

11 Jónás Olga, későbbi felesége, akit Újtátrafüreden ismert meg.

12 Szontagh Miklós (1882–1963), az újtátrafüredi szanatórium főorvosa.

13 Az újtátrafüredi szanatórium egyik betege.

14 Talán Kuthy Dezső (1869–1947), aki Csáthot tüdőbetegnek diagnosztizálta 1910 tavaszán.

15 Pincér (német).

- 25., 26. Turisták
 27., 28., 29. Mulatozók, fürdővendégek
 30. Salome, pesti zs[idő] lány

[második oldal]

A szanatóriumba beteget hoznak.
 A beteget megoperálják.
 Az operáció után bonyodalmak és kibonyolódás.

*

A sebész kezébe kerül annak a lánynak az apja, akit ő szeret.

A termbeen áttolják Vendreyt bekötözve.

I. ~~Az ápolónők beszélgetése~~

I. Egy [?]¹⁶

Ápolónők és tanárok.

Vidéki orvos!¹⁷

Hütl!¹⁸

Herczel¹⁹

xxx Bársony²⁰

Becker

Jendrassik²¹

Lánay [?] Leó

A felesége

Sándor bácsi

xxx

Márkus Emília²²

Joli²³

A segédorvos

A curiai bíró (lábtörés!)

} A legszebb három hete életemnek.²⁴

16 Bizonytalanul kiolvasható szóval kezdődő, folytatás nélkül maradt mondat.

17 A nevek felsorolása inntől kezdve a lap jobb alsó sarkában, kerettel elválasztva a többi szövegtől.

18 Hütl! Hümér (1868–1940) sebész, egyetemi tanár.

19 Herczel Manó (1862–1918) orvos, sebész.

20 Bársony János (1860–1916) szülész-nőgyógyász orvos, egyetemi tanár.

21 Jendrassik Ernő (1858–1921) bel- és ideggyógyász, egyetemi tanár.

22 (1860–1949), színésznő. Nevét Csáth egy félkör alakú vonallal összekötötte Herczellel, a vonal két végén az általa alkalmazott coitus-jelre – ⊙ – emlékeztető körökkel.

23 Sörös Miklósné, Csáth Újtátrafüreden megismert szerelme.

24 A két név kapocccsal összekötve.

Főispán (Medvevadászat. A Dolli²⁵ és Hütl affér.)

[harmadik oldal]

A szanatórium

Vígjáték 3 felvonásban

Írta Csáth Géza

[negyedik oldal]

Személyek

Hütl xxx xxx xxx

I. felv[onás]: Hall

Dollinger

xxx Rajz bácsi²⁶

II. felv[onás]: Folyosó és operációs terem

Vidéki öreg doktor

Segédorvos

III. felv[onás]: Ápolónői szoba

Egy asszisztens Bársonytól

Bársony

~~Weisi Margit~~

xxx Madame

~~Ápolónő~~ B. néne

Szobalány

Portás

Szanat. igazgató

Betegek:

Főhadnagy

Főispán

Rokonok

Joli

[ötödik oldal]

Madame: Telefonáltak már Weidl tanár úrnak?

Kisasszony: Nem kaptunk összeköttetést még eddig.

Madame: Kérem kisasszony, tessék már beszélni vele, mert az ötös ~~nem~~ úr már lerágja a fülemet, hogy még mindig nem kaptam választ.

Kisasszony: ~~Mondja neki, hogy a tanár úr a Majd igyekezni~~ Mondja neki, hogy mindjárt fölhívom harmadszor is.

(Madame el.)

Segédorvos (jön): Kérem Margit ~~jött~~ nincs levelem?

Kisasszony: Nincsen doktor úr!

Segédorvos: xxx xxx xxx Igazán nincsen?

Kisasszony: Nincs, nincs. De nagyon várja! Most már két napja nem jött. (*Nevet.*)

25 Dollinger Gyula (1849–1937) sebész, egyetemi tanár.

26 Barátjának, Rajz Sándornak az édesapja.

Segédorvos: Mit nevet.

Kisasszony: Megérdemli, ~~hiszen~~ mert maga egy hűtlen férfi.

Segédorvos: Látszik, hogy nem ismer. Ha én magát például megcsókolom (*megteszi*) és őreá gondolkodok, ez olyan foka a hűségnek, amelynél nagyobb hűséget nem is xxx tudok elképzelni.

Kisasszony: No én el tudok képzelni. (*Csengetés.*) Halló – A doktor urat kéreti a 23-as.

Segédorvos: xxx xxx xxx Ha levél érkezik, telefonálja föl.

(Liftbe lép és gombot nyom meg. A lift megindul vele.)

Rokon (jön): ~~Jónap~~ Jó reggelt kívánok.

Kisasszony: Jó reggelt. ~~Keres~~

Rokon: Kérem, hogy volt az éjszaka a nagybátyám, a kegyelmes úr!

Kisasszony: A kegyelmes úr jól aludt és jó étvággal reggelizett. (*Csengetés.*) Halló... Éppen most kérdezik a minisztériumból is... Halló...

[hatodik oldal]

A kegyelmes úr jól aludt és jó étvággal reggelizett. Igen... Igen... Ajánlom magam.

Rokon: Én Hát köszönöm szépen. Különben kisasszony hogy van?

Kisasszony: Amint látja, jól.

Rokon: Ki kérdezősködött.

Kisasszony: Valami ~~osztály~~ tanácsos úr, a nevét nem ~~értettem~~ tudom. Naponta három-négyezer is ~~főhív~~ tudakozó kérdezősködik a kegyelmes úr állapotáról.

Rokon: Vajjon nem mondhatná meg kisasszony, hogy ~~délután~~ Bámulatos, hogy az operáció milyen gyors és nagyszerű eredménnyel járt.

Kisasszony: Ja ~~hát~~ kérem, akit egyszer Weidl tanár úr a kezébe vesz...

Rokon: No az igaz, hogy bámulatos ember. Igaz, hogy évenként kétszázezer koronát keres?

Kisasszony: Azt nem tudom. De azt tudom, hogy itt nálunk naponta 4-5 2-3 operációja van, néha xxx 7-8 is. És azt is tudom, hogy nem veszi a kezébe a kést 1000 koronán alul.

Rokon: Ez annyi, mint 5000 3000, szorozva 30-cal, az kilencvenezer, egy évben ~~kilencszá~~ 900000 több mint egymillió, egymillió és 180.000.

Kisasszony: xxx xxx De tessék azt venni, hogy évenként legalább két hónapot utazik a tanár úr.

Rokon: Akkor is majd egymillió.

Kisasszony: És tessék azt venni, hogy ~~délután~~ háromtól xxx hatig, hétig a lakásán rendel.

Rokon: Rettenetes, valósággal dől hozzá a pénz.

[hetedik oldal]

De mire költi el?

Kisasszony: Nagyon sokat költ. Négy ló, két automobil, kocsis, sofőr, két szobalány, szakácsnő, inas.

Rokon: Láta a lakását?

Kisasszony: Egyszer voltam nála, hivatalos dologban – valóságos tündérpalota. Egyszerűen káprázatos. Micsoda képek, szőnyegek, bútorok!

Rokon: És azt mondják, hogy nagy nőbarát.

Kisasszony (hidegen): Ezt nem tudom.

(Szünet.)

Rokon: No ajánlom magam, köszönöm szépen.

(Zavartan el. Csengetés.)

Kisasszony (házi telefonba beszél): Még eddig nem tudtam összeköttetést kapni. Legyen szíves Madame megmondani az 5. úrnak, hogy még egy kis türelmet kérek. Igen?...

Levélhordó: ~~Itt van a posta~~ Alázatos szolgálója, jó reggelt kívánok.

Kisasszony: Jó reggelt!

Levélhordó: Tessék. Itt vannak a lapok. xxx Ez Weidl tanár úrnak, ez is Weidl, Weidl, Weidl, Weidl, szanatórium igazgatósága.

Kisasszony: No ez már szép posta.

Levélhordó: Tessék aláírni, két ajánlott.

Kisasszony: Igen, így ni. xxx (Bélyegzőt üt rá.)

Levélhordó: Köszönöm szépen, ajánlom magamat.

Kisasszony: Isten áldja meg! (Leveleket bont föl. Telefoncsengetés.) Halló. Mentők? Jó reggelt Mit akarnak?... De hiszen egészen világosan megmondtam, hogy a kassai vonattal 9 óra 10 perckor érkezik ~~nagys-Völgy~~ a beteg. En nem értem önöket kérem. Hiszen föl is jegyezték. Beleznay főispán, ~~a fiával jön és vadászaton sérült meg~~ vadászaton súlyos sérülés érte. No ez szép

[nyolcadik oldal]

kis blamázs lesz. Autón menjenek. Másképp nem érhetnek ki. Igen. (Leteszi a kagylót.)

Az igazgató (belép): Mi az, kisasszony?

Kisasszony: Kérem igazgató úr, a mentők most telefonálnak ide, hogy mikorra rendeltük őket, holott és tegnap világosan megtelefonáltam az időt, a kassai vonat érkezését, és föl is jegyezték.

Az igazgató: Micsoda. Adja csak ide a kagylót. Hát kérem mit gondolnak ~~maguk~~ önök kolléga úr, hogy csak xxx úgy lehet ilyeneket csinálni. ~~Egy szó Engedje meg, de ezt nem tűrhetjük el.~~ Ha ez így megy, kérem, kénytelenek leszünk más vállalatot megbízni a betegszállítással. Elvégre nem tehetjük ki magunkat annak, hogy xxx xxx xxx az önök nemtörődömsége és indolenciája miatt xxx a szanatóriumot blamírozzuk. Igen! Kérem, menjenek autóval. A beteg Beleznay főispán, ~~vele van orvos van vele~~ orvossal utazik, aki intézkedni fog a leszállításnál. Igen! (Lecsapja a kagylót. Hirtelen újra nyugodt, csendes hangon.) Ezentúl kérem legyen szíves mindig kétszer lediktálni xxx az adatokat.

Kisasszony: Igenis.

Az igazgató: Margit (benyit): Alászolgája, jó reggelt kívánok.

Kisasszony: Jó napot.

Margit: Kérem én vagyok az új ápolónő.

Az igazgató: Ja igaz, maga az! Kérem kisasszony, szóljon a Madame-nak, hogy az új ápolónő itt van, helyezték őt el és legyen egyelőre a Madame

[kilencedik oldal]

Portás: Kérem, egy ápolónő van itt, úgy látszik ~~akar~~ ajánlkozni akar.

xxx Igazgató: Mondja meg neki, hogy nincs üres hely.

Portás: Azt mondta, hogy az igazgató úrral akar beszélni.

~~mellét~~ Igazgató: Vezesse be.

Margit: Az igazgató urat keresem.

Az igazgató: Én vagyok.

Margit: Kérem szépen, igazgató úr, szeretnék ápolónőnek ajánlkozni ezt a levelet kell átadnom.

Kisasszony: Jelenleg minden hely be van töltve.

Igazgató: xxx xxx Minden hely?

Kisasszony: Igen.

Igazgató: (átveszi, olvassa)

(Szünet.)

Az igazgató (Nézegeti Margitot.): ~~Mutassa a bizonyítványait.~~

Margit: Tessék. (Átad egy borítékot.)

Az igazgató: Jöjjön kérem az irodámba utánam.

A segédorvos ~~Mi a Megjelenik~~ (A liften jön lefelé és kilép.): Ki volt ez a hölgy?

Kisasszony Margit: Ápolónőnek ajánlkozok, de nincs hely üresedésben.

A segédorvos: ~~Micsoda finom nő!~~ Fogadok magával, hogy az öreg felfogadja.

Kisasszony Margit: Szeretné, ugye doktor úr?

Segédorvos: ~~Szeretném~~ Honnan tudjam azt, még nem is láttam.

Kisasszony: ~~No az igazgató~~ Nonononono!...

Segédorvos: Nem jött levelem?

Kisasszony: Nem. xxx Látja, nemcsak a férfiak hűtlenek, hanem a nők is vissza tudják adni a kölcsönt.

Segédorvos: Az még nem következés, hogy ha nem ír valaki, az hűtlen lett.

Kisasszony: Nem következés?... Hát micsoda, istenem

[tizedik oldal]

maguk férfiak olyan rövidlátók, ha valami kellemetlen dolgot kell észrevenni.

Segédorvos: És maguk nők olyan xxx jól érzik magukat, ha egy kis kárörömben van részük.

Igazgató (~~Kiszól~~) (Kilép.): Kérem, kisasszony. Ezt az ápolónőt ~~fölvesszük~~ fölvettem.

A műtőben fog dolgozni. Hívja le a madame-ot. Őmelllette lesz. ~~Tessék~~ Üljön addig ~~ide~~ itt le.

Margit: Köszönöm.

Kisasszony: No ezt hamar fölvelték.

Segédorvos: Azt már látom, hogy nem örül neki.

Kisasszony: Én pedig úgy látom, hogy maga örül neki.

Segédorvos: Miért örüljek?

Kisasszony: És én miért ~~ne örüljek?~~ ne örüljek?

Segédorvos: Csak örüljön, ha akar.

(Szünet.)

Segédorvos: Honnan jött kérem maga?

Margit (föláll): ~~Főbb helyen működtem, kérem.~~ Kezdő vagyok kérem, még sehol se működtem.

Segédorvos: Itt vannak a bizonyítványai?

Margit: Azokat nem hoztam el, csak egy ajánlólevelet.

Segédorvos: Hol tanult?

Margit: ~~Igaz én nem sokat~~ Amit tanultam, azt könyvekből tanultam, de gyakorlatom az van, mert a családomban több nehéz beteget ápoltam.

Segédorvos: Budapesti?

Margit: Igen.

Segédorvos: Mi a neve?

Margit: Margit.

Segédorvos: Margit, né-ne! xxx Még úgyse volt a szanatóriumban.

[tizedik oldal]

Kisasszony (telefonál) Kérem Madame, legyen szíves jöjjön le, az igazgató úr új ápolónőt vett fel... Igen... Most... Azt tőle kérdezze... én nem tudom.

Molnár H. Magor

A kutya

*Sokáig hittem azt rólad, hogy medve vagy,
apám. Hozzám képest hatalmas termeted,
mélyről feltörő, őrzöngő nagyságod, vagy
iszonyú erőd, vagy lomha és darabos vadságod
hitette el velem ezt. De tudom, hogy tévedtem*

*ebben is, apám, a fiúgyermeki felszíniesség
leginkább az oka az én bűneimnek. Megtanultam
azóta már, hogy nem voltál medve, hogy nem voltál
más, mint egy komoly, kemény kutya, hogy egy*

*kutya voltál, édesapám. Bárki nyakába
belecsaholtál, aki akár egy szót is szólt hozzád,
mert annyira kellett, hogy szeressenek. S mert
a vonyításhoz értettél igazán, hogy annál is*

*jobban szeressenek, egy rossz kutya voltál,
és ez már a helyzet; hogy harapni is képes lettél
a figyelmünkért, hogy elmarjad a szívünket,
az ember szívét, te gyönyörű, gyönyörű állat.*

*Még érzem az arcomon testmeleged, bár egymást
mi ritkán öleltük meg, inkább csak fetrengtünk bent,
a nagyágyon, mert imádtunk együtt filmeket nézni,
elalvás előtt meg egymástól mindig elbúcsúzni.*

*Mennyire szerettem, ahogyan szortyogsz,
ahogyan sóhajtasz, mocorogsz, horkolsz,
ahogyan álmodban megmordulsz mellettem.
Te lettél az én legnagyobb barátom, csak sokáig*

*sajnos az egyetlen. Tízéves voltam, amikor
először lettél nagybeteg, s én eléggé megijedtem.
Az orvos aztán azt mondta, a napi séta kötelező,
hát bekötöttem a cipőfűződ, és sétáltam veled*

*naponta. Mintha csak az öröklétbe vezettél volna
ilyenkor, s én vakon hittem tebenned: megtanultam,
hogy levedlett vágyaid mikor és miért pont énnekem
énekled. Megtanultam hitelt adni egy vérebnék.*

*Igazmondás, becsület és egyenes gerinc –
ezt mennyit hajtogattad. De komisz voltál,
hiszen hányszor sántikáltál rosszban te is,
hányszor morogtál szeretteidre, hányszor*

*támadtál saját gyöngé családotra, s mi nem
értettünk téged már, hogy mi bajod, hogy miért
bántasz, hogy honnan ez az elvadult bánat;
mert ami neked igazán fájt, azt előlünk*

*folyton elhallgattad, hogy ne adjál okot
a szájalomra. Így lettél az én hatalmasságom,
akinek semmilyen fájdalma nincsen, akinek
csupán szavai vannak a fájdalomra.*

*És hát mennyit kóboroltál. Elhagytad első
családodat, azért, hogy én megszülessek;
elhagytad a szülőföldet, hogy életünk és ételünk
legyen; majd nagybetegen, ha úgy érezted, hogy
rajtad már senki nem segít, hányszor szöktél el*

*kórházakból, még most is, még a legvégén is,
miután elhagytál bennünket is én úgy hiszem,
csak honvágyból: hogy te, aki éberen őrizted
emlékét minden egyes halottadnak, a mézillatú
havasoknak, a könnyűvérű pizstrángoknak,*

*elsikamló szerelmeidnek, túlelő álmaidnak,
asszonyaid tenyerének, gyermekeid tarkójának,
szüleid óvó félelmének, a kiskocsmák mélyének,
a palackok aljának, néhány barát szorító karjának,
a vodka estének, a romlás egyre édesebb testének,*

*most megfakulva, elfáradva embernyi sok
hiányodban, az utolsó erőddel, egy végtelen nagy
szökelléssel egy csapásra mindenhová hazatérjél,
édesapám, mert megérdemled, mert megkínlódtál,
mert megkínóztak érte még a legvégén is. Soha*

*én már megbocsátani nem fogom ennek
a földi világnak, hogy egy ócska és ótváros
budapesti kórházban, ahelyett, hogy szép
csendesen elaltattak volna, egymagadban,
erőtlenül, csontra fogyva szenvedtél és*

*pusztultál el; hogy hidegvérű ápolóid,
csupán, hogy kevesebb dolguk legyen,
a legutolsó napon is a rácsos ágyhoz
kötözték ki, akár egy rühös kuttyát.*

Mindenben benne vagyok

nagyon szeretek pakolni.

ez itt például a gyerekkorom csúzlja.

vagy, ez a csúzli az egész gyerekkorom....

persze teleírt papírokat is mutathatok.

itt pár cetliből palimpszeszt lesz,

gyerekcsonkokból gyúrt felnőtt.

*én valahogy így szülehettem... eleve legalább 40 évesen,
eleve extra fájdalmakkal szülőnek is, nekem is, mert ami
megy egy babának, az nehéz lehet egy felnőttnek,
és fordítva is, de kifejezetten világra jönni?
most ezt gondolom...*

*hazajöttem. itthon vagyok. vasárnap délután van,
hallom anyámék horkolását az emeleten.*

*de csak pakolok tovább, jönnek
a fa karkötők és nyakláncok.*

és így tovább, és így tovább, ilyet látott már mindenki.

*aztán csendben, hogy fel ne ébresszem,
benyitok apám dolgozószobájába.*

*megszagolom a krémszínű fotelt,
mélyre szívom a műbőrbe ivódott
köntöse kamillateás szagát.*

tapogatom picit a könyveit is.

nagyon szeretek pakolni.

hihetetlen...

*én itt, és mondjuk ki újra, hogy itthon,
mindenben benne vagyok.*

csak éppen bennem nincs semmi.

Orosz István

Emlékek apámról II.

„Miért írom ezeket a jegyzeteket? Azért-e, hogy később elolvassam? Gyermekeimet, unokáimat majd érdekelni fogja? Én szívesen olvasnám apám, nagyapám naplójegyzeteit.”

Apám visszaemlékezéseit és naplóit olvasgatva kezdtem el gyűjtögetni a róla szóló emlékeimet. Belátom, az összeállítás nem csak róla, rólam is szól; amit kiválasztok a sok száz oldalnyi kéziratból, engem is jellemez, az meg, hogy mi jut eszembe róluk, még inkább.

Az első rész a gyerekkorról szól és az első iskola évekről Csépan, illetve a kecskeméti református gimnáziumban. 1939-ben ért véget, amikor a történelmi és a személyes sorsfonál szorosan összekapcsolódott. Az első bécsi döntés értelmében Magyarország visszakapta a Felvidék és Kárpátalja egy részét Beregszászal és Munkáccsal, azt a vidéket, ahonnan szülei elmenekültek, de ahol nagyszülei még mindig éltek. A 15 éves kamasz a nagyszülőkhöz költözve, a beregszászi gimnáziumban folytatta tanulmányait. Az *Emlékek* első része a múlt havi *Forrásban* jelent meg, most itt a következő.

Beregszász. Nagyapáék már a '30-as évek közepétől ott laktak, így '40-es odakerülésig néhány nyáron már heteket töltöttem ott. Sütő Józsefről, az anyai nagyapáról van szó, a református lelkipásztorról. Rábukkanok a kárpátaljai református gyülekezettörténeti adattárban is: az 1889/90-es tanévben a Sárospataki Ref. Teológiai Akadémián kezdte meg tanulmányait, a lelkészképesítő vizsgákat 1893 nyarán tette le. Megvannak a települések is, ahol szolgált: Nagylónya, Csetfalva, Asztély, Sárosoroszi, Izsnyéte. Az apám által rajzolt családfa szerint Sütő József apja az 1836-ban született Nemes Sütő Miklós földbirtokos volt, az övé pedig Nemes Sütő Ignác. Valamelyik nemességgel hivatkozó Sütő ős révén (ha jól számolok, nekik már az ük- meg a szépapa megszólítás dukálna) a Bakó család is képbe kerülhet, ha másért nem, hogy nagyanyám földidézhesse a hídpénzfizetésre megállított földesúr dölyfös rigmusát – „Nevem Bakó, lovam fakó, feleségem Dicső Rébék, hajts!” – az ilyen úrhatnám allűröktől igencsak messzire szakadt apám fejcsóválása közepette. A nemességükkel kérkedő, pap felmenőikkel dicsekvő Sütők ága ugyan sokkal jobban dokumentált, mint a földközeli világából érkező Oroszoké, mégis illene ugyanannyi családnévvel hozakodni elő mindkét oldalról. Ecsedy, Dikó, Rákóczi, Kováts, Belényesi, Bakó onnan; Fulajtár, Murnyik, Varga, Cseh, Szokoly, Balogh pedig innen. Hogy is lehetne tovább matekozni? Két szülő, négy nagyszülő, nyolc dédi stb. Ha egy évszázadra négy nemzedék jut, vagyis 25 éves korukban engedjük össze az ősanynákat és az ősapákat, akkor a 19. század

elején már 255 ősiünk van, száz évvel korábban pedig 4096. Kicsi a valószínűsége, hogy ne legyen köztük egyetlen istenverte celeb sem, de ha (előkapva a zsebkalkulátort) tovább kereskedek, kiderül, hogy a 13. század közepén már az összes híresség a mi pereputtyunk, ugyanis 64 108 864-en vagyunk, kb. annyian, mint a korabeli Európa teljes lakossága. Köztük az összes katedrálisépítő, és persze egy csomó tatárjáró is. Még akkor is temérdek nagy szám maradna, ha képesek lennénk azt az illetlenséget feltételezni, hogy olykor távoli unokatestvérek is szemet vetettek egymásra, s így kétszer is szerepelnek a listán. Mi a tanulság: ha valaki azzal hanceg, hogy híres emberek leszármazottja, az egyszerűen csak jobban ráér kutakodni ilyen dolgok után, vagy még szimplábban: az illető egy jókora nagy sznob. Azt hiszem, apámtól sem lenne idegen ez a konklúzió.

Nagymama sokkal megbocsájtóbb. Igaz, őt még a térdén lovagoltatta anyai nagyapja, Ecsedy Károly, aki tényleg egy darab történelem volt. A 48-as Bocskai Huszárezred tábori lelkésze kapitányi rangban. (Hogy milyen uniformisban, ahhoz föl kell lapoznom Somogyi Győző grafikus barátom *Nagy Huszárkönyvét*.) Megmaradt az állítólag öt nyelven prédikáló és tizennégy gyermeket fölnevelő férfiú temetési beszéde, benne a sokat idézett történettel: A szabadságharc leverése után sokáig bujdosott. Később, megunván a bizonytalan életet, jelentkezett a debreceni főbíró előtt, aki megkérdezte, maga az az Ecsedy Károly, aki a nagyváradi piacon azt a híres bujtogató beszédet tartotta? Az igenlő feleletre jóakarátúan azt tanácsolta a főbíró: Jobb lesz, ha még egy ideig bujdosik inkább kegyelmed.

Olykor persze apámnak is reszelőssé vált a hangja a felmenők listázása során. Leginkább talán akkor, amikor a dobóruszkai legendát idézte. Az apjáról szóló emlékezésben írt róla. *Családjának apai ága az Ung megyei Dobóruszkáról való. A hagyomány szerint az egri várnépet telepítette oda Dobó István*. Föllapozom az egri várvédők listáját, Gárdonyi Géza nagyon alaposan dolgozott, 310 nevet talált, dr. Gárdonyi József az *Egri csillagok* 1923-as kiadásának végén, az író végakarátára hivatkozva közli is őket, de Orosz vezetéknévűt nem, csak egy Oroszi Gábort találok köztük, aki ráadásul elesett egy kitörés során. Pauler Gyula Eger ostromáról szóló könyve szerint azonban Dobónak 2364 katonája volt, vagyis ott lehetett köztük akár a mi „köbükink” is. A hatszáz lelkes Dobóruszka most Szlovákiához tartozik, legalábbis a nagyobbik fele, mert a kertek alja már Ukrajnába ér. A legközelebbi nagyváros az öt kilométerre lévő Ungvár már odaát van. Ha jól tudom, apám nem járt sosem Dobóruszkan, igaz, számontartotta, hogy az egri várban található Dobó-szarkofágot, legalábbis annak szép vörös márvány fedlapját, Ruszkáról hozták át 1833-ban. Évek óta ott a bakancslistámon a falu, de útítársat még nem sikerült találnom.

Ahogy nem kedvelte apám a származás fitogtatását, a külsőségekkel való nagyizolást sem nézte jó szemmel. Puritán elveivel még egy művésziesen félrecsapott kalapot, egy színes sálát, egy szájsarokba tolt pipát, vagy egy lábhoz gömbölyödő kutyát sem tudott volna összeegyeztetni. Bajszot, szakállat sosem növesztett, borostásnak is csak az utolsó hetekben láttam. Nem állítom, hogy plebejus szellemisége az alföldiség hozománya lett volna, távolabb élő generációk tölthették belé, de a horizontális attitűd – egyszer mintha példálózott volna is vele – mégis a Petőfi-féle demokrata lelkültre hajaz. A vertikális típusú ember

a fölötte levőkre tisztelettel, az alatta állókra megvetéssel néz, a horizontálisak perspektívája szerint – a dolgokat egymás mellé rendező domborzat folyománya lenne? – mindenki egyenlő.

Az persze, hogy ilyesféle etikai alapelveket fogalmazgasson, pláne, hogy hivalkodjon velük, távol állt tőle. Azt viszont, hogy megfogalmazatlanul is betartsa, magától értődött. Máig aggaszt, vajon mikor lépek át ezeken a kimondatlan tételeken, hogyan rúgom félre őket, egyre feljebb lépegetvén a társadalmi elismertség lépcsőin. Ha parvenü sikereimmel olykor hencegni támad kedvem, az ő gyanakvó pillantása hűt le, s hogy e tekintet mögött még az élő vagy már a halott szeme látszik, voltaképp egyre megy.

Amikor Sütő József, a lelkipásztor nagypapa nyugdíjba ment, akkor költöztek Barkaszőről Beregszászba. *Először bérelt házban laktak, abban az utcában, amely a Bocskay utcából a városközpont felé haladva jobbra nyílt s egy kis Vérke-híd felé vezetett. Kényelmes, nagy ház volt hatalmas kerttel. Sok olvasmányom színhelyét képzeltem ide is, pl. a Színek és évek reggeli cigányzenés köszöntése ennek az udvarán történt.*

A Memoárban is sokszor említi olvasmányait, többször előfordul, hogy élete egy-egy momentumát – helyszínét vagy eseményét – egy-egy könyv alapján idézi föl, a *Napló*ban pedig szinte összesomosódik a megélt és az olvasott világ. Megkockáztatom, az utóbbi, a naplóírás harminc éve alatt elolvasott több száz könyv élménye már fontosabb számára, mint ami körülveszi.

A kert fái között a Gimnázium tetejét lehetett látni, akkor még nem sejtettem, hogy oda fogok járni. Sokat olvastam ebben a házban, vagy inkább az udvarán, ha jól emlékszem, főként Mikszáthot, pl. A vén gazembert. Velünk (nagyapáékkal) szemben laktak Till borbélyék (az üzlete a Bocskay utcán volt), Anci lányával sokat játszottam. Később a gimnáziumban eggyel (vagy kettővel?) alattam járt.

Beregszászban nagyapáéknak sok ismerőse, barátja volt, akikhez vizitbe kellett mennünk. Emlékszem Sándor Pistáékra, Dénesiésekre, Szilágyiékra (a bácsi teljesen süket volt, írni kellett neki, olyan lapra, amelyről egy húzással lehetett törölni az írást), Véghékre. Utóbbiakra azért is, mert egy vakációt az ő házukban töltöttünk, azt hiszem, azért, mert nagyapáéknál – talán Panniék is otthon lévén – nem volt hely. Hogy Véghék hol voltak, nem tudom; miénk volt az egész nagy ház és a szép, gondozott kert. Olvasmányszínhely ez is: a Buddenbrookban Grünlich első látogatása az itteni kertben zajlik le. Mikor a '60-as években Beregszászban voltam, Istvánnal elmentünk ebbe a házba. Minden olyan volt, mint annak idején.

Velem járt volna ott? A beregszászi utazásból csak töredezett emlékképek maradtak meg, fölülírják őket a későbbi kárpátaljai utak, amelyeket már mások társaságában tettem. A legélesebben a csapi állomásra emlékszem, a vasúti nyomtávok különbözősége miatti több óráig tartó unalmas várakozásra, amit az a körülmény, hogy másik időszávba kerültünk, még egy órával megtoldott. Apámat, mint mindig, megviselte a kényszerű semmittevés, de azért türelmesen magyarázta el mindkét furcsaságot – akkor jártam először külföldön –, és fegyelmezetten nyitogatta a csomagjait a magyarul is értő, de megszólalni csak oroszul hajlandó tányérsapkásoknak. Most is érzem a hatalmas váróterem különös illa-

tát, a föl-alá pöfögő mozdonyok gőzéből, a másként finomított üzemanyagokból, a padlóra szórt olajos fűrészporból, a cigarettafüstből, az izzadságból, a benzinnel tisztított kabátok kipárolgásából, a fokhagymás uzsonnákból, a kidugaszolt pálinkásüvegekből előgomolygó, és persze a híres szovjet kölniből, a Krasznaja Moszkvából összeálló megnevezhetetlen szagot. És látom a gipszstukkókkal díszes terem hatalmas partizánfreskóit is, ahogy az életnagyságú alakok sorát a csatlakozásukra várakozó tömegek egy szinttel lejjebb megismétlik.

A csapi állomásra persze csak a szovjet időkből emlékezhetem, 1991 után már autóval keltem át a határon, odaát úgy mondanák, taxival. A személyautót taxinak mondták a rokonok is, a gyereket pulyának, a babot paszulynak hívták, és a kukorica helyett azt mondták, málé. Nem emlékszem, hogy nagymama vagy apám használták volna ezeket a szavakat otthon, Csépan vagy Kecskeméten, de olykor mégis használniuk kellett, mert amikor először hallottam odaát, mindet megértettem rögtön. Mondták viszont, főleg nagymama, aki nemcsak mondta, de csinálta is, a szegényvitézt, a csörögét és a „csehpimaszt”. Az első bundáskenyeret, a második hosszúra és keményre sütött fánkfélét, a harmadik tarkedlit jelent, ami szintén valami fánkszerű eledel, puhább, kerekesebb a csörögénél, és baracklevár dukál hozzá. A név ugyan nem kapcsolatos a Trianon utáni cseh uralommal, hiszen már a *Pallas Nagylexikon* 1893-ban kiadott negyedik kötetében is szerepel, de nagymama hangsúlyából, legalábbis utólag földézve, mégis képes vagyok kihallani valami összefüggést. A kedvencem egyébként – úgy emlékszem, apám sem vetette meg – a krumplipuffancs volt, amit sokkal érdekesebben is lehetne hívni, tócsninak, lapcsánkának, banduráknak, cicedlinek, görhönynek, de otthon egyik nevét sem hallottam. Nehéz megállnom, hogy ne szenteljek neki önálló fejezetet, megemlékezve benne Antall Pityke barátom születésnapjéről, ahol állítólag miattam volt állandó tartozék a lapcsánkás tál, vagy másik barátomról, Krzysztof Duckiról, akinek egy krakkói vendéglőből telefonáltam, segítsen a rendelésben – placki ziemniaczane, mondtam tovább a pincérnek –, és persze az ötvenedik születésnapomról, amelyre ötven krumplipuffancsot sütött ki Dóra.

Volt még nagymamának egy gyakran használt különös szava, amit senki más nem mondott, persze apámat kivéve, a hajdináskodni. Ahogy leírom, alá is húzza nyomban a Word javítóprogramja: ilyen szó pedig nincsen. Amikor kisfiúként nagy magabiztosan valami kihaénnem emberkedésbe fogtam, már mondta is, na ne hajdináskodj. Faggattam író, nyelvész ismerőseimet, még Vári Fábián Laci költő barátomat, a beregi népköltészet szorgalmas gyűjtőjét is megkérdeztem, de egyikük sem ismerte a szót. Az Erdélyben haricska, másutt tatárbúza néven is emlegetett hajdináról persze mindenki tudott, sőt a hajdinakása, a hajdinalepény ismeretével sem volt gond, de az ígét nem hallották. Talán a növény és az ige közt csak véletlen, formai egyezés van, nem kell tartalmi összefüggést keresni. Hangulatfestő szó lehet, arra a hadováló, betyárkodó, duhajkodó gesztusra utal, ami miatt nagymama rám szólt: Istvánka, ne hajdináskodjál már megint! (A húgomnak a pernahajder szó is eszébe jut, vajon azért-e, mert hasonlít a hangzásuk, vagy mert annak tart, hajdináskodó pernahajdernek?)

Az akkori Beregszászból legföljebb arra emlékszem, hogy rengeteg, számomra ismeretlen helyszínen sok apám korú, vagy még öregebb felnőttel kellett találkoznunk, akik látható élvezettel merültek bele olyan, számukra sokat mondó történetek taglalásába, amelyekből én nem sokat értettem. A *Memoárban* említett kertet, a Véghék kertjét sem tudom felidézni. Előveszem a *Buddenbrook házát*, hátha segít. Aputól maradt rám, de nem az, amelyet gyerekkorában olvasott, 1960-as kiadás, talán épp újraolvasta a mi közös beregszászi utazásunk táján, azért is jutott eszébe. Föllapozom azt a bizonyos kertet, ahova betoppan a hamburgi ügynök, Bendix Grünlich. Ahhoz képest, hogy városi kert, szokatlanul nagy, szimmetrikusan elrendezett utak, virágágyak tagolják. Az ágyásokban labdarózsák. Valahol a közepén fából ácsolt, festett kerti lak, megterített kerek asztallal, itt ülteti le a család a vendéget. Délutáni napfény, rezedák illata úszkál a levegőben. Thomas Mann oly pontos, annyira részletező (számomra émelyítően túlírt), hogy nem nehéz *látnom* a kertet, de hogy emlékeim közt is megjelenne, bármennyire akarom is, nem mondhatom.

Apám szerette Thomas Mannt, legtöbb könyvét németül is olvasta, de más is jelzi – bevallom, elakadt a lélegzetem, amikor rátaláltam – a német író iránti vonzalmát. A *kiválasztott* című könyvben, az első lapon kék tintával, anyám kerek, kicsit iskolás betűivel (átszoktatott balkezes volt) ez olvasható: *A távollévő kedvesnek nagy szeretettel, 1957 karácsonyán, Éva.* 1957 karácsonyán apu történetesen a kecskeméti börtönben raboskodott. A *kiválasztott* a börtönbe bejuttatott ajándékkönyv volt. Göncz Árpád börtönnaplójában olvasom, hogy az ő felesége is Thomas Mannt küldött; a leleményes asszony a *József és testvéreit* azért választotta, mert csupán egy regény, de sok kötet. A vizsgálómat megütötte a guta – írja Göncz. A *kiválasztott* viszont karcsú könyv, mindössze háromszázhárom oldal, 19 forint 50 fillér; akkor, 1957-ben jelent meg Jékely Zoltán fordításában a Magvetőnél. Bizonyára alaposan átlapozták, mielőtt odaadták a fogolynak, „a kiválasztottnak”, nincsenek-e benne aláhúzott szavak, vegyszerrel megjelölt betűk, titkos akrosztichonok. Arról, hogy egy könyv ilyesmik nélkül is hordozhat üzenetet, aligha volt fogalmuk. Noha apám rabsága nem tartott tizenhét évig, mint a könyv kiválasztottjáé, a kopár sziklacsúcsához bilincsel és sünméretűvé aszalódó Gregorius-Gergelyé, ám ezt az ajándékozás pillanatában még aligha lehetett tudni. A jelképes címen nem hiszem, hogy sokáig törte a fejét a börtön-adminisztráció, ha kiválasztott, hát legyen kiválasztott. Arról, hogy kik, miért és mire választották ki apámat, majd egy következő részben lesz szó, de nem fogok gyorsan végezni ezzel a fejezettel sem. A *Buddenbrookot* annak idején csak felibe-harmadába (ez is nagyanyánk kifejezése...) olvastam, A *kiválasztottat* talán sehogy. Most, hogy apám szemével olvasom, úgy, mintha ő lennék, nekiveselkedek újra. Füzi Laciék várhatnak pár hetet.

Az a bizonyos regénybeli kert a *Buddenbrook*-könyv második felében újra előkerül. Ott a szőlővel befuttatott pavilonban, egy nád hintaszékben ülve, egy könyvet lapozgat *Buddenbrook Tamás*. „A halálról és annak viszonyáról valódi életünk elpusztíthatatlanságához” című fejezet a megvilágosodás erejével hat rá. „Hogy hol leszek, ha majd meghaltam? De hisz ez oly tündöklően világos, oly lenyűgözően egyszerű valami! Mindazokban benne leszek, akik valaha kimondták és ki fogják mondani

azt, hogy Én – különösképpen pedig azokban, akik ezt teltebben, zengőbben, vidámabban mondják ki.” Buddenbrook Tamás a könyvet (Schopenhauer: *A világ mint akarat és képzet*) nem olvasta végig, a lugas asztalfiókjában hagyta, és nem is kereste soha többé, a gondolat azonban napokon, éjszakákon át kísértette, van élet a halál után. Azt, hogy a lübecki fiókban hagyott könyv minő rejtélyes transzformációk révén került át a beregszászi kerti asztal fiókjába, már nem követhető, de a Memoárt lapozgatva, azért sejthető, hogy ott volt. És a gondolat, ami Buddenbrook Tamást annyira megfogta, apám felnőttkori naplóiban is föl-fölbukkan majd.

Még '38 előtt fölépült nagyapa háza a Husz János utcában. Ebben azért vagyok biztos, mert a kertből lehetett látni egy cseh zászlót, amely valami rendőrségi épületen lengett. Egyébként annak, hogy Csehszlovákiában vagyunk, vajmi kevés jelét lehetett látni, tapasztalni. Utcán, üzletekben csak magyar szót lehetett hallani, a beregszásziak sérelme abban állt, hogy városukat községnek nyilvánították, s nem fejlesztették. Nagyapa mindenben unokái kedvében járt, egyszer még futballmeccsre is kijött velem. Egy magyar és egy ruszin csapat mérkőzött, a magyarok a viharos biztatás ellenére 3:1-re kaptak.

Nagyapámék beregszászi házának alaprajzát is ide tudnám rajzolni, olyan pontosan emlékszem minden részletére. Két szoba, szobának is alkalmas, de télen nem fűthető előszoba, hatalmas konyha, spájz, parányi fürdőszoba (inkább mosdóhelyiség, a víz nem volt bevezetve), pince, különálló faházban fáskamra, disznóól, klozet – talán nyári konyha is, no lám, erre nem emlékszem. A ház sarkában kerek kút, onnan vitt föl a lépcső a fedett teraszra, ahonnan az előszoba meg a konyha nyílt. A házat nagyapa tervezte, s mikor a második szomszédban Mízsákék építkeztek, ugyanennek a háznak a tükörképét építették meg. Naponta megfordultam ott is, mert Mízsák Margit fia, Veress Szabolcs osztálytársam volt.

Máris a '40–'43 közötti beregszászi diákkoromnál tartok, s ezt a szakaszt nagyapáék meg házuk szétválaszthatatlanul kapcsolják az előző nyarakhoz. Vagyis nagyon is ismerős helyre kerültem '40 szeptemberében.

Úgy kerültem Beregszászba, mint csaknem száz évvel azelőtt Jókai Kecskemétre. Nekem is a tudómmal volt bajom, s szüleim úgy határoztak, hogy az egészségtelen Kecskemétről menjek az egészségesebb Beregszászba, az internátusból nagyapám gondoskodása alá, nagyanyám főztjére. Amilyen szeretettel emlékezett Jókai kecskeméti éveire, olyannal emlékezem én is a beregszásziakra.

A *Beregi tájak* című írásában csak a betegséggel magyarázza az iskolaváltást, a nagyanyámmal folytatott beszélgetésekre visszagondolva, hazafiasabb, pontosabban, honleányibb érvek is fel-felbukkannak. Apám szülei közül nagymama vágyott jobban haza, nagyapám szkeptikus volt a német segítséggel visszanyert területek megtartását illetően, de ahogy korábban is, a vakáció heteit ők is Beregszászban töltötték.

Három évig nagyapámék gyermeke voltam, annyi emlékem van róluk, mint a szüleimről, hiszen érettebb fővel, s nem csak hosszabb-rövidebb vakációkat töltöttem velük. Ők úgy tartották, tisztességesen élnek, saját házukban ugyan, de szerény nyugdíjból. E tisztességes szegénység azonban mai mértékkel másnak tűnik, pontosabban nem lehet mai mértékkel mérni. Igényeik egyfelől szerények voltak, ami pl. a szórakozást, utazást, nya-

ralást illeti. Másfelől: kosztom nem takarékoskodtak, bejárónőjük mindig volt, kettőjükre is, míg én nem voltam ott. Napjukat kitöltötte a munka: nagymamáét a háztartás, nagyapáét a kert, vásárlás, vízvezetés, favágás. Társaságba nem jártak, esténként néha Mízsák Margit jött át valami kézimunkával, ilyenkor nagyapa hamarosan ászítózni kezdett, s ha ez nem használt, komolyan veendő tréfával mondta: „Kilenc óra vagyunk immár, Feküdjön le minden számár.” Nagyapa ritkán olvasott mást, mint az újságot, a Pesti Hírlapot. Pedig valaha írt is népies elbeszéléseket valami Szabolcska Mihály szerkesztette református lapba. Móriczot személyesen ismerte, népköltészeti gyűjtőútján ifjú korában hetekig lakott náluk Csetfalván. Olvasa azóta néhány regényét, novelláját, nem nagyra tartotta őket.

Hol másutt lakhatott volna Móricz, mint a csetfalvai paplakban? Korábban az ő nagyapja, Pallagi József volt a színreformátus falu lelkésze, vagyis joggal gondolta, otthon van akkor is, amikor már Sütő Józsefnek hívták az aktuális prédikálót.

Rendíthetetlenül konzervatív volt mindenben, öltözködésében is. A legnagyobb kánikulában is magas gombolású mellényt, zakót és kalapot viselt, legfeljebb lüsztert, illetve szalmát. A politikához keveset értett, csodálkozott, miért örül zsidó ismerőse annak, hogy az oroszok visszafoglalták Rosztovot. Nem mintha németbarát lett volna, de az oroszoktól még jobban tartott. Pap volt, de nem hiszem, hogy a vallás különösebb szerepet játszott az életében.

Nem lehet könnyű kívülről megítélni, hogy a vallás milyen szerepet játszik valakinek az életében. Azt, hogy apám vallásos, egyrészt a családi tradíció folytatásának véltem, másrészt inkább kulturális, semmint lelki élménynek. Templomba csak rendszertelenül járt, noha az egyházi adót rendszeresen fizette. Nem vettem észre, hogy különösebben megviselte volna, hogy nem sokkal szabadulása után, a Kádár-rendszer közepette, a templomi ceremónia helyett csak otthon, a lakásunkon keresztelhetette meg pap barátja, Szabadi Sándor tizenegy évvel fiatalabb húgomat. Alighanem 1951 őszén én sem templomban lettem keresztelve, bár erre nem emlékezhetem. Istentiszteletek után inkább a lelkész retorikájáról mondtam véleményt, mintha egy irodalmi előadáson vett volna részt, azt, hogy merített-e hitet a prédikációból, s mekkorát, szemérmes tartózkodással nemigen hozta szóba. Ha felütöm egy-egy rám maradt könyvét, bennük ceruzával aláhúzott sorok jelzik a gondolatokat, amelyek megfogták, s talán azonosult is velük. Németh Lászlótól például ez: „Nem tudom, hogy vagy a vallással? Éntőlem minden elmaradt, de ez az örültség: az Isten egyre erősebb bennem. Ő az, aki ezt a sokféle csalódást, kudarcot, disszonanciát belém mosolygó szemével összhanggá változtatja. Ő uszított, most vele beszélem meg a vereségem. Már a haláltól sem hőkölök úgy vissza, mint az első időben. Metafizikailag vagy fizikailag nem tudnám megmagyarázni e hitet, de mégis megvan, hogy aki mindenből egyedül maradt meg, halálommal is csak végleg ölébe vesz.” Apám halála után, a *Naplót* olvasva döbbsentem rá, mennyit vívódott az istenhittel, s megörökölte az elnyűtt, aláhúzásokkal, jegyzetekkel tarkított Bibliáját kellett felfognom, mily kevésbé ismertem erről az oldaláról. Ha folytatni fogom ezt az emlékezést, ahogy szándékomban áll, nehéz lesz elkerülni, hogy időről időre szóba ne kerüljenek a hittel kapcsolatos gondolatai. Kételyei, bizonytalanságai, vágyai. Nyolcvanhatodik születésnapja előtt, 2011. július 11-én írt naplóbejegyzéséből is idemásolok néhány sort. Egyre többet gondolok a halálra.

Túlvilág? A tér és az idő elképzelhetetlen végtelenségébe belefér. A végtelenséget számunkra uraló Isten is. A tudomány hiába büszkélkedik, a végtelen idővel és térrel nem tud mit kezdeni. Mózes I. könyvének első mondatát lemosolyoghatja, de nem cáfolhatja.

De vissza a Memoárhoz, és benne a nagyapjához.

Közösségi hagyomány volt a számára a vallás, nem egyéni élmény. Vasárnaponként elment a templomba (hogy nagymama is ment-e vele, arra nem emlékszem), de otthon vallásról nemigen esett szó. Több arról, hogy nyugdíja a magyarok alatt kevesebbet ér, mint ért a csehek alatt.

A trianoni veszteség nem minden következményét élték meg a helyiek annyira sötéten, ahogyan az általában, sokak visszaemlékezéseiben olvasható. A falusi gazdák a csehek alatt jobban éltek, terményeiket jobb áron adták el, iparcikkekhez olcsóbban jutottak. Magyarellenesség faluhelyen nemigen volt, és azt is érezni lehetett, hogy a cseheknél demokrácia van. Többször hallottam én is a barkaszoói esetet: a jegyző irodájába bekopogott egy aktatáskás úr, bemutatkozott – magyarul –, hogy ő Csehszlovákia belügyminisztere. Apám apját, aki szintén falusi jegyző volt a magyarországi Csépán, akkoriban rótták meg, hogy a főispánt nem a községháza előtt, csak az irodája ajtajában köszöntötte.

1940-ben, amikor hozzájuk kerültem, nagyapa 72, nagymama 62 éves volt. A 10 év korkülönbség nem látszott, sőt inkább nagyapa volt a fiatalosabb.

Előveszem a fényképeiket. Az első hátoldalán ott a cégjelzés is, Nagy-szöllősen készült (Kosa János fényképész írta így), amiből arra következtetek, hogy 1905-ből való. Ekkor még Csetfalván laktak, ami nincs messze Nagyszőlőstől. Sütő József viszont 1906-ban már Izсныétén szolgált, ami Munkács közelében van. 1906 után valószínűleg a munkácsi fotográfushoz vitte volna a feleségét és az öt gyereket. (Vagy a munkácsit hívta volna el, mert a kopottas háttérfalból arra következtetek, hogy ez nem éppen egy fényképészműterem.) Ha jól okoskodom, a képen dédnagyapám 37 éves, dédnagymama 27. Való igaz, felnőttbbnek látszik a férjénél, egy kicsit mintha magasabb is lenne. És már öt gyereke van. A fiúk nagyok, egyforma diákoltozotban fekszenek az előtérben, a két kisebbik lány még a szülők ölében. A harmadik, a nagyanyám közepén áll. Ő a szimmetriatengely. Az volt világeletében. A Nyilas jegy jellemző tulajdonságaiból (december 7-én született) nála leginkább a kapcsolatteremtésre, a társasági élet szervezésére való hajlam dominált, ami a család összefogásában, a hírek összegyűjtésében, szétáramoltatásában nyilvánult meg. Szívesen utazott, noha távoli nagy utazások nem adtak meg neki, és hatalmas mennyiségű levelet írt. Apámmal ellentétben nem szeretett egyedül lenni, akkor érezte jól magát, ha folyamatosan szót válthatott valakivel. El kell fogadnom, amit a jegy kapcsán a horoszkóp állít, őszinte, kíváncsi, szókimondó, kreatív személyiség volt, szinte elnyúlhatatlan optimizmussal. Utolsó éveiben nagyon meggyöngült a hallása, a sükettség sokkal jobban megviselte – apám szavával, szinte börtönbe zárta –, mint megviselt volna egy nálánál kevésbé kommunikatív személyiséget.

A másik képen is ott a fotós neve (Markovits) és a város csehül és magyarul: Munkács. 1942-ben készülhetett, a hátoldali szöveget február 10-én datálta valamelyik gyerekének dédanyám. Ő intézhette a levelezést, dédapám inkább a bajsa tökéletesítésével lehetett elfoglalta: már hófehér, de tömött és szépen formált,

hegyesre pödrött férfidísz. Nem lennék meglepve, ha otthon bajuszkötőt viselt volna, de erről nincs szó a Memoárban.

Nagymama a család meg a háztartás gondjain túlmenően nemigen érdeklődött más iránt. Ő volt azonban kettőjük közül a kiegyensúlyozottabb, a bölcsebb. Vele kapcsolatos emlékeimben előre kell szaladnom. '44 nyarán Pestre mentek, az ostromot Bözsi néniéknél érték át, nagyapa és Bözsi néni ott halt meg, rájuk szakadt az óvóhely. Nagymama azután hol Panniéknál, hol anyámnál élt, mikor anyám hozzánk költözött, lakott nálunk is Kecskeméten. Sok baj, csapás érte életében, ezeket nagy lélekkel viselte. Hat gyereket nevelt föl, a hetedik holtan született vagy csecsemőként halt meg, erről sohasem beszélt. Férjén kívül négy gyereke halálát érte meg, Józsika 18 éves korában halt meg kerékpárbaeset következtében. Bözsi az óvóhelyen, Ödi 50 éves kora táján rákban, Pista öngyilkos lett. Életben maradt két lánya közül anyám korán özvegyiségre jutott, Panniék nehezen éltek, mindenüket elvesztettek, Pista öngyilkosságának is az volt az oka, hogy hajdani rendőrtisztként nem találta helyét az új világban, megaláztatás várta mindenütt, a '40-es évek végén kitelepítették őket a fővárosból, azután is hanyódtak.

Nagymama az új körülmények közt nem igazodott ki, nem értette, kit miért bántanak, hová lett az igazság, a méltányosság. De nem lázadozott, belenyugodott mindenbe. Az '50-es évek végén, Pesten szürkehályoggal operálták. Akkor írta azt a végrendeletfélét, amelyet megpróbálok ide lemásolni.

„'959. ápr. 30.

Kedves Gyermekeim!

Azt hittem, már ekkorra túl leszünk az operáción, de úgy látszik, nem olyan egyszerű már 4 év után. Sokat gyengültem, a szívet erősítik, ha előre tudom, nem is fogtam volna bele, de már Isten így akarta, belenyugszom. Lehet, hogy eljárt az időm, ebbe is megnyugszom. Azért írom e pár sort, ha nem tudnék veletek már beszélni. A szekrényem kulcsa ott van a ridikülömben. Szintén itt van, megtaláljátok. Panninál van 2000 Ft, Ernőnél 1000 Ft, a táskámban egy zsebkendőben 200 Ft, ebből talán eltemettetek, még hozzá, amit a konvent is ad. A ruháimon, ágyneműimen osztozzon meg Panni, meg a Pista két kislánya, gondolom, Ducinak nincsen rá szüksége. Legyetek szeretettel testvéreitek és hozzátartozóihoz, ez az én kívánságom. A jegygyűrűm a két kislányé, csináltassanak belőle két köves gyűrűt a nagyanyjuk emlékére. Szeretném, ha engem is a németölggyi temetőbe temetnének, ha egy árokpartra is, de ott volna nyugtom az én drága szeretteimmel, és Sebestyén mondjon egy imát felettem, ez az óhajom. Éljetek szeretetben családotokkal, testvéreitekkel, ahol lehet, támogassátok egymást. Isten áldását kérve reátok a síron túl is szerető Anyátok.”

Címzés: Pista, Duci és Panni gyermekeimnek.

Abból a félmondatból, hogy „...gondolom, Ducinak nincsen rá szüksége”, nem nehéz kiokoskodni, amit amúgy is sejtettem, apám börtönévről s a rá következő nehézségekről nem tudósították 81 éves dédanyámat. Tapintatosan eltitkolták előle, talán hazudtak is neki valami gyógyítóan reménytelit, miért nem látogatja, ahhoz hasonlóan, ahogy Makk Károly filmjében, a *Szerelemben* Törőcsik Mari is hazudik börtönbe zárt férjéről haldokló anyósának. A filmbeli anyóst az Amerikából hazatért Darvas Lili játszotta, Molnár Ferenc felesége, akit a forgatás idején (1970 körül) mi is láttunk, hisz Szepezden nyaralt, az utcánkban, a Molnár unoka, Horváth Eszter családjánál vendégeskedve.

A levélben említett Németvölgyi temetőt ma inkább Farkasrétként emlegetik. Azért választotta, mert ott feküdt a férje és középső lánya, akik '45-ben Budapest ostroma alatt haltak meg. Nem ott nyugszik mégsem. Panni néniéknél, Pécsen halt meg 1964-ben, ott is temették el. Ha olykor emlékezetemben megjelenik, legtöbbször a domború szemüveglencse mögött hatalmassá növő szemeket látom és valami langyos paplanillatot érzek.

Apám a beregszászi gimnáziumba gyorsabban beilleszkedett, mint hitte és várta. Az osztálytársak zöme ebben az iskolában kezdte a csehek alatt, negyedikesek voltak, amikor elkezdődött a magyar világ. A tanárok nagyobb része viszont az anyaországból érkezett, vagyis apámhoz hasonlóan új volt, ráadásul szinte mindnyájan 30 alatti fiatal emberek.

Osztályfőnökünk, magyar- és latintanáruk egyenesen kecskeméti, Koszorús István, aki régebbi iskolámban érettségizett, s tanított is ott egy évig, engem ugyan nem, de emlékezett rám Kecskemétről.

Apám és beregszászi osztályfőnöke az iskolás idők után is kapcsolatban maradt. Kárpátalja elvesztése után Koszorús tanár úr Miskolcra került, az ottani Földes Ferenc Gimnázium tanára lett. 93 évesen, 2006-ban halt meg. Leveleztek, telefonáltak, s ha olykor találkoztak, tréfásan idézték a latin mondást: *Quem dii odere, paedagogum fecere* – Akit az istenek gyűlölnek, azt pedagógussá teszik. Itt van előttem egy szépen bekötött, valószínűleg egyetlen példányban létező album, Koszorús István Samarjay Károly költőről – Petőfi és Jókai barátjáról – írt egyetemi szakdolgozata. 1934-ben készült – Horváth Jánostól „kitűnőt” kapott rá. 1990. február 1-én postázta apámnak. Azért küldte-e, hogy apám segítse a megjelenését? Megörököltem az albummal a felelősséget is? Egy darabig hordom, lesz-e, akire áttestálhatom? Talán már nem indiszkrécio, hogy a gépiratos albumba ragasztott kézírásos levél egy részletét idemásolom.

„...annak idején egy adatot elhallgattam, mégpedig azt, hogy – nemesség ide, nemesség oda – a költő édesapja csizmadiamesterséget folytatott. Ebben önmagában nem is lett volna semmi szégyellnivaló, de az egyik „suszter”-unoka, Samarjay Lajos kegyelmes úr, MÁV vezérigazgató tudomást szerzett készülő munkámról, magához hívatott, megvendégtelt és megkért, hogy nagyapja foglalkozásáról „ne szóljon szám”. Dolgozatomat elkérte egy időre, de a kinyomtatás költségeire semmilyen segítséget nem ajánlott föl. A doktorátushoz akkor még ez is megkívántatott. Én ilyen áldozatot özvegyasszony édesanyámtól nem kívánhattam.”

Arra nem emlékszem, hogy apámmal Beregszászban járva bementünk-e a gimnáziumba, ha nem vitt oda, alighanem a szovjet idők drasztikus változásaitól féltette az emlékeit. Valamikor a kétezres évek elején néhány író és művész társaságában mégis jártam ott. Nagy Gazsi, Ács Mara, Szemadám György... Velünk volt Gerzson Pál festőművész is, aki a „magyar időkben” Kárpátaljára helyezett állatorvos édesapja miatt Ungváron diákoskodott, átlátogattunk hát az ottani gimnáziumba is.

A színvonal talán alacsonyabb volt a kecskemétinél, különösen idegen nyelvekből (a latint és a németet később kezdték). A matematikát itt szerettem meg, s itt szilárdult meg irodalmi és történelmi érdeklődésem. A légkör szabadabb volt, mint Kecskeméten, rész-

ben bizonyára a liberális-demokratikus csehszlovákiai szellem továbbéléseként, részben a tanári kar fiatalsága miatt, részben azért is, mert itt nem hatott a református ortodoxia. (Bécsi, a vallástanár igen liberális volt, nyíltan hirdette, hogy beállítottságtól függ, ki melyik valláshoz vonzódik, s tolerálta a nyílt ateista nézeteket is.) A vélemények szabadsága jelentkezett abban is, hogy Galyó Szekfű Habsburg-katolikus szellemében tanította a történelmet, Koszorús kuruc-protestáns meggyőződéssel az irodalmat, de mindketten túrték az ellentmondást, Gyalyónak pl. eszébe sem jutott, hogy ne adjon jelest, mikor feleletben az általa nagyra értékelt Mária Teréziát a magyarok elnyomójaként mutattam be.

Hatodikban 44-en voltunk, de már csak 35-en érettségiztünk. Az előző adatot az évkönyvből, az utóbbit az érettségi tablóról veszem. Ezt a tablót azóta, úgy hiszem, mindnyájan szégyelljük. 31-en zsinóros magyaros ruhában vagyunk, négy zsidó osztálytársunk az alsó sorban egymás mellett – szinte gettóba zárva – szmokingban. Ki találta ezt ki, máig sem tudom. Hasonló az elkülönítés a párhuzamos lányosztály tablóján. Pedig szerettük zsidó osztálytársainkat. Én mind a három évben Moskovits Gábor mellett ültem, aki alighanem a legműveltebb gyerek volt köztünk. Jó tanuló volt Iczkovics meg Beerman is, az utóbbi különösen jeleskedett a matematikában. Grün rossz tanuló volt, de kedves fiú, némi dzsentroid allűrökkel.

A magyarországi zsidóság gettósítása, majd haláltáborokba hurcolása 1944. április 16-án épp Kárpátalján kezdődött meg, és alighanem ott folyt a legkövetkezetesebben. A zsidók túlnyomó többsége el sem tudta képzelni a tragikus végkifejletet, ezért amikor lehetőségük lett volna szökni, csak kevesen tették meg. Ungvárról, Munkácsról és Beregszászból kb. 80 ezer zsidót szállítottak Kassán keresztül az auschwitzi haláltáborba. 1944 nyarára gyakorlatilag nem maradt zsidó a vidéken. Ez különösen annak tudatában volt megdöbbentő, hogy Munkács lakosságának 43, Beregszászéna 37, Ungváréna 30 százalékát adták. A kereskedelmi, az üzleti élet voltaképp megszűnt, és mivel a zsidók magukat magyarnak vallották, az etnikai térkép is megváltozott. Az elhurcoltak közül csak kevesen térhettek vissza. Hogy apám egykori zsidó osztálytársaival mi lett, arról nem ír a *Memoárban*, igaz, a többiekről sem tud sokkal többet.

Leveszek egy vékony, ceruzás margójelekkel tűzdelt könyvet a polcáról. Nagy Jenő: *Megaláztatásban*. Alcíme szerint *A kárpátaljai magyar férfiak deportálása 1944 őszén*. A háromnap munkára elvitt, és aztán a szovjet munkatáborokban évekig sínylő fiatalok sorsáról szól a könyv. A szerző által bejárt táborok közt az első a szolvyai. Gyakran hallottam otthon emlegetni; rokonai, ismerősei maradtak ott. Bizonyára iskolatársai is.

Apám könyvespolcán – az első fejezetben emlegetett internátus és a következőben megírandó Collegium hatásának tulajdonította – kifogástalan rendben sorakoztak a könyvek. Az én polcomon káosz van, Nagy Jenő könyve, amikor visszateszem, mégis társra talál. *The First Guidebook to Prisons and Concentration Camps of the Soviet Union*. Térképekkel és fotókkal illusztrált vaskos kötet. Majd' négyszáz oldal. A Szovjetunió börtöneinek és koncentrációs táborainak első útikönyve. Amikor Dórával először jártunk Londonban, a nyolcvanas évek elején lehetett, ismertem meg Sárközi Mátyást. Hatalmas stósz könyvet tolt elém. „Nekem akkor az volt a foglalkozásom, hogy magyar értelmiségieknek könyveket adjak, hogy fellazul-

janak” – idézte fel a történetet néhány hete küldött videóüzenetében. Zömmel külföldön, Angliában, Németországban, Amerikában kiadott, de többnyire magyar nyelvű kiadványok voltak (*Sötétség délben*, *Darabbér*, *Ítélet Canudosban*), köztük egy olyan is, amit ő írt: *A Rákosi-korszak irodalompolitikája*. – Ezt Lacikának küldöm. Anyjától, a *Választ* szerkesztő Sárközi Mártától hallhatta így, aki a leveleiben következetesen Kisorosznak szólította apámat. – Na jó, hozzád képest Nagyorosz, róla is említés tétetik a könyvben – mondta nevetve. Aztán a könyvpiramis aljára érve előkerült az a bizonyos *Guidebook* is. Túl nagy ahhoz, hogy a határon eldugja az ember. És túl veszélyes, hogy ne dugja el. Hazafelé maradt néhány napunk Párizsra, épp annyi, hogy a *Perdide*-ből megmaradt frankokat elverjük, vagyis azt a keresményt, amit *A Perdide bolygó árvája* című francia–magyar koprodukciós film grafikai munkáiért kaptam. (Az *idő urai* címmel mutatták be Magyarországon.) Nem akartunk pénzt hazavinni, hisz akkoriban igazán nem tudhattuk, kijutunk-e még valaha Nyugatra. A Szajna-parton, a Notre Dame közelében botlottunk bele a rozoga kis antikváriumba, a neve *Shakespeare and Company*. Mit adna érte, tettem az eladó elé. Hosszan lapozgatta, még a hátsó táblára ragasztott nagy térképet is kihajtogatta. A bolsevikok 1917-es forradalomnak nevezett hatalomátvétele óta 62 millió ember tűnt el a könyvben bemutatott börtönökben és koncentrációs táborokban. 1976 ilyen intézményről voltak adatok, némelyikben Nagy Jenő is megfordulhatott. Az *Iván Gyenyiszojics egy napját* ugyan ismertem (1963-ban jött ki magyarul), de úgy hittem, a könyv magyarországi kritikái is azt sulykolták, hogy Szolzsenyicin regénye egy már elmúlt világról szól, az, hogy a könyvben bemutatott kényszermunkatáborok a Szovjetunióban akkor, a nyolcvanas években is léteznek, hogy a Gulág-világ Sztálin halálával nem szűnt meg, megdőbbsentett. Feloldásul jöjjön a könyv-story folytatása, ami sokkal szívderítőbb. Valamikor a múlt század legvégén, vagy a kétezres évek legelején, valahol Amerikában, valami beszélgetés során szóba került a könyv. Beszélgetőtársam, Jenn, levelet írt a párizsi antikváriumba (az amerikai hölgyek már csak ilyen pragmatisták), a tulajdonos, Mr. Whitman, vagy valamelyik munkatársa megkereste a könyvet, a még mindig kézzel vezetett genealógia szerint, ugyanazt a példányt, amelyet 1982-ben tőlem vásároltak meg, elpostázta neki az arizonai Phoenixbe, ő meg, miután áttanulmányozta (bizonyítékul benne hagyván egy sivatagi fűszálat), áttette egy másik borítékba, fehér-fejű rétisasos bélyegeket ragasztott rá, és továbbküldte nekem Magyarországra, Budakeszire, a Reviczky utcába. Hát ez a példány áll most Nagy Jenő könyve mellett. Arra már nem emlékszem, hogy apám látta-e a világot körbeutazó könyvet, a történetéről bizonyára meséltem, ő meg, mint vérbeli bibliofil, bizonyára kiegészítette a Sh and Co. legfőbb tudnivalóval. Ők adták ki Joyce Ulissesét, igaz, akkor még másutt volt a bolt, valahol az Odéon környékén, és a boltot tulajdonló amerikai hölgyet Sylvia Beach-nek hívták.

Osztálytársaim közt talán Tamók Pistával értettük meg egymást leginkább. Legtöbbször az utcánkban lakó Veress Szabolccsal voltam együtt. Nem tudom, mi lett velük. Kerényi (Kosztjó) Gyuszi igyekszik mindmáig ápolni közösségi összetartozásunkat, Beregszászban él, levelez velünk, gyakran – az utóbbi években fia sírjához – át is látogat,

én is meglátogattam Beregszászban, vele meg a Budapesten élő Benda Pistával találkoztam legtöbbször érettségi óta.

Kerényi Gyula építész lett. Emlékszem, beregszászi útjaink során büszkén mutogatta épületeit, leginkább a korszak Magyarországon is dívó szovjet kockastílusával rokon művelődési házára emlékszem. Ő is, apám is örült, hogy fiával hangot találtunk, rokonszenv, sőt tán barátság is kezdődött. Később a Magyarországra áttelepült fiút lovaglás közben egy alacsony faág lekaszálta. Benda Istvánnal is találkoztam, de inkább leveleztünk. Többször hívott, rendezzek tárlatot az általa vezetett Kárpátaljai Szövetség füredi összejövetelén. Csip-csup akadályok miatt nem álltam kötélnek. Már nagyon bánom. Szerveztek beregszászi öregdiák-találkozókat a Bánki-tónál is. Volt, hogy én vittem autóval apámat.

Olvasni már korábban is szerettem, igazi mohósággal azonban most kaptam rá. Nagyapa elvitt a kaszinó könyvtárába, attól kezdve oda jártam Shakespeare-ért, Tolsztojért, Dosztojevszkijért, de még faltam Harsányi Zsolt életrajzi regényeit is. Most kezdtem Ady-köteteket is olvasni, elsőnek a Szeretném, ha szeretnének-et; később megvettem az Ady-összest. Babits összegyűjtött verseit az érettségi után vettem meg, s emlékszem, hazafelé egész úton azt olvastam. Kosztolányit, Tóth Árpádot, Juhász Gyulát is most ismertem meg, nagy élvezettel olvastam Kosztolányi Illyéstől összegyűjtött és kiadott esszéit is. A világköltészetbe Tóth Árpád Örök virágok-ja vezetett be. Az igazán nagy élmény azonban a népi irodalom volt. Mindenekelőtt Németh László tanulmányai. A minőség forradalma, a Kisebbségben, Szabó Dezső Az egész látóhatár-ja, Féja irodalomtörténetei, Veres Péter Számadás-a, a költők közül Sinka, olvastam Erdélyit is, de kevésbé tetszett. A Püski-féle Magyar Élet könyvbarátja lettem. VIII.-ban az önképzőkörben legalább egy-órás előadást tartottam a népi irodalomról, vázlatát előre közszemlére téve.

Érdeklődésemmel az osztályban csaknem egyedül álltam, de az iskolában nem. Főként a párhuzamos lányosztályban voltak lelkes hívei a népieknek, mindenekelőtt Balyó Mária és Kampó Magda, a későbbi Győrffy-kollégisták, a fölöttünk lévő osztályokban Turtóczky Sándor, az alattunk levőben Balla Zsiga meg Tárczy Laci. Az önképzőkör Turtóczky elnöksége idején vett határozottan népi irányt. Ekkor én pénztároskodtam, én fizettem elő egy csomó folyóíratra, amelyeket vasárnap délelőtt az istentisztelet után lehetett olvasni. 20-30 olvasó csaknem mindig összejött. Érdekes, hogy a Magyar Csillag nem járt, pedig Illyés verseit szerettük. De pl. Szabó Lőrinc „polgári” költészetét nem tartottuk nagyra. Márait Herczeggel együtt utasítottuk el.

A '41/'42-es évben nyomtatott folyóiratunk is volt, az Együtt. A 4. meg a 7. szám van meg nálam most is, összesen talán nyolc jelent meg. Ebben a lapban publikált először Lator Laci (hárommal járt alattam), s természetesen én is. Először egy iskolai dolgozatomat jelentették meg (A régi magyar irodalmat olvasom), aztán azt a beszédemet, amelyet '42. március 22-én az önképzőkör Katona-ünnepségén mondtam. Ezen előadtuk a Bánk bán II. felvonását és a III. felvonás Tiborc-jelenetét, minden szereplő a mi osztályunkból került ki, csak Biberach volt vendégművész, a fölöttünk levő osztályból Szótér Pista. Az ünnepélyen ott volt az alispán is, s állítólag megróttá az iskolát beszédem lelkes Tiborc-központúsága miatt.

Azt gondolhatnánk, azért emeli ki a *Memoárban* a Katona-ünnepséget, mert felnőtt irodalomtörténészként épp Katona József, illetve a *Bánk bán* lett legfőbb kutatási területe. Alighanem így is van, noha abban az évben, nyilván Katona születésének 150. évfordulója miatt, a gimnázium legfőbb kulturális eseménye épp a Katona-ünnepség volt, az ugyanabban az évben született Széchenyi Istvánéval együtt. A „Tiborcozó” alispán bizonyára eszébe jutott, amikor irodalomtudósként a *Bánk bán* kálváriája kapcsán, a színmű bemutatását elutasító, kiadását nehezítő szűkkeblű cenzorokról értekezett – az ötvenes évektől a nyolcvanasokig ívelő pálya során nehéz lett volna áthallások nélkül írni róluk –, de földerengett benne a beregszászi affér akkor is, amikor *Széchenyi és Katona* című tanulmányát írta. A *Memoárban* ugyan nem említi, de a Beregszászi Állami Gimnázium Értesítőjében megtalálom, hogy esszépályázatot is hirdettek az évfordulók kapcsán ezzel a címmel: *„Van-e orvosság Bánk Bán tragédiájának elkerülésére Széchenyi munkái-ban? A „Legyen világosság” jeligéjű pályamű. I. díjjal jutalmazva. Szerzője: Orosz L.”* Széchenyi és Katona. Vajon érezte-e „a legnagyobb magyar”, vagy legalább tudat alatt megérintette-e az a kísérteties hasonlóság, amit közte és Bánk között a diák Orosz László észrevett és a felnőtt tudós kifejtett? Talán épp e lelki rokonságra való rádöbbenés, a belőle fakadó baljós előérzet okozta a heves kirohanást a nemzeti színházi bemutatót látván: *„Felfoghatatlan, hogy a kormány hogy engedhet ilyen esztelenséget játszani.”* – Mintha a forradalom és a szabadságharc leverése utáni Széchenyi-naplót olvasnánk – *„Nem ezt akartam én – nem ezt!”* – holott Bánk monológiát halljuk. *„1213-ban is, 1848–49-ben is kikerülhetetlen végzetű torlódtak össze az események, s e végzet kérlelhetetlenül rátiport arra is, aki egyéniségétől idegen gyilkos tette kényszerült, arra is, aki túlzott felelősségérzettel szándékával ellentétes forradalom elindítójának tartotta magát”* – fogalmaz az 1992-ben a *Forrásban* is közölt tanulmány, de hogy a lelkileg összeomló Bánk és az öngyilkosságba hajszolt Széchenyi egyaránt a nemzet jelképpé emelkedő tragikus hősei, ott lehetett már a díjazott beregszászi dolgozatban is – amelyet alig néhány hónappal Teleki Pál halála után írt s olvasott fel.

Azt terveztük, hogy az említett *Bánk bán*-előadásba bekerül egy Melinda–Ottó jelenet is. A párhuzamos osztályból Jóni Mici lett volna Melinda, én lettem volna Ottó, már csak azért is, hogy szerelmemet próbák hosszú során újra meg újra megvallhassam neki. Írtam is ekkortájt néhány Melindát szólító szerelmes verset. Nem tudom, miért mondtunk le végül is erről a jelenetről. Azt hiszem, ő volt akkor a legszebb lány a gimnáziumban, sokan udvaroltak neki, állítólag egy tanár is. VIII.-ban év vége felé, vagy inkább már az érettségi szünetben kerültünk közelebb egymáshoz, voltunk együtt moziban, cukrászdában. Az érettségi utáni nyáron Pesten találkoztunk még: nagynénjénél volt fenn, elmentem hozzájuk, este elvittem színházba, egy darabig még leveleztünk – aztán vége....

Azt hiszem, Mici húgával, a szintén csinos és sokkal élénkebb, barátságosabb Elizzel többször voltam együtt, ő ugyanígy falujáró csoportunkhoz tartozott. Műsorokat vitünk fel a Verkovinára a szórványban élő magyaroknak. Csoportképünkön Koszorús mellett ül a három lány: Thyll Anci, Jóni Elíz és Batori Kati, hátul az öt fiú: Holozsy Karesz (jól hegedült), Tárczy Laci, Balla Zsiga, Géczi Tihamér (jelenleg hajdúböszörményi lelkész) és én.

Egy könyvben – *A Beregszászi Magyar Gimnázium története 1864–1989* (Magyarságkutató Intézet, Budapest 1990) – meg is találom a fényképet. Az aláírás szerint Elíz neve hivatalosan Erzsébet volt. Tévedés aligha lehet, a könyv szerkesztői ugyanis Benda István és Orosz László voltak. Mosolygós holdvilág arca egy pillanatra saját gimnazista kori szerelmemet juttatja eszembe. Azt, hogy a Mici név Mária, egy másik kiadványból, a Beregszászi Állami Gimnázium Értesítőjéből derítem ki. Azon a bizonyos 1941-es Katona-émlékünnepélyen elhangzott ugyanis Erkel *Bánk bán*jából a Bortal is, amit zongorán Jóni Mária rkat. VII. o. t. kísért. Hogy a tizenhat éves fiatalemberben valami kibillenhetett, arra ugyancsak az Értesítő alapján következtetek. A minden évben tiszta egyes – vagyis színjeles – bizonyítvány megbicsaklik: A VII. A osztályos Orosz László magatartásból és rendszeretéből is 2-es osztályzatot kap. (Jóni Mária egyébként épp ebből a két tárgyból kapott egyest, a többiről most ne essék szó.)

Nekem már furcsa, s gondolom a nálam fiatalabbaknak még inkább, hogyan említheti meglepő szokásként apám azt, hogy a párhuzamos osztályba járó lányok és fiúk tegeződtek egymással – igaz, a más osztályba járókkal már nem. A tegeződés szerinte annak következménye lehetett, hogy a csehek alatt koedukáció volt, vagyis ugyanabba az osztályba jártak a fiúk és a lányok. Ezt a túlzóan demokratikus jelenséget a visszacsatolás után azonnal megszüntették, sőt voltak olyan diáklányok, akik az anyaországból érkezve tüntetően kivonták magukat az általános tegeződésből.

A három beregszászi évre mint életem talán legszebb, egyértelműen pozitív szakaszára gondolok vissza, lehet, hogy nem teljes joggal. Kecskeméten – azt hiszem – többet kellett volna tanulnom, főként németből, angolból – hiányos nyelvtudásom igencsak Beregszásznak „köszönhető”. Szereplési vágyam, bár gyökerei korábbiak (már Kecskeméten is szavaltam, lapot szerkesztettem), itt bőséges táplálást nyert az önképző-körben, az Együtt-ben, a Soli Deo Gloriában, ballagási beszéddel s egyáltalán az osztályban játszott hangadó szereppel.

Azt ugyan nem írja a *Memoárban*, hogy irodalmi pályára készül, talán magának sem vallja még be, adódik azonban egy pillanat, amit nem szalaszthat el. Színt kell vallania, ráadásul többek előtt, egy igencsak különös helyzetben. Egy ízben Veress Szabolcséknál pohártologatással szellemet idéztünk, Tolsztoj jelent meg, azt kérdeztem tőle, író leszek-e, azt felelte, igen.

Nem tudok felidézni olyan eseményt vagy beszélgetést, amelyből arra következtethetnék, hogy apám komolyan vette volna a spiritizmust. Gyerekkorában még talán divat volt, de inkább az előző generációk divatja. Jókainál olvasom: „Az ember akárhová ment, mindenütt asztalt, almáriomot, mángorlót táncoltattak... Az egész tüneménynek kilenc tizedrésze nyegleség, kilenc századrésze eleven képzelődés, kilenc ezredrésze állati magnetizmus, de egy ezredrésze mégis megmarad megfoghatatlan valónak...”

Ha hallottam is gyerekkoromban az asztaltáncoltatás, a szellemidézés, a reinkarnáció szavakat, inkább anyámtól hallhattam. Négyéves volt, amikor elvesztet-

te az édesanyját, csoda is lett volna, ha nem próbálta volna keresni, akár transzcendens praktikákkal is. Azt gondolom, hogy felnőttként már inkább a bizsergető kíváncsiság, talán a kultúrtörténeti kuriózum, semmint a megélt tapasztalat vagy a hit vonzotta az ilyesmikhez. Miért kerül elő mégis apám *Memoárjában* Tolsztoj jóslata? Talán útmutatónak vette, hogy az irodalom felé induljon? Talán az elszalasztott lehetőség emésztí, hogy mégsem lett író? Vagy mégis...? Mi bukkanhat még föl a hagyaték valamelyik rejtett dobozában?

A beregszászi évek alatt javában folyt a háború. Eseményeit távoli híreként fogadtuk, abban a hiszemben, nincs hozzá közünk, majd csak túléljük. '41 tavaszán Teleki halála, Jugoszlávia lerohanása szinte csak egy-két napra hozta közelebb hozzánk. Valami SDG-konferenciára utaztam fel Pestre; elmaradt, de a Duna-parton láttam a dél felé vonuló németeket: tömegük, fölszereltségük erőt sugárzott, Bácska visszafoglalását (a Muraközzel s a baranyai háromszöggel együtt) diadálnak éreztük. Mit jelent nekünk Erdély és a Délvidék címmel pályázatot hirdettek a diákoknak, a legjobbnak ítélt írás az Évkönyvben is megjelent. Én is pályáztam, emlékszem, ezzel a Cs. Szabó-idézzel kezdtem: „Egy gavallér szerelem köt minket Hungáriához, nem a hatalom.”

Közelebb került hozzánk a háború a Szovjetunió megtámadásával. '41 nyarán a diákok megfigyelő szolgálatot láttak el a város fölötti hegyen, én akkor vakáción voltam. Tanév közben légó-ügyletesek voltunk a törvényszék pincéjében, légiriadó esetén nekünk kellett volna megnyomni a sziréna gombját. Úgy emlékszem, egyszerre hárman voltunk szolgálatban, délutántól délutánig, 24 órára. Rám háromszor vagy négyszer került sor. Iszonyatosan unalmas volt. Egyszer megszólalt a sziréna: a szolgálatosok összeverekedtek, egyiküket a sziréna gombjához lökték. Nagy botrány lett belőle.

A sztálingrádi csata idején – nyilván felsőbb utasításra – a magyar dolgozat választható témái közt szerepelt dicsőítő beszéd írása az ottani német hősről. Úgy emlékszem, senki sem választotta ezt a témát. A németeket akkor sem szerettük, mikor még csodáltuk harctéri sikereiket. De féltünk az oroszoktól is. Valahogy úgy képzeltük, hogy a németek majd csak elvesztik a háborút, minket azonban nem ér különösebb baj. A 2. magyar hadsereg sorsáról jóformán semmit sem tudtunk, részvételünk a háborúban majd csak véget érő kényszernek látszott előttünk. Csak a '44. márciusi német megszálláskor jöttünk rá, hogy a mi bőrünkre is megy a játék, ekkor azonban már Pesten voltam.

Gyerekként Kecskeméten, olykor Balatonszepezden is, sokszor lehettem tanúja, hogy a felnőttek a háborúról beszélgetnek. Aki a legtöbbet tudta, Szabó Laci bácsi volt, pontosabban Bártfai Szabó László. Itt van előttem apámnak és családjának dedikált könyve, *Az utolsó emberig*, alcíme szerint Egy csapatparancsnok visszaemlékezései a Don menti harcokra. Laci bácsi felesége, Paula néni, anyámmal együtt tanított a Zrínyi Ilona Általános Iskolában, az ő barátságuk révén kerültek közel egymáshoz a férfiak is. Laci bácsiék, akiknek már volt nyaralója Szepezden, beszéltek rá szüleimet, hogy megvegyék egy ikertelek egyik felét a szomszéd utcában, majd építkezzenek rajta. Bártfai Szabó László azon kevesek közé tartozott, aki hazatért a Don-kanyarból, sőt a rábizott katonák zömét is hazahozta. Az utóvédek utóvédjeként, egy német hadtestnek alárendelve – és kiszolgáltatva – öt héten át menetelt és harcolt csapatával az orosz télben. A kisgyerekként hallott történetek egy részét talán ma is föl tudnám idézni, igaz,

a könyv már felülírja az emlékezést. Belejátszik a képbe – és a képzeletbe – az is, hogy Kecskemét belvárosában, a Nagytemplom mögötti furcsán kanyarodó utat, amely Dunaföldvár felé indult, és az út környéki, rég lebontott földszintes városrészt a népnyelv „Don-kanyarként” emlegette.

Apám a kilencvenes évektől kezdve évente összeállított egy-egy, a beregszászi gimnáziumba küldendő könyvcsomagot. Úgy emlékszem, korábban is próbálkozott, noha akkor még bizonytalan volt, megérkezhet-e egyáltalán a küldemény. Halála után húgommal mi is összeválogattunk néhány doboznyi könyvet, az első lapra rápecsételtük apánk nevét, és útnak indítottuk Beregszászba. Az ottani diákokhoz kapcsolódik egy másik, rendszerváltást követő esemény is. A *Naplóban*, az 1994. január 12-én keltezett bejegyzésben olvasom: *A Kerényi Gyuszi-val való találkozás hatására elszántam magamat, hogy megszervezem a beregszászi diákok kecskeméti vendéglátását... Több a nehézség, kevesebb az áldozatészség, mint vártam, de most már kitartok. A beregszásziakon való segítesen kívül az is sarkall, hogy a folyton panaszkodó ittenieket rádöbbsentsem, nem is tudják, milyen jól élnek.*

Egy autóbusznyi gyerekeknek, 27 fiúnak és 15 lánynak szerez szállást, ételmezt és talál ki számukra, a kecskeméti diákokkal közös tanórák végeztével, délutáni programokat. A város mellett Budapestet is megmutatja nekik. A vártnál sokkal több bonyodalom után – egy vendéggyereknél még vakbél-operáció is nehezítette a helyzetet – rezignáltan jegyzi meg, nem az igazán rászorultak jöttek, az orvos, a tanácselnök gyerekeit említi, akik a múzeumok, színházak, közös iskolai rendezvények helyett inkább vásárolni jártak, és alaposan felpakolva utaztak vissza a háromhetes vendégség után, hogy a már Ukrajnához tartozó Beregszászban folytassák életüket.

(És én is folytatom hamarosan.)

Alekszandr Szergejevics Puskin

A próféta

Kietlen pusztaságon át
Szomjú lélekkel vánszorogtam,
S egy fényes hatszárnyú szeráf
Állott elém a válaszádon.
És ujja álmkönnyeden
Megérintette két szemem.
S látó bogári tágra nyíltak,
Mint megriasztott sasmadárnak.
Megérintette fületem,
S zaj és zúgás töltötte meg:
S hallottam mennyek zendülését,
És röptét égi angyaloknak,
S a vízi szörnyek mint motoznak,
S alant a vesszők halk növést.
Majd számat érintette meg,
S kitépte bűnös nyelvemet,
A fecsegőt és hamisat,
És néma ajkaim közé
Bölcs kígyó fullánkját tevő
Kezével, melyre vér tapadt.
És felhasítá mellemet,
És vergődő szívem kivette,
És lángoló, izzó szénét
Tett bé a keblembé helyette.
A pusztán holtan fekvőék,
És szólt az Úr hozzám ekképp:
„Kelj fel, próféta, hallj és lássál!
Igém tüzét vidd szerteszét,
Minden tengert s földet bejárjál,
S tüzeld az emberek szívét.”

A költő és a tömeg

Procul este, profani.*

*A költő elmerengve, halkan
Pengette lantja húrjait.
Dalolt, s a nép, az avatatlan,
A hűvös, gőgös és tudatlan,
Bambán fülelte hangjait.*

*A plebsz pedig ekképp kesergett:
„Ily hangosan mért énekel?
Mi végre terheli fülülnket?
Miféle cél felé terel?
Mit cincog itt? mire tanítgat?
Mért gyötri szívűnket, agyunkat,
Erőszakos mágus gyanánt?
Dala szabad, akár a szél, de
Meddő is, mint a szél beszéde.
Hasznunkra hogy lehetne hát?”*

A költő

*Ó, hallgass, nép, te ostoba!
A szükség rab napszámosa!
Nem tűrhetem kötözködésed!
Föld férge vagy, nem ég fia;
Mi hasznos, az kell. Más – piha.
Apolló szobrát súlyra méred.
A hasznot benne nem leled.
E kő egy isten! Hát nem érted?
Érték neked cserépedényed:
Ebéded abba' főzheted.*

A plebsz

*Nem úgy, te, ég kiválasztottja!
Fordítsd tehetséged javunkra!
Fennkölt tudásod osztva szét,
Javítsad véreid szívét!
Gyávák vagyunk, rabszolgaelkek,*

*El innen, avatatlanok.

*Szívünk hideg, mint egy heréltnek,
Rágalmazók, kegyetlenek
Vagyunk, gonoszak, tökfek.
Tenyész bennünk a bűn, a vétek.
Taníts minket a jóra hát,
Szeretve, hints merész ígéket,
Mi pedig hallgatunk reád!*

A költő

*Eredjete! Mi dolga lenne
Békés dalnoknak véletek?
Szennybe kövültetek. Ilyenbe
Lant nem lehelhet életet.
Mint rossz koporsót, úgy utállak,
Gonoszokat és ostobákat.
Már eddig is reátok várt
A korbács, tömlőc és a bárd.
Elég legyen, rút szolgállekek!
A városokban söprögetnek,
Derék dolog, a haszna nagy,
De van-e pap, ki odahagyhat
Oltárt és áldozati asztalt,
Hogy inkább seprűnyélt ragad?
Nem harc a célja életünknek,
Nem érdek s köznapi viták,
Amért születünk, az az ihlet,
Az édes dallamok, s imák.*

Boldog, akit a cár kegyel...

*Boldog, akit a cár kegyel,
A dalnok, fényes úri körben.
Könnyet, kacajt fakaszt, miközben
Igazságcseppel fűszerel
Hazug mesét, tompult ínyeknek,
S hiú bojárt dicsvágyra serkent.
A lakomáik éke lett,
És hallhat bölcs dicséretet.
A hátsó tornácnál eközben
A zárt ajtókon át a nép
A szolgálhadtól üldözötten
Hallgatja messzi énekét.*

Arion

*A gályánkon sokan valánk;
Ezek a vásznat feszítették,
Azok ütemre meregették
Az evezőt. Szabott irányt
Szótlán a rúd fölé hajolva
Kormányosunk figyelmesen.
S én bízva fújtam énekem
A társaimnak. Hirtelen
Szörnyű vihar csapott hajónkra...
És veszve kormányos, hajós!
Csak én, titokzatos dalos,
Vetődtem partra összetörten,
S itt zengem régi himnuszom,
Míg köntösöm szárítgatom
Tűző napon, sziklák tövében.*

Barátaimhoz

*Nem, nem hízelgés, ha a cárt
Magam jószántából dicsérem:
Amint beszélek, úgy is érzem,
Kimondhatom szívem szavát.*

*Igen, én megszerettem őt!
Uralma áldást hoz honunkra:
Lehel beléje új erőt
A háború, remény, a munka.*

*Bár ifjú, s vére is heves,
Uralkodóként nem kegyetlen.
Kit büntet nyíltan, érdemelten,
Titokban azzal is kegyes.*

*Száműzve éltem napjaim,
Szeretteimtől messze-messze,
De ő kezét kiterjesztette –
S most itt vagyok, barátaim.*

*Ő tiszteli a költőt bennem,
Szabaddá tette szellemem,
S én meghatottsággal szívemben
Dalommal nem dicsérhetem?*

*Én, hízelgő, ravasz? De hát
A hízelgő vesztét okozza
A cárnak, mert csak egy jogát:
Csak a kegyelmet korlátozza.*

*Azt mondja: vedd meg népedet,
Ne adj lelked sugallatára,
S a szellem fénye nem vezet,
Csakzüllötségre, lázadásra.*

*Jaj, hogyha csak a rab s lakáj,
Aki a cár kegyébe juthat,
S a dalnok, ihletett akár,
Szemét a földre sítve hallgat.*

Soproni András fordításai

Lőkös István

Iskolaéveim

Három és fél éves vagyok. A család, apám betegsége miatt, úgy dönt: falura költözünk. Szülővárosom, Szent István király óta püspöki, majd érseki székhely. Az érseki palota mellett hatalmas székesegyház, a régi Szent Mihály-templom helyére építették, klasszicista stílusban. Építtetője a velencei pátriárka címet is viselő Pyrker János László. A közeli Foglár utcában van a „papnevelde” (édesanyám nevezte így), egy internátus, ez is a katolikus egyház intézménye. Egy utcahossznyival odébb a ciszterci rendház és gimnázium uralja az utcafrontot, vele átellenben van a híres várvédőről, Dobó Istvánról elnevezett állami Reálgimnázium emblematisztikus épülete. Még a jezsuiták építették.

A város katolikus karakterét a további szerzetesi közösségek motiválják: ferencesek, minoriták, szerviták, irgalmasok, angolkisasszonyok, orsolyiták, Szent Vince nővérek. Kolostoraik, iskoláik a város legrégibb műemlékei, egy kivételével mind a 18. században épült. Az orsolyiták a valahai városkapu és városhatár közelében, a Rác-kapunál kaptak modern iskolaépületet, amely egyben rendházuk is. A klebelsbergi iskolaprogram keretében készült, miként a neobarokk építészet jegyeivel ékes, a belvárosban lévő Állami Polgári Fiú- és Leányiskola otthona.

A férfi szerzetesrendek templomai kivétel nélkül a barokk kor építészeti remekei, a cisztereké s a minoritáké a legszebb, de a ferences és a szervita Istenháza is méltón reprezentálja a 18. században prosperáló város művészeti igényességét: a templombelső itt is a barokk jegyében formálódott, a kor szellemiségét árasztó atmoszférája van.

A város két kórháza ugyancsak egyházi intézmény: az Irgalmas Rend-i ispo-tály s a Szent Vince Kórház ápoltságait a férfi szerzetesek, s a vincés nővérek gondozzák. Az orvosok többsége világi alkalmazott – az Irgalmas Rend perjele maga is orvosdoktor.

A középfokú iskolák többsége: a ciszterciek és az angolkisasszonyok gimnáziuma, az utóbbiak tanítónőképzője, kereskedelmi iskolája, az Érseki Tanítónőképző Intézet, s ennek Lyceum nevet viselő gyakorló elemi fiúiskolája, az Érseki Fiú Felsőkereskedelmi Iskola egyaránt egyházi intézmény.

A „Fő utcán” (Széchenyi utca), az érseki palotával szemben, az ún. „alapítványi házban”, az egri Keresztény Sajtószövetkezet papír- és könyvkereskedése, tanszerekkel látja el az iskolákat; az „egyházmegyei irka” itt éppúgy beszerezhető, mint a kereskedelmi iskolások használta francia kockás füzet, és persze a különféle tankönyvek és egyéb tanszerek a fejes vonalzótól a körzón át a logarlécig.

Ebben a katolikus városban születtem, református gyermekként, 1933. november 10-én. Szüleim mindketten protestánsok: apám református, édesanyám evangélikus. Én apámat követtem a református, nővérem édesanyámat az ágostai evangélikus hitfelekezet keresztségében. A városban mindkét protestáns felekezetnek van temploma, parókiája, az utóbbinak emblematikus alakja Garam Lajos lelkész, aki nagyrészt finn zongoraművész felesége hangversenyeinek jövedelméből építtette fel a kis létszámú egyházi közösség, a Vörösmarty úton ma is eredeti formájában álló, a skandináv templomok formájára emlékeztető szent hajlékot, s mellette a parókiát. Nővéremet még egri lakos és polgári iskolai tanulóként ő konfirmálta. Sajnos a templom felépítése után nem sokkal megvált híveitől, felesége hazájába: Finnországba költözött.

Szüleim elbeszélése szerint én a keresztségben már az új, Deák Ferenc utcai református templomban részesültem. A család falura költözése miatt kálvinista hitvallásomat azonban csak tizenkét évesen, polgári iskolai diákként gyakorolhattam. Itt, négy esztendőn át, hubói Hubay Lajos tiszteletes úr volt vallásitanárom. 1949-ben ő készítette fel évjáratom polgaristáival és gimnazistáival együtt a konfirmációra, Paulik Béla nagytiszteletű úr lelkészisége idején.

És milyen volt hitéletem az elemi iskolai tanulóévek során 1940 és 1945 között? Felnémet, ahová költöztünk, a megye székvárosától négy kilométerre, a Bükk hegység lábánál terül el. Már a középkorban is lakott terület, főleg szőlőműveléssel foglalkozó németek és vallonok lakják. Innen a Felnémet falunév, az Almagyar nevű, Eger részét alkotó település ellentéte. Egy ideig mezővárosi rangja van. A török alatt teljesen elnéptelenedik, csak a 18. században születik újjá, amikor az egri püspök – lévén a középkor óta a falu kegyura és birtokosa – megkezdi az újratelepítést, ami hosszabb folyamat, több fázisban történik. Az új lakosok a környék közelebbi és távolabbi településeiről érkeznek, a családnevek tanúsága szerint magyar ajkúak és katolikusok. A falu földművelésre alkalmas határának nagyobbik része a püspökség tulajdona, úgyszintén a falu határában kezdődő és Borsod megye jelentős területét is magában foglaló, mintegy negyvenezer holdnyi erdőség szintén. Gyermekkorom idején az erdőbirtok központja is falunkban van, vezetője Urbánfy Ignác erdőfőtanácsos, aki képzettségét még Trianon előtt Selmechányán szerezte, s rövid kárpátaljai szolgálat után repatriált.

Az újratelepítés után nem sokkal – püspöki kezdeményezésre és támogatással – megépül az egyszerű, de a településhez mértén monumentális barokk plébánia, s hamarosan a Szent Rozália tiszteletére felszentelt templom is. A szakrális objektumok mellett, a templom szomszédságában, szintén a templomdombon áll az uradalmi kasznárság épülete, alant a templomdomb aljában a püspöki fővadászi lak. Közeliében egy szerényebb, de a falu kétosztatú parasztházainál rangosabb, háromszobás hajlék, középen szabadkéményes konyhával: a harangozóház. Ez utóbbit gyermekkorom idején is a Szele család lakja: Sándor bácsi már a sekrestyés- és harangozódinasztia negyedik vagy ötödik nemzedékét képviseli.

Iskolaépületről e korai (18. század végi) években még nincs adat, de azt tudjuk: a kántortanító Aloysius Boross „1-ő Napján Novembr. 1822” már felnémeti lakos. A hagyomány szerint a kántorságot ő is apjától örökölte. Boross Alajos negyvennyolc éven át szolgált s tanított a még 1816-ban Fischer István érsek

támogatásával épült iskolában, amelyet „egy szobával ellátva lévén, az iskolai termet szükségből hssználni kénttellenítettik. Különben a segédnek állandó lakása.” Mintegy száznyolcvan gyermek tanulja itt – e körülmények között – a betűvetést, a számolást, az olvasást a „segédtanító által a tanító felügyelete alatt.” Az előbbi Boross Alajos József nevű fia, aki majd 1867-től, Bartakovics Béla érsek jóváhagyásával követi apját a kántortanítói poszton. Utóbbi negyven esztendőn át tanította a nagyszámú gyermekseregnek a hittant: az Ó- és Újszövetséget heti négy-négy órában, a „religióvázlatot” ugyanennyi órában, míg „az olvasás elemeire” hat óra jutott, írásra és számolásra két-két óra, az „egyházi szertartások magyarázatára” és énekekre egy óra hetenként. Az iskolakönyvet, amelyben mindez megtaláltatott, 1851-ben nyomtatták „az érseki Lyceum betűivel”, szerzője Petőfi barátja, maga is költő, műfordító: Tárkányi Béla. Nevét ma is utca őrzi az érseki székvárosban. A mindössze negyvennyolc lap terjedelmű könyvecske az alsóbb és felsőbb osztályosok ismeretanyagát tartalmazza. Az ábécével kezdődik s a „szorzótáblával” fejeződik be. Benne apróbb „elbeszéléseknek és egy Erkölcsi ABC-nek” is jutott hely. Ezek illusztrációjaképpen álljon itt az alábbi szemelvény: „Amit kívánsz tenmagadnak, / Azt tedd embertársaidnak. / Légy kész inkább békén tűrni, / Mint másokkal perlekedni. / Senki neked jobb barátod, / Nincs szülédnél, ezt jól látod; / Légy hát neki szófogadó, / Tiszteletet s becsot adó. / Zabolázd meg haragodat, / S minden rossz indulatodat. / Légy békében minde-
nekkel, / Isteneddel s emberekkel.”

1888-ban az iskolaköteles gyermeklétszám növekedvén, a faluközösség új tantermek és tanítói lakások építését kezdeményezi, amellyel a községi előljáróság s az egyházi főhatóság is egyetért. A falu borsodi részében lévő közös községi magtár helyén épül fel az egyik, később a templom melletti üres telken a másik – ez utóbbi kapja a falu népétől a „felső iskola” nevet. Az új évszázad kezdetén már e három tanterem is szűkösnek bizonyulván, a volt árendás falusi kocsmát alakítják át két tantermes tanodává. Ígyképpen, gyermekségem idején, már csak az ötödik-hatodik évfolyam tanulói kényszerülnek az osztatlanság viszonyai között tanulni – hátrányos helyzetben ugyan, de Maróti tanító úr szigorú és következetes pedagógiai munkája nyomán fölöttébb eredményesen.

A Boross tanítódinasztia munkáját dicséri a felnémeti falusi iskolából indult, s az egri közép- és felsőfokú tanintézetekben (gimnázium, papnevelde, jogakadémia) diplomát szerzett parasztivadékok sora. Elsőként a ciszterci tanár Török Konstantin példáját idézzük, aki a rend egri, bajai, székesfehérvári tanintézeteiben tanított magyar nyelvet és irodalmat, történelmet, latint, görögöt és franciát. Fontos értekezéseket írt a 18. század magyar irodalmáról, de nyelvészeti kérdések is foglalkoztatták. A néhány éve elhunyt festőművész, főiskolai tanár Nagy Ernőt az „utolsó Boross kántor”, Boross Endre tanácsára-rábeszélésére küldték szülei az egri tanítóképezdébe, hogy aztán – néhány esztendő szovjet hadifogság után – a Képzőművészeti Főiskola növendékeként jusson el a művészpálya csúcsára...

„Katolikus gyerek katolikus iskolába jár.” Az idézet egykori elemi iskolai „Értesítőm” 1913-ban készült pecsétjéről származik, s azt jelenti: a felnémeti római katolikus elemi népiskola fenntartója 1940-ben is a katolikus hitfelekezet-

hez tartozó faluközösség. Az iskola hivatalos neve ekképpen: Felnémeti Róm. Kath. Elemi Népiskola. A település templomának, plébániájának, iskolájának kegyura most is az egri érsek, gyermekségem, kisiskolás korom idején előbb dr. Szmrecsányi Lajos, majd 1942-től – halála után – dr. Czapik Gyula. A tanulók első elemista koruktól a hatodik osztály elvégzéséig, katolikus szellemű oktatás részesei. Miként már írtam, munkafüzetként, az „egyházmegyei irkát” kell használniok, amelynek borítóján az érsek arcása látható, de van „irka”, amelynek hátoldalán az egri vár története olvasható Szűgyi Trajtler Géza igazgató-tanító tollából. Az igazgató-tanító úr az egri Érseki Tanítóképző Intézet négy évfolyamos „lyceumi” elemi gyakorló iskoláját igazgatja. Mint az egyházmegye területén mindenütt, a falusi felekezeti iskolák fenntartásához és működtetéséhez – a helyi közigazgatás (községi előjáróság) – révén az állam is hozzájárul. A tanítói fizetés is e két forrásból áll össze.

Itt kezdem meg – a „darázssiskola” két tantermének egyikében – elemi iskolai tanulmányaimat 1940. szeptember 1-én – az osztályban egyedüli református gyerekként. Van még egy izraelita vallású osztálytársam: Hermann Imre, egy „hordógyári” (a falu nevezi így egyik faipari üzemét) iparos család gyermeke, akivel 1944-ig egy padban ülök. Ma a liberálisok bizonyára „szegregációt” üvölnének, holott erről szó sem volt, a tanító néni, majd a tanító úr a hittanórák miatt ültetett bennünket egymás mellé – lévén, hogy részvételünk nem volt kötelező, ám a fegyelmi szabályzat értelmében az iskolaépületen belül kellett maradnunk. Az ötven és egynéhányas létszámú osztályban így volt könnyen ellenőrizhető: jelen vagyunk-e. Más kérdés: eszünkbe sem jutott volna ellógni az iskolából.

A hittan tanítását – a plébániának nem lévén káplánja – maga a „főúr” (a falu népe szólította így), azaz főtisztelendő Süle János plébános úr tartja 1918 óta. Óráin – noha nem kötelező – mi is csendben és az iskolai rendtartás kívánta fegyelmezettséggel hallgatjuk előadásait. Az elsős hittananyag, a *Kis Katekizmus* nemigen köti le figyelmünket, annál inkább a második osztálytól tankönyvül használt *Kis Biblia* egyes fejezeteire épülő hittanórák anyaga. Süle „főúr” érdekes, maga készítette szemléltető eszközök s a táblai rajzok sokaságát felhasználva beszél az ó- és újszövetségi könyvek témáiról, oly élvezetesen, hogy azokra nem lehet nem odafigyelni, sőt meg is tanulni. Ez a *Kis Biblia* számos, a szent iratokbéli történeteket illusztráló metszeteket tartalmaz, így képszerűen, vizuálisan jelennek meg az ó- és újszövetségi történetek: a teremtestörténet, a bűnbeesés, Káin és Ábel, Ábrahám és Izsák, Ézsau és Jákob, a Türelmes Jób, Mózes a két kőtáblával, Jerikó falainak leomlása, a bábeli torony építése és a nyelvezavar, Jézus születése, a Szent Család menekülése Egyiptomba, a gyermek Jézus tanítása a zsinagógában, Jézus virágvasárnapi bevonulása Jeruzsálembe, az utolsó vacsora, Júdás árulása, az Úr keresztre feszítése, halála, sírbatétele, majd feltámadása, a Szentlélek eljövetele, Jézus mennybemenetele.

A tanítás az első osztályban megoszlik. Kezdődik reggel nyolc órakor és tart déli tizenkettőig, majd folytatódik délután kettőtől négyig. Ez napi hat óra terhelés, de hamar beleszokik az osztály. Mind a délelőtti, mind a délutáni foglalkozás imádsággal kezdődik és végződik: elmondjuk a Miatyánkot, az

Üdvözlégyet s a Magyar Hiszekegyet. A Jézus tanította imádsággal van egy kis gondom. Édesanyám – úgy négyéves lehettem – már esténként, lefekvéskor taníthatni kezdte a Miatyánkot. Természetesen a protestáns felekezetekben használt, Máté evangéliuma szerinti szöveget – ezzel a befejezéssel: „Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség. Mindörökkön örökké. Ámen”. Sokáig vívódom: szóvá tegyem-e a tanító néniek aggályaimat, hogy ti. most melyik változatot mondjam? Mivel a szöveget megszakítás nélkül követte az Üdvözlégy, kénytelen voltam elhagyni a protestáns változatot. Édesanyámat kérdeztem: mi lenne a helyes? Ő megnyugtatóan: mondd az imákat úgy, ahogyan a tanító néni kívánja.

Történetemhez tartozik a katolikus szertartáshoz, a szentmisékhez való gyermeki viszonyulásom históriája. Katolikus osztálytársaimnak kötelező a részvétel a vasárnapi „nagymisén”. A felsőbb osztályosok nemcsak hallgatói, néhányan részesei is a szertartásnak: ők a ministránsok, aminek presztízisértéke van, rangot jelent. Nemcsak hogy szívesen vállalják, olykor versengenek is a lehetőségért. Ilyenkor Sándor úr, a sekrestyés és harangozó dönt a vitában. Az osztályok „hierarchiájában” rangsor érvényesül. Előbb „lógósként” vesznek részt a szertartásban, majd a latin szövegek megtanulása után már a ministránsruhát is magukra ölthetik. A falut is súlyosan érintő háború pusztításai után (a templom ablakai mind sérültek) a naponkénti „kismisé” a „felső iskolában” tartják (ahol már ekkor ötödikes elemista vagyok), s az osztályunkbeli fiúk a ministránsok. Egy alkalommal – bármily meglepő – református létemre magam is ott térdepelek az alkalmi oltár előtt – igaz: csak „lógósként”.

Szóval – bár számomra nem kötelező – mégis minden vasárnap délelőtt ott vagyok osztálytársaimmal együtt a nagymisé. A latin nyelvű liturgia dallamvilága, az orgonaszó mellett persze a harangozás és az orgonafújtatás lehetősége is vonzó tényezője önkéntes templomba járásomnak. Pedig a szertartás két órán át tart, a liturgikus rész a kezdet, amit a második órában a prédikáció követ. Az előbbi varázsa, a latin nyelvű textus foszlányai most is élnek bennem: Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo. Per omnia secula seculorum. Amen. Sursum corda. Habemus ad Dominum Deo nostro. Gracias agamus Domino nostro. Dignum et justum est. A felnémeti templomba olykor betérve, s a megszólaló orgona zengése nyomán a lorettói litánia szövegének a kántor úr által intonált dallana és textusa is felfrissül emlékezetemben: „Uram, irgalmazz nekünk! / Krisztus, kegyelmezz nekünk! / Krisztus, hallgass meg minket! / Mennybéli Atya Isten irgalmazz nekünk. / Megváltó Fiú Isten, irgalmazz nekünk. / Szentlélek Úristen, irgalmazz nekünk. / Szentháromság egy Isten, irgalmazz nekünk.” A szöveget kísérő dallam – az orgonán megszólaltatva – gyermekkori zenei élményeim egyik legszebbike.

A prédikáció bűvölete. A „főúr”, Süle János kitűnő szónok. Gyermekként ugyan nemigen fogom fel szentbeszédei tartalmát (legfeljebb, ha benne valamely, a faluban történt vétekre, vagy legalábbis nem illőnek számító eseményre, cselekedetre alludál), de valósággal lebilincsel prédikációinak mesteri retorikai felépítése. Nyolc-tíz éves gyermekként persze mit sem tudok a retorikáról, ám valami különös, nyilván velem született tulajdonság folyományaként, mindig magával ragad szövegének szinte már zenei effektusokkal teli akusztikája.

E szónoki képesség és erudíció rendkívüli voltát igazán negyvenöt telének egy szomorú napján kezdem felfogni, vagy legalábbis sejteni. Szomszédunk nálam tán négy-öt évvel idősebb fia, Ernő a front elvonulása után, a pincei óvóhelyről hazatérőben taposóaknára lép, lábát bokában amputálják, s bár a műtét sikerül, tüdőgyulladása a halálba viszi. A gyászszertartás – falusi szokás szerint – a halottas háznál történik. Az udvaron felravatalozott holttest fölött – a gyászszertartást követően – nem a kántor, maga Süle plébános úr mond búcsúztató gyászbeszédet. Orációja a háború borzalmairól, értelmetlen voltáról, a család egyetlen, ravatalon fekvő fiának erényeiről, a szülőket ért pótolhatatlan veszteségről, az isteni akaratban való megnyugvásról s a feltámadás krisztusi ígéretéről szól. A gyászbeszéd legdrámább hatású, a gyászolók zokogásába torkolló mondata ennyi volt: „Isten veled Jakab Ernő!”

E katolikus szakrális impressziókkal, környezeti hatásokkal párhuzamosan apám, koromhoz szabott formában, a rá mindig jellemző tömör fogalmazással igyekezett a kálvinista hitvallással kapcsolatos legfontosabb ismereteket velem megismertetni. Nevezetesen, hogy a reformátusoknál nincs gyónás és áldozás, két szín alatti úrvacsoravétel van, nincs elsőáldozás és bér mátkozás, hanem konfirmáció, amely által a gyülekezet tagjává válik a konfirmandus, hogy a református templomban a „faragott képet ne csinálj magadnak” parancsa szerint nincs oltár, csak úrasztala, s az ígét a tiszteletes úr a szószékről hirdeti. Szól a gyülekezeti énekek fontosságáról, a százötven genfi zsoltárról, amely a református énekeskönyv tartalmának felét jelenti, s megtudom: két legfontosabb énekünk a 42. és a 90. genfi zsoltár. Tudatában ez utóbbi, nyilván nagyapám emlékezete nyomán, aki a 20. század elején néhány évre elment szerencsét próbálni Amerikába, a Fiumében hajóra szállók fohászaként élt. Ezt a két zsoltárt, még iskolás korom előtt, szövegszerűen is, énekelni is megtanulom. Kezembe adja a Heidelbergi Káté egy régi kiadását, amelyet – mondja – majd a konfirmálásom idejére kell megtanulnom. A két hitfelekezet szakralitása közötti különbségek szüleimnél semmiféle ellenérzést sem jelentenek, szentmise-látogatásaimat éppúgy tudomásul veszik, mint a katolikus hittanórákon való aktív szellemi részvételemet. Hitéleti szabadságom nemcsak a vasárnapi miselátogatásokra korlátozódik, eljárók az „októberi litániákra” is, s nagy boldogság tölt el, amikor a kántor úr, Inczedy Laci bácsi, maga mellé ültet az orgonánál. Egyszer az éjféli misére is elmerészkedek (még nem vagyok tízéves), a csikorgó hideg és az éjszaka sötétje ellenére. A feltámadási körmeneten viszont 1944-ig minden esztendőben ott vagyok. A processzió misztériuma éppúgy elbűvöl, mint a tisztelendő úr aranyszálakkal hímzett miseruhája, s a lemenő nap fényében ragyogó monstancia, a templomi zászlók sokasága, a feltámadás örömét hirdető „szenténekek” különös, ma már tudom: a barokk korból átörökölt dallamvilága, amelyet a kántor úrral az élen, a hitvalló tömeg áhitattal énekel.

Ebben a *praeökumenikus* állapotban egyetlen egyszer adódott lelkiismeret-furdalást okozó szituáció. 1942-ben – második vagyok – egy napon a tanító úr a tanítás befejezése után e szavakkal bocsátja el az osztályt: „Holnap reggel, negyed nyolckor a sekrestye előtt sorakozó!” Hűvös tavaszi reggel van, az eget szürke felhők takarják. Benn a templomban az oltáron már égnek a gyertyák,

amikor a sekrestyeajtónál felsorakozunk, majd megjelenik Sándor úr, s csendet parancsolva, tereli a sekrestyén át a templomhajóba az osztályt. Ahogy a hajót a szentélytől elválasztó vasrács előtt felsorakozunk, Sándor úr a sekrestye bejárata melletti kis csengővel jelzi a mise kezdetét. A kóruson felzúg az orgona, s a főúr hat ministráns kíséretével elindul a sekrestyéből az oltár felé. A templom tele van, a hajóban is, a szentélyben is szorong a gyermeksereg – most már látjuk: itt van az egész iskola. „Hamvazkodás lesz” – súgja szomszédom: Kovács Lakó Jóska, mindjárt a szertartás kezdetén. Most egy pillanatra megmozdul velem a világ. Szürke ködfátyol borítja szemem, elsötétül a gyertyafényben úszó oltár, elhalkul az orgonaszó. Állok Jóska mellett hosszú percekig, bénultan, tehetetlenül. Ma sem tudom, miért. Hisz – láttuk – olyan tolerancia vett körül e katolikus elemi népiskola falai között, amely mai felfogás szerint is mintaszerűnek minősülhet. Református gyerekként soha semmi megkülönböztetésben részem nem volt, misére jártam, a hittanórákon figyelmesen hallgattam a főúr előadásait, fújttam az orgonát, korom adta „jogosultsággal” már a lélekharangot is húzhattam... És most itt állok zavarodottan osztálytársaimmal a szentélyben, hamvazkodásra várva, mely számomra nem kötelező, s a református egyház vallásgyakorlatában ismeretlen, s most, a tanító úr vagy a főúr megkérdezése nélkül oda kell térdelnem az oltár elé, ami – úgy érzem – véteknek számít. Azt már nem tehetem, hogy a tanító úr engedélye nélkül odahagyjam a templomot – ez a szökéssel lenne egyenlő, amelynek „bűnére” (megszökni az iskolából!) gondolni is szörnyű. És ekkor csoda történik. Az előttem lévő sorban meglátom padtársamat, a zsidó származású Hermann Imrét. Felsőhajtottam. Ha ő is itt van, akkor talán részvételem a hamvazkodáson nem lesz baj.

Tovább nem tűnődöm. Sándor úr már indítja az első sorban állókat, mi többiek követjük őket. Ott térdeplünk mindnyájan az oltár előtt, tőlem jobbra Hermann Imre is. Testem előnti a forróság, jólesik térdeimnek a kőpadlat hűvöse. A főúr s mellette a ministráns egyre közelebb jön. A hófehér karing hímzését ma is látom. Már előttem áll, rám néz, egy pillanatra mintha tétovázna, aztán megmártja ujját a szentelt barka hamujában, homlokomra rajzolja a keresztet, közben tisztán halalom szavait: „Memento homo, quia pulvis es, et in pulverem revertis = Emlékezz ember, aki porból vagy és porrá leszel.”

Mire felocsúdok, a főúr már Hermann Imre előtt áll, s rajzolja homlokára a jelet...

A szertartás végeztével csöndben, a sekrestyén át hagyjuk el a templomot. A főúr mellett haladok el, s illően, ahogy a tanító nénitől tanultuk, hangos *Dicsértességgel*... köszöntöm én is. „Mindörökkön örökké. Ámen” – mondja mosolyogva s megsimogatja fejem. Felszabadultan, kimondhatatlan boldogsággal teli szívvel lépek ki a sekrestye ajtaján...

1944. november. Mezőkövesd felől szüntelen ágyúdörgés, udvarunkban egy nagy hatósugarú német aknavető, kezelői két-három óránként kilőnek néhány aknát. A szomszéd kertből ágyúval tüzelnek. A csekély számú egység mintegy hat-nyolc katonája lovas fogatra ülve indul naponta a tűzvonalba. Alkonyattájt – hazatérve – van, akit holtan hoznak vissza, s másnap gyászszertartás nélkül hantolják el a falu temetőjében. Az oroszok még mindig messze, valahol Füzesabony

meg Eger között lehetnek, ágyúlövés vagy aknatűz még nem éri a falut. Iskolába természetesen rég nem járunk, az 1944–1945-ös tanévet el sem kezdtük. A tanítók egy része a fronton, a tanító nénik és családjaik a plébánia pincéjében (ez még a török időkből való) töltik napjaikat. Aztán, valamikor november 24. táján eléri a falut az első aknatűz is. A németek már napokkal előbb elvonultak, mi is óvóhelyre kényszerülünk, az uradalmi pince egyik vágatában rendezkedünk be, hogy innét aztán – már a szovjet ármádia frontvonalának átvonulása után – Nagytályára meneküljünk, ott békésebb napokat remélve. Itt töltjük a karácsonyt s az újévet, hogy aztán január második felében, megszakítva önkéntes migrációnkat, hazatérjünk Felnémetre. Tragikus a szembesülés otthonunkkal. Apám a szomszédék pincéjében vészelte át a harci zajos, fegyverdörgéses napokat, miközben drága bőrkabátját, ezüst zsebóráját s az öreg vekkert már az első tovaris „elzabráltta” tőle. Az egész lakás feldúlva, a könyvek, székek, ágy- és ruhanemű szétdobálva a szobában, apám ágyán tetvek, a konyha is – fűtés híján – jégverem. Boltunk kifosztva, egy szál cérna, egy szem kockacukor, egy gombostű sem maradt. Szerencsére a berendezés, petróleumos tartály, mázsza, mérleg épen maradt. Anyám sírógörcsöt kap a látvány hatására. S mire úgy- ahogy „konszolidálódnak” viszonyaink, egy nem várt atrocitás részese leszek: két orosz, egy kozák és egy északi vagy Ural vidéki típus, bekvártélyozza magát szomszédunk istállójába, deszkából összetákolt szekerüket viszont a mi udvarunkon hagyják. Egyik reggel dörömbölésre ébredünk, az urali típus, kezében hosszú puskájával, dühödten rugdossa a konyhaajtót, azt kiabálva: „davaj csaszi” (add vissza az órát). A valahol zabrált vekkert követeli rajtam, amelyet előző este a kocsiderékba rejtett, s amely mostanra eltűnt, az eltulajdonító csakis én lehetek, mert az ablakon át kilestem: hova rejtí az órát. Szerencsémre hamar előkerül az utca végén lakó Kondás Feri bácsi, aki az első világháború idején hosszú éveken át volt orosz hadifogoly, jól megtanult oroszul, s erélyesen ráparancsol: nézze meg jobban a szalma között az órát, és ne randalírozzon, mert kihívja a „katonai milíciát” (vojna milicija, azaz: NKVD). Ez hatott: a kocsiderékban, a szalma között persze megtalálja az órát. Másnap reggel el is tűntek a faluból...

Távozásukkal azért nem szűnik a gyanakvás: hátha visszajönnek, s jönnek többen is, mi pedig ott állunk védtelenül, kiszolgáltatva, mert az új hatalom botcsinálta képviselőiben senki sem bízí. Egyszer valóban vissza is jönnek, hála isten, nem hozzánk s a szomszédunkba. Az egri úton láttam őket egy konvoj közepén, hasonlóan szedett-vedett ruházatú társaság, rozoga szekereken, lestrapált orosz lovakkal. A menet élén és a végén egy-egy géppisztolyos katona (valószínűleg a katonai rendészet tagjai) lovagol.

Eljön a február. Végre újra az iskolapadban ülünk. Még mindig a Felnémeti Róm. Kath. Elemi Népiskola tanulói. Ötödikesek vagyunk, tanítónk Maróti József, akinek az elmaradt, előző félévi tananyagot is el kell sajátíttatni velünk s hatodikos tanulótársainkkal. A szabályok nem változtak, a tantárgyak sem: a hit- és erkölcstan éppúgy kötelező, mint a beszéd- és értelemgyakorlat, avagy a számolás és mérés. Csonka tanévünk tanítási napjai a reggeli szentmise hallgatásával kezdődik – lévén, hogy azt a főúr a templom ablakainak sérült volta miatt –, a „felső iskolában” tudja elvégezni a falu népe által változatlanul igényelt

szertartást. Ennek végeztével a tanítás pontosan nyolc órakor mindennap zavartalanul megkezdődik. Az „órarend” fölöttébb feszes: az első félév ismeretanyagát is el kell sajátítanunk. Tantárgyaink listája a következő: vallástan, beszéd- és értelemgyakorlat, olvasás és olv. tárgyalás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi megfigyelés, számolás és mérés, földrajz, a magyar nemzet történelme, polgári jogok és kötelességek, természetrajz, gazdaság- és háztartástan, természettan és vegytan, egészségtan, ének, rajz, kézimunka, testnevelés.

A tanítás mindennap reggel nyolc órától délután egy óráig tart, az a tanuló viszont, aki készületlenül jön iskolába, délután „bezárással” büntetetik. A szankció addig tart, amíg a tanító úr meg nem győződik a mulasztás pótlásáról.

A hittanórákat, hajlott kora, betegeskedése ellenére, továbbra is a főúr tartja. Órájáról a helyi kommunista párt vezetőjének fia sem hiányozhat.

A két osztály képzését, az osztatlanság mellett, a tankönyvek hiánya, nehéz beszerezhetősége is nehezíti. A tanító úr ezt a problémát is megoldja. Begyalogol Egerbe, internátust vezető, s a város elemi népiskoláiban tanító kollégái segítségével megfelelő mennyiségű használt, de jó állapotú tankönyvvvel térhet haza. Azt sem feledhetem, hogy bizonyos tárgyak (történelem, földrajz, számtan, természet- és vegytan) tanításához falusi viszonylatban gazdag szemléltető anyagot használhat. A tanterem falán a magyar történelem nagyjait és fontos, sorsfordító eseményeit ábrázoló színes képek sorakoznak, egy szekrényben Nagy-Magyarország s a kontinensek térképei, a katedra mellett harmónium, amelyet az énekórán a tanító úr szólaltat meg. Van itt aztán szerény ásványgyűjtemény, geometriai idomok (testek), egy szekrényben szép könyvgyűjtemény, az egykori Levente Könyvtár kötetei (köztük Illyés Gyula Petőfi-könyve!), ezekből lehet kölcsönözni.

A tanító úr a katedráról lelépve, a padok közt sétálva, mesélő stílusban, páratlan nyelvi szabatossággal, a gyengébb tanulók számára is közérthetően szól a magyar irodalom nagyjairól, majd meg történelmünk sorsfordító csatáiról, győzelmeinkről, az elvesztett szabadságharcról, nagyjaink önfeláldozásáról, trianoni veszteségeinkről, vagy éppen Nagy-Magyarország földrajzáról, hogy aztán – egy-egy téma lezárása után – énekórával vagy testnevelési gyakorlatok végeztetésével tegye oldottabbá a nyolctól tízig, majd negyedtizenegyedtől egy óráig tartó foglalkozást. S hogy tartalmilag, „pedagógiailag”, „metodikailag” hogyan is épülnek fel előadásai, példaként írom ide, miként értette meg velünk például Mátyás király könyvtárának s korvináinak irodalmi és művelődéstörténeti jelentőségét – egyszerűen, igényes nyelvi formában, lényegre törően. Az előadás, amennyire bő hét és fél évtized múltán fel tudom idézni, nagyjából így hangzott: „Mátyás király, uralkodása idején, Európa egyik legértékesebb könyvtárát alapította meg. A könyvtár kéziratos kódexeket tartalmazott, amelyek művészi kivitelűek voltak, s számos korabeli tudományágat képviseltek. Ezeket a könyveket nevezzük korvináknak. A könyvtár anyagát ötszáz korvina alkotta, ami mai szemmel nem nagy szám, nekem is több könyvem van ötszáznál, de az az ötszáz több ezer mai kötetnél is többet ért. Sajnos Mátyás halála után a könyvtár súlyos károkat szenvedett, ma csak néhány korvinát őriznek Magyarországon.”

Ha most felteszem a kérdést: milyen hatékonyságú volt a tanító úr pedagógiája, metodikája, arra ekképpen válaszolhatok: közülünk (az osztály létszáma ötven fölötti volt), a csonka tanévet befejezve, tizennégyen folytattuk tanulmányainkat a polgári iskolában vagy a gimnáziumban; érettségi után – többen is – egyetemen tanulhattunk tovább.

1945. június. Vége a tanévnek. Várjuk a bizonyítványt. A hónap közepén kapjuk meg, mely szerint magaviseletem, szorgalmam s az egyes tárgyak minősítése: kitűnő. A Népiskolai Értesítő Könyvecske 13. oldalán ez a „záradék” olvasható: „a mindennapi elemi iskola ötödik osztályának tanulójaként minden követelménynek kitűnően eleget tett”. Tehát tanulhatok tovább – szüleim akarata szerint – a polgári iskolában, ám ehhez még egy komoly hiány pótlása szükséges: előttem van ugyanis az ötéves mulasztás pótlásának kötelezettsége: az 1–5. osztályos református hittanvizsga eredményes letétele. Kitűnő bizonyítványom birtokában keressük fel édesanyámmal az egri református gyülekezet lelkészét, Paulik Béla tiszteletes urat, aki szívélyesen fogad, s anyámat meghallgatva a könyvespolcról három hittankönyvet leemel, kezembe adja, mondván: ezt tanulmányozd át, és két hét múlva várlak vizsgára.

A jobbára hitéleti és egyháztörténeti témákat tartalmazó könyvecskékkel hamar végzek, s a megjelölt időben felkeressük a tiszteletes urat. Ő, néhány kérdésére adott válaszaikkal megelégedve, máris kiállítja a bizonyítványt, mely szerint: „Alulírott, igazolom, hogy Lőkös István felnémeti el. Iskola V. oszt. tanulója a református hittanból Egerben levizsgázott. Hittanjegye: kitűnő = 1. Eger, 1945. aug. 22. Paulik Béla ref. lelkész”. Ezzel az aktussal lezárult gyermek- és kisiskolás korom fél évtizedes *praeökumenikus* korszaka.

És mi történik utána? Már leírtam: református identitásom 1945-ben – papír szerint is, a valóságban is – helyreállt. Részben a Paulik tiszteletes úr előtt „letett” hittanvizsga, majd 1945-1949 közötti polgarista diákoskodásom idején, amikor – lévén akkor még kötelező tárgy a hittan – Hubay tiszteletes úr hit- és erkölcsstan óráin ismerkedem a kálvinista hitelvek szabályaival. Konfirmálásunk (1949) után végleg megszakad több mint fél évtizedes gyermek- és kisdíákkorom *praeökumenikus* létformája.

De valóban megszakadt? Az egri Polgári Fiúiskola állami intézmény lévén nem függ az egyházi hatóságoktól, ám a tantermünkben ott van a kereszt, a hittanórákat heti rendszerességgel, két órában, Hetényi Adorján tiszteletendő úr tartja (ő a 212. sz. Bornemissza Gergely cserkészcsapat lelkésze is, ennek tagságát a város ipari, kereskedelmi cégeinél tanuló, vagy már dolgozó munkásifjúság alkotja!), mi reformátusok pedig – ugyanazon időben – a fiú- és leánygimnáziumokban tanuló református társainkkal a Dobó István Reálgyimnázium egy földszinti tantermében sajátítjuk el felekezetünk hittananyagát. Nem tévedek, amikor azt állítom: 1948-ig, a „fordulat évéig” tanévenként lelki gyakorlat (katolikusoknak), illetve csendes napok (reformátusoknak) adnak alkalmat, hogy vallástani stúdiumaink elmélyültebbek legyenek. Ez a hitélet mégis más volt, mint amit 1945 júniusában Felnémeteren odahagytam. Odahagytam? Dehogya! Az a szabályrendszer, amely a katolikus elemi népiskolában érvényben volt, kötelesegtudatra nevelt, az az iskolai fegyelem, amely megtanított a „törvények” tisz-

teletére és betartására, s az a katolikus elkötelezettségű tanítói kollektíva, amely személyemhez, már nehéz időkben(!), zsidó osztálytársamhoz annyi toleranciával tudott viszonyulni, máig példaadó emlékem maradt. Református gyerekként, a katolikus kisiskolás gyermekek életkorához igazítva, itt tanultam meg a ma már közel hatezer éves, ma is gránitba vésendő törvényt: a tízparancsolatot: 1. Én vagyok a te Urad, Istened. 2. Istennek nevét hiába ne vedyed. 3. Megemlékezzél arról, hogy az Úr napját megszenteljed. 4. Atyádat és Anyádat tiszteld. 5. Ne ölj. 6. Ne paráználkodj. 7. Ne lopj. 8. Hamis tanúságot ne tégy felebarátod ellen. 9. Felebarátod feleségét bűnre ne kívánjad. 10. Felebarátod se házát, se mezejét, se egyéb jószágát el ne kívánd.

Kirekesztés! Szegregáció! A más vallású tanulókkal szembeni ellenérzések! Mindez távol állt elemista tanéveim öt esztendeje alatt szellemi és lelki fejlődésemért felelős tanítóimtól, tanítónőimtől. Nevük parancsolóan ide írandó végszóként, kivált, hogy közülük néhánynak a kommunista hatalom vegzálását is el kellett viselnie: Nagy Árpádné Szele Mária, Inczédy László, Székelyné Sztrapkovics Mária, Klaisz Gyula, Maróti József.

Beke József

Szólások a Bánk bán nyelvében

„Kitől tanulhatta Katona József e század elején ezt a magyar drámái szólást [=nyelvet], aminőn előtte nem írt soha senki: utána is nagyon kevesen? Honnan kerültek elméjébe ezek a magvas mondások, amiknek mély értelmük van, s amiket mégis mindenki megért: hogy írhatott olyan tiszta magyarsággal... hogy tudott olyan gazdagon színeezni azzal a nyelvvel, mely akkor oly szegény volt; s az egyszerű szavak kincseket rejtenek gondolatokban, érzelmekben, igazságokban.”

„Katona Bánk bánjának minden alakja olyan előttem, mint a régi görög szobrászmű, mely tökéletesen van kifaragva és azonfelül élethíven kifestve: márvány, mely él.”

Jókai Mór írta e lelkes szavakat a *Bánk bán* 1899. évi díszkiadásában. Az a Jókai, aki Kecskeméten diákoskodva maga is gyarapította saját szókincsét, művészi kifejezőmódját idevalósi „magvas mondásokkal”.

Nem tudhatjuk, kiktől tanulta Katona nemzeti drámánk valóban bőséges szólásmondásait, hiszen tanulhatta bárkitől, akivel csak beszélt addigi életében, ugyanis ezek egy része a kecskeméti környezet hétköznapi életéből származik. Ilyen például a „föléri ésszel” vagy a „szemmel tart valakit”; de tanulhatta ezeket bármelyik olvasmányából is, amelyet addig forgatott. Például az a mondás, hogy valamilyen igazságtalanság „felér az égbe”, vagyis „égbe kiáltó”, az a Bibliából származik; emezt pedig, hogy valaki „csak a folyó szerint úszik”, egyik német nyelvű olvasmányában találhatta, és azt jelenti, hogy az illető valamilyen ügyben nem egyénileg dönt, hanem a többség véleményéhez igazodik.

1

„Ahány szólás, annyi beszédes tanúja népünk és nyelvünk múltjának, [...] szólásaink valóságos nemzeti múzeum” – írta egykori professzorom, Nyíri Antal, amikor O. Nagy Gábor *Mi fán terem?* című közismert könyvét bemutatta.

Katona József drámája megírásának kétszázadik évfordulóján ezt a sajátos múzeumot szeretném gazdagítani egy árnyalattal azáltal, hogy sorra veszem a *Bánk bán* szövegében bőségesen fel-feltűnő összes szólásszerű kifejezést. Egyrészt azért teszem, mert szerves és fontos részei ezek Katona érzékletes, különösen hatásos stílusának, másrészt azért, mert értékes darabjait eddig teljességükben még nem publikálták, bár

a legtöbb olyan írás, amely a dráma egyéni, igen sajátos nyelvezetével foglalkozott, mindig nagy elismeréssel emelt ki néhányat közülük.

2

A szólások olyan állandósult szókapcsolatok, amelyekben a szavak egyenkénti és elsődleges jelentésén túl megjelenik valamilyen többletjelentés, így tehát bennük az egyes szavak már nem külön-külön, hanem együttesen, és nem eredeti értelmükben, hanem új, sajátos jelentésben vannak jelen. Amikor azt tapasztaljuk, hogy valakinek az igyekezete vagy cselekedete sikertelen maradt, esetleg a várthoz képest éppen ellenkező eredményt hozott, erre azt mondjuk: *bakot lőtt*. Ha egy idegen anyanyelvű kikeresi a magyar szótárban ezt a két szót, akkor egy hím állatot: *bak* és egy cselekvést: *lő* talál. Nyelvünkben viszont ez a két szó együtt, szókapcsolatban, szólásként már új, más jelentést hordoz: aki tud magyarul, az megérti, hogy az illető sikertelenségéről, melléfogásáról van szó, nincs semmiféle vadászat, sem vadállat, sem valóságos lövés.

Rendszerint sajátos, egyedi, többé-kevésbé bizalmas, és semmiképpen sem hivatalos hangulatot hordoznak a szólásszerűségek, sőt csak bizonyos fogalomkörben érvényesek. Kétségtelen, hogy egy bírósági ügyiratban aligha lenne helyénvaló valakinek a tévedését a *bakot lő* kifejezéssel meghatározni. Sőt ez a kifejezés egyáltalán nem illik mindenféle tévedés kifejezésére: sem akkor, ha egy pénztáros téved a számolásban, sem akkor, ha egy autós téved a közlekedési tábla felismerésében, ez a *bakot lő* nem használható. Ebben a szólásban – talán a gyökerében lévő vadászati esemény alapján – benne van az is, hogy az elkövető sikertelen cselekedete nem véletlen, hanem tudatos indítékú volt, csak éppen nem az eredeti szándék szerint valósult meg, s mondhatjuk egy másik, szintén a vadászattal összefüggő szólással: *rosszul sült el*. Néha érződhet a kifejezésben a megszólaló némi kárörvendő érzelme is. (Egyébként ez a szólás is német eredetű, erről O. Nagy Gábor említett könyvében olvashatunk.)

A szólásokat gyakran a nyelv virágainak, ékességeinek nevezik. Stilisztikai jelentőségük abban áll, hogy képszerűségük révén hozzájárulnak az előadásmód élénkítéséhez, hiszen a kifejezendő gondolatot szemléletesen jelenítik meg. Használatuk kitűnően bizonyítja az illető beszélő vagy író nyelvi készségének bőségét, gondolatvilágának tágasságát, kifejezőképességének magas szintjét, hiszen a legegyszerűbb, leghétköznapiabb kifejezésmód (pl. „tévedett”) helyett valami olyat mond, aminek felfogásához, megértéséhez társítani kell egy elképzelt eseményt, helyzetet („bakot lőtt”), ugyanakkor persze tudni kell ennek lecsupaszított jelentését is: a sikertelenséget, a melléfogást.

A különböző szólásféleségek alkalmazása természetesen jellemző lehet egy-egy megszólaló személy egyéni kifejezőmódjára is, és leginkább élnek is vele mind a hétköznapi, mind az irodalmi élet kiemelkedő szereplői. A szólások használata által válhat egy beszélő vagy irodalmi alkotó stílusa elevenebbé, kifejezőbbé, szemléletesebbé.

3

Külön hangsúlyozni kényszerülök itt azt, hogy írásom e részében a Katona József által megírt formában, tehát a *Bánk bán* eredeti szövegét pontosan követve (néhol a régies helyesírást a jelenlegihez igazítva) idézem a szólásszerűségeket, ugyanis Katona drámájának néhány átirrt szövegével is találkozhat az olvasó és a néző, ezek-

ből pedig gyakran hiányzik egy-egy olyan kifejezés, amely itt szóba kerül. Világos, hogy az átírások az eredeti szöveg megváltoztatásakor azt a célt igyekeznek szolgálni, hogy közelebb hozzák Katona művét a mai olvasóhoz, nézőhöz. Ugyanakkor azonban igazán sajnálatos az, hogy az átírók néhol teljesen kihagyják, mással helyettesítik vagy a mai, hétköznapi nyelvre leegyszerűsítik a szólásokat, mintha az eredeti megfogalmazás ma már érthetetlen lenne, így aztán Katonának – Arany és Jókai által is joggal megcsodált – művészi drámaszövege helyett annak hétköznapiabb, egyszerűbb változatát adják.

Lehet, hogy tévedek, de nem akarom elhinni, hogy érthetetlen a dráma adott szituációjában az, amit Biberách egyedül maradva, tehát önmagának mond: „Más oldalra a palásttal”, ezért le kell fordítani így: „fordíts köpönyeget”, sőt attól félek, aki az előbbi nem érti, az az utóbbit sem, annak bizony előlről kellene elmagyarázni, hogy a drámában mi is történt eddig. Ugyanez a gondom a következő példában is: „Még innét az ördög ássa azt ki, hogy szeret” helyett átírva: „Ebből csak az ördög tudná levezetni azt, hogy szeret.” Meg ebben is: „most eszem fel kell tekerni” helyett átírva: „most tényleg fel kell pörgetni az eszemet”.

Izidórának az a kijelentése, hogy egy beszélgetés során Ottó Gertrudis „kegyelméből csaknem kijött” (3. felvonás 86. sor), ez sem Illyés Gyula, sem Nádasdy Ádám átírásában nem marad meg, pedig a dráma adott pontján teljesen érthető, hogy Ottó ekkor elvesztette néniének, a királynőnek jóindulatú védelmét. Sem a „kegyelem” értelme, sem a „kijön”-nek ez a kétségtelenül átvitt értelme nem lenne érthető? (Persze annak, aki a dráma eddigi menetét legalább nagyjából megértette!) Ugyanígy kérdéses, hogy a „hibáztam” szó értelmét valaki magyarul tudó ember nem tudná, ezért az eredeti „Itt is talán hibáztam még?” (4:522) helyett szükséges lenne ez: „Ebben is helytelenül jártam el talán?” A túlmagyarázó átfogalmazások rendszerint bőbeszédűbbek is, mint Katonának a drámához igazán illő tömör kifejezései.

Katona e művében a képszerű láttatás érdekes és ugyanakkor jellemző bizonyítékát láthatjuk akkor, amikor Bánk a király előtt így indokolja meg Gertrudis halálának szükségességét, szembeállítva ezt az ország polgárháborúba vesző pusztulásának lehetőségével:

*„...el kellett neki
akár miképp’ is esni, hogy Hazánk
ne essen el polgári háborúban.”*

Itt a művészi ábrázolás kulcsa az „elesik” ige több jelentésrétegű használata. Igaz, hogy az óvodában meg a hétköznapi életben ez annyit jelent, hogy ‘valaki leesik a földre, elterül a talajon’. Ámde az idézett drámai szövegben ez a szó nem is egy, hanem kétféle átvitt értelemben szerepel: az egyik esetben a királynőre értendő így: ‘meghal’, a másik esetben a hazára vonatkozik ilyen értelemben: ‘tovább nem áll fenn; elpusztul’. Ennek a két átvitt jelentésnek a felfogása az olvasó vagy a néző részéről szükséges követelmény ahhoz, hogy a dráma cselekményének e pontját értelmébe fogadja. Ez kétségtelenül észmunka, de a valódi irodalom élvezete e nélkül a szellemi erőfeszítés nélkül aligha valósulhat meg.

Nem hiszem, hogy bármely irodalmi művet, amelyben olyan áttételes értelmű kifejezések vannak, amelyek egy kisgyerek számára nem világosak, azt mind át kellene írni, leegyszerűsíteni, lecsupaszítani, és ezzel irodalmi jellegétől megfosztani, hogy mindenki megértse, mint egy közönséges hirdetőmenyt.

Isteni szerencse, hogy klasszikus verseinket eddig nem érte el az átírási járvány, mert ha eléri, akkor bizony (a gyengébb felfogásúak kedvéért) egyszer ennek valamiféle mai nyelvű, értelmező átköltésére is sor kerül:

*Bölcsőd az, majdan sírod is,
Mely ápol s eltakar.*

4

Bánk bán című tragédiájában Katona József a középkori magyar történelem egyik érdekes és fontos epizódját állítja műve középpontjába. Az idegen származású királyné elleni lázadásnak, majd megölésének története nem kitalált téma, hanem a magyar királyi ház életének a XIII. század elején végigélt eseménye. A középkorra jellemző rangtisztelő szellemiségnek, de főként az uralkodói rangnak ilyen erős és nyílt megsértése miatt az esemény annyira különleges volt, hogy a magyar és külföldi krónikák világga híresztelték, később pedig írók egész sora különböző műfajokban és különböző szemszögből nézve dolgozta fel a témát. Orosz László a dráma kritikai kiadásában oldalakon keresztül sorolja föl ezeket: regények, drámák, novellák és versek. Kevésbé ismert, hogy Petőfi is felhasználta a témát 1848 májusában a forradalmi hangulat fokozására *Bánk bán* című versében.

Amikor – szinte pontosan kétszáz évvel ezelőtt – Katona József papírra vetette nemzeti drámánk végleges szövegét, az volt a törekvése, hogy a színpadon a cselekmény korabeli élet valóságát jelenítsék meg a szereplők, s hogy szavaik, mozdulataik által fontos gondolatok, mély érzelmek és hiteles indulatok valóságos összefüggései álljanak a nézők előtt. Ennek az életszerű kifejezésmódnak természetes nyelvi eszközei a szinte hétköznapiak ható szólásszerűségek, és Katona jól tudta, hogy ezek használata által kerülheti el a saját korabeli színjátékokra gyakran jellemző kitalált történetek, kimódolt jelenetek papírizú, élettelen, rossz értelemben vett „színpadias” stílushatását.

Meg kell itt jegyezni, hogy irodalmunkban ekkor még nem jelentkezett az a törekvés, hogy a regényekben vagy drámákban az egyes szereplőket műveltségüknek vagy társadalmi helyzetüknek megfelelő szókinccsel, beszédmóddal is külön-külön jellemezzék. Ennek legvilágosabb bizonyítéka, hogy az egyszerű Tiborc kifejezésmódja nem másféle, mint a nádor Bánké, és az idegen származású szereplőké sem más, mint a magyaroké, tehát nem „törlik a magyart”, sőt – amint látni fogjuk – éppen az idegen Biberách szájából hallhatjuk a legzamatosabb, népi hangulatú közmondásokat, szólásokat.

5

Amikor a *Bánk bán* megjelent, szinte teljesen észrevétlen maradt a XIX. sz. húszas éveinek legelején. Az irodalmi alkotások jelentős értői és bírálói fanyalogva fogadták – ha ugyan észrevették. Ekkor még Gyulai Pál így foglalta össze a nyelvújítási harcok közepébe belecsöppent mű helyzetét: „A nyelvújítók nem olvashatták... szánó mosoly nélkül... a régihez ragaszkodók pedig... még hamarabb dobták félre, mert nem volt áradozó jelzőkkel rakott, köznapilag folyékony...” Toldy Ferenc sommás véleménye szerint Katona drámája „olvasatlan maradt rossz nyelve miatt”. A kort akkor éppen jellemző „fen-

tebb styl” képviselői és követői ugyanis világos, egyértelmű, átlátható cselekményt, emelkedett hangvételt és könnyen érthető szöveget kívántak a színpadon.

Egy jó évtizednyi idő múlásával azonban a kor ízlése kezdett megváltozni. Amikor 1833-ban először színpadra került Katona drámája Kassán, az akkor még debreceni diák, majd vándorszínész Arany János már elismerően nyilatkozott róla – bár igaz, hogy társai ki is nevelték érte. Ugyanő két évtized múltán pedig már annyira becsülte Katona művét, hogy nagykőrösi tanárként tanítványainak jeleneteket olvasott föl belőle, mégpedig éppen azért, hogy – amint egyik levelében írja – „a drámai nyelv erejéről... némi fogalmat adjak a fiúknak, hogy ott nemcsak szépen beszélnek... hanem a nyelv a helyzethez, a személyek indulatához alkalmazkodik...”. Azt is tudjuk, hogy Arany János nagykőrösi korszaka végén – akadémiai székfoglaló előadása céljából – hozzáfogott a dráma részletes elemzéséhez. Sajnos ez töredék maradt, mert ekkor már az előbb még fanyalgó Gyulai Pál is éppen Katona Józsefről szándékozott írni, s Arany a témát átengedte neki. Jellemző az irodalomszemlélet változására, hogy ekkor már az óriási irodalomértékelő tekintélyű Gyulai tolla alól is kijön „...az a mély meggyőződés, hogy *Bánk bán* legjobb tragédiánk”.

Nem véletlen az, hogy Katona e művének szakszerű értékelői – köztük Arany is – a nyelvi kifejezőmód természetes erejét tartják a dráma legfőbb értékének. E drámai nyelv stilisztikai értékeihez jelentősen hozzájárul a szólásszerű kifejezések viszonylag gyakori használata is. Jókai főtebb idézett kijelentésében jogosan csodálja azokat a „magvas mondásokat”, amelyek oly jól jellemzik Katona József sajátos drámai kifejezőmódját.

Érdemes tehát ezeket alaposan szemügyre venni, szerepüket megvizsgálni a darab bizonyos helyzeteiben és az egyes szereplők mondanivalójában.

Mielőtt felsorolnám a drámában található összes olyan idézetet, amely jelen írás témakörébe tartozik, kiemelem közülük a leginkább jellemző és közismert példákat, mindenekelőtt a közmondásokat. [Az idézetek drámabeli előfordulásának helyét számokkal így jelölöm: a kettőspont előtt a felvonás, utána a sor száma a *Bánk bán* Orosz László által készített kritikai kiadásának szövegében, például 2:345= második felvonás 345. sora; illetve: Pr = Prológus. A szólásokat *dőlt betűvel* emelem ki. A beszélő vagy a megszólított szereplőt nevének kezdőbetűje mutatja: B = Bánk; Bi = Bíberách; Blenek = Békételenek; E = Endre király; G = Gertrudis; Iz = Izidóra; M = Melinda; Mi = Mikhál; My = Myska; O = Ottó; P = Petur; Si = Simon; Sol = Solom; T = Tiborc, Udv = Udvarnok. Továbbá: vmi, vki = valami, valaki].

6

A közmondásokra, ezekre az általánosan közismert, életbölcességet tartalmazó és tanulságot sűrítő kifejezésekre igen jellemző, hogy Katona művében jól érzékelhető módon tárják elénk az adott drámai helyzetet és a kifejezendő gondolatot, érzelmet vagy indulatot, feltételezve persze, hogy a befogadó ismeri a bennük, illetve konkrét szavaik mögött rejlő értelmet.

Mindjárt a dráma első részében elhangzik egy közmondás akkor, amikor Ottó herceg megtudja, hogy a szép Melinda hajlandó eljönni a találkozóra, s kitörő örömet nem is tudja palástolni. Segítője, Bíberách, ez a ravasz előrelátással rendelkező lovag ezzel a Bibliában (Péld 27,1) is megtalálható bölcsességgel hűti le lelkesedését: „*Dicsérd csupán múltával a napot*” (1:263), tehát ne örüljön előre, várja meg a dolog

végét. Ez a hazátlan, de sokat tapasztalt Biberách mindig többet tud, mint amennyit mond, szeret is mindenkinél bölcsebbnek mutatkozni. Ekkor még a csábító Ottó tanácsadójaként csupán óvatosságra inti a herceget, de a felvonás végén már átszegődik a sértett Bánk oldalára a köpönyegforgató és haszonleső elvtelenek e közismert, szinte szállóigévé vált kijelentésével, melyhez talán magyarázat sem kell: „*Ott van a haza, hol a haszon – s miért ne húzzam azt?*” (1:331). Lehetséges, hogy ezt a mondást – amelyet gyakran idéznek, sőt némelyek magukévá is tesznek – Katona készen kapta valamelyik olvasmányából, de lehet, hogy maga alkotta, eredete azonban bizonyára visszavezethető a klasszikus irodalmi hagyományra, hiszen Cicero mondása (Ubi bene, ibi patria) szerint: ahol jó, ott a haza. Szállóigének azt a közszájon forgó mondást nevezzük, amelynek a szerzője ismert, ezért leginkább valamely irodalmi műből származó idézet, például Madách Imre *Az ember tragédiája* című alkotásának utolsó mondata: „Mondottam ember: küzdj és bízza bízzál!” [Itt jegyzem meg, hogy Katona e drámájának gyakran emlegetett idézetét: „Nincs a’ Teremtésben vesztes, csak én!” (5:390) egy összefoglaló nyelvtudományi szakkönyv éppen a szállóige mintapéldájaként hozza.]

Biberáchot a Bánkhoz történő átállás a második felvonásban komoly veszélybe sodorja, s ismét közmondással próbálja megnyugtatni a rá fegyverrel rontó Békételeket: „Kedves Vitézek, csendesen! biz az Ördög nem alszik! [= a fegyver könnyen bajt okozhat] – ej, szégyen, gyalázat kardot ragadni!” (2:350)

Még ugyanebben a felvonásban olyan szituáció is kialakul, hogy két közmondás szoros összefüggésbe kerül egymással. Amikor Biberách Bánk előtt fölfedi, hogy Melinda bizonyára áldozatul esett Ottó csábításának, akkor Bánk első haragjában törvényes úton tervez elégtételt venni azáltal, hogy Ottót nemzetközi fórumokon, tehát a császár és a pápa előtt nyilvánosan megvádolná, és ott vonatná felelősségre aljaságáért. A nagyvilágot sokkal jobban ismerő Biberách azonban ezzel a közmondással figyelmezteti balgaságára: „...tán nem tudod, Csóka Csóka társának szemét ki nem kaparja?” (2:413), vagyis arra céloz, hogy a főrangúak és azonos érdekűek összetartanak, sőt ezt világosan meg is indokolja, amikor így vetíti eléje a várható következményt: a királyi vérből származó Ottó helyett „...bizonnyal előbb feláldoznak tíz Bánkot is.” (2:416) Ezután Bánk válaszában hangzik el a másik közmondás: „...illy kábaságot akartam tenni? – Nem! szeggel szeget!” (2:424), tehát belátja, hogy neki is hasonló módon, tehát a törvény megkerülésével kell bosszút állnia. Már a rómaiaknál [clavo clavum] is ismert ez a tömör közmondás.

Ismét közmondás hangzik el, amikor Gertrudis hazugnak nevezi Bánkot, aki a magyarok elégedetlenségéről, az ország romlásáról szól: „Oh Hazug! miért nem úgy szól a Hír tehát?” (4:481) Erre Bánk válasza ez: „*ha a hordó üres, leginkább kong*” (4:483), vagyis: a téves hír terjed a leggyorsabban. (Így is mondják: a rossz hír szárnyon jár.)

7

Katona drámájában nemcsak a közmondások, hanem a szólásmondások között is vannak olyanok, amelyeknek végső gyökere a Bibliába nyúlik vissza. A vallásos néplelek megnyilvánulása, hogy az Ószövetségből, a Teremtés könyvének egyik helyéről (Ter 4,10) került nyelvünkbe kétféleképpen is az a közismert kifejezés, amelyet akkor mondunk, ha valami különlegesen nagy igazságtalanságot akarunk ezzel jellemezni: „égbe kiáltó”, de úgy is mondhatjuk: „felér az égbe” valamely panasz. Értelme min-

denképpen ez: olyan súlyú dologról van szó, amely nemcsak az emberi világ, hanem az Isten büntetését is maga után vonja. A dráma ötödik felvonásában éppen az előbb már említett megromlott országállapotot indokolja Bánk a király előtt ezzel a bibliai szólással: „...felért az Égre a sanyargatott Nép jajgatása.” (5:164) Jellemző, hogy ugyanezt a panaszt már előbb, a 3. felvonásban Tiborc is ennek változatával sirta el Bánk bánnak: „...sovány nyakunkra Ismaélitákat [= idegen adószedőket] / ültettek – ez már égbe kiált.” (3:115)

Végső soron ugyancsak a vallásosság világából származik a héber eredetű, de hozzánk a latinból érkezett *amen* szó, amelynek jelentése: ‘úgy legyen’, s Katona drámájában a ‘végső jóváhagyás’ értelmében jelenik meg. Ez a szólás is éppen akkor szerepel a műben, amikor Bánk Gertrudis országrontó uralkodását hányja a királyné szemére: „Midőn ti legelőször, Asszonyom, hazánkba jöttetek, a békességnek édes Istene Pannóniára monda akkoron egy átkot, és a Romlás-angyala *mormogta rá az áment.*” (4:472)

Bánk bánnak a királynéhez szóló szemrehányásában van még egy igazán megvető szólás, valójában szállóige, hiszen eredetét ismerjük: a Bibliából való. Mégpedig az a szemléletes kifejezés, amellyel az Újszövetségben János evangélista jellemzi így a maga semmi voltát a Megváltóhoz képest: „...akinek még a saruszíját sem vagyok méltó megoldani” (Ján 1,27). Katona ezt a szólást akkor alkalmazza, amikor Bánk azt tapasztalja, hogy Gertrudis nem érzi felelősségét Melinda meggyaláztatásában, s önmagát tisztázni próbálja, sőt tiszteletet követel női voltának. A nádor ekkor így fogalmazza meg a királyné és a szerencsétlen Melinda értékviszonyát: [Gertrudis] „...aki *lábat ád* a bujálkodónak [= Ottónak], és tovább az Áldozatra [=Melindára] így teként le, ő [= Gertrudis] holott *nem érdemes, hogy a saruszíját megoldja...*” (4:548). Bánk e szövegének már az elején is találunk egy átvitt értelmű szólást: *lábat ád*, vagyis lehetőséget, támogatást nyújt, s ez valóban igaz, mert Gertrudis maga mondja a dráma egyik helyén: „Magam készíték útát, mivel beteg testvérem [= Ottó] megvidámítása volt késztetőm.” (1:474)

8

A Katona József korabeli magyar irodalom egyik igen jelentős alakja volt a szegedi Dugonics András, az első magyar regény írója, és nem mellékesen a matematika magyar szakkifejezéseinek megalkotója és bevezetője is. Dugonics nagy kedvvel és szorgalommal gyűjtötte a népi szólásmondásokat már az előző század utolsó éveiben, de ezekből összeállított könyve csak jóval később, 1820-ban jelent meg Szegeden. Katona a XIX. század első évtizedében került a szegedi piarista iskolába, ahol a nagy tudományú író, költő és matematikus professzor műveihez természetesen hozzáférhetett, sőt egyesek szerint kétségtelen, hogy Dugonics némi hatása ki is mutatható Katona írói nyelvén.

Biztosan nem állítható, de nem is lehetetlen, hogy Katona fő művébe éppen Dugonics András gyűjteményéből vagy regényeiből is kerültek szólások, ezért ide csoportosítottam azokat, amelyek Dugonics említett könyvében is megtalálhatók.

Drámájában Katona ezzel az igazán szemléletes szóláshasonlattal jellemzi a mű elején igen komoran, kedvetlenül viselkedő Békételeneket: „Nézd, *mintha órra' vére folya*, úgy kullog be némelyik” (1:67), és ezt szó szerint így találhatjuk Dugonics szólásgyűjteményében is.

Ugyancsak megtalálható az alábbi két szólásmondás Dugonics könyvében. Az egyik eléggé közismert, remélhetőleg értelmezni sem kell. A drámában Simon kérdésére: „Mi lesz Hazádból / akkor?“, Petur így felel: „Megállja még az a' sarat (2:17).

A másik ma már elavultnak tekinthető: *torkára forr* valakinek valami. Ezt az egyik legújabb szakkönyv, a *Magyar szólástár* sem ismeri ebben az értelemben, amelyben Katona használja: 'valaki tettének aljassága kiderül, ezért az illető bajba kerül'. A műben Biberách, aki mindenkiből igyekszik hasznót húzni, így beszél önmagáról: „...az emberi / vakságból éltem: – elég az ostoba! – / ... Paraszt, szegény, Úr, Herczegek / lettek barátjaimmá, és csak egyszer / *forrt szinte a' torkomra*“. (3:359) Ez Dugonicsnál a „Büntetések“ fejezetében szerepel így: „Tette zsírja a torkára forrott“.

A *Bánk bán*ban előforduló szólások között van egy olyan elavult mondás, amelyet Dugonics nem ismer, pedig a nagyon régi szólás-, illetve közmondásgyűjtemények rendszerint tartalmazzák ezt a XVI. század végétől kezdve egészen a XIX. század végéig. Tehát Katona korában ismeretes volt, szerepel a *Nyelvtörténeti Szótárban* is, benne van O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* című könyvében is.

Ennek ellenére ez a szólás: „*sípot faragtam nádatok között, míg benne ülhettem*“, szinte minden olyan szakembernek fejtörést okozott, aki a *Bánk bán* nyelvezetével közelebbről foglalkozott. Van olyan elemző, aki jelképet velt a *nád* szó mögött: ez egy ingoványos terület, a bűnös királyi udvart jelképezi, és a sunyi Biberách benne rejtőzködik, aztán nyeresége lesz belőle: sípot csinál. Más szerint azért farag sípot, hogy azon fújhassa a dráma szerelmi száláról szóló mesét, ahogyan ő nevezi: regét. Ismét más szerint Ottó és Melinda históriáját úgy suttozták a királyi udvar körében, mint a nádas susog, és most Biberách megfújja a sípot, vagyis jutalom reményében elárulja Bánknak a titkot.

Nézzük a drámának azt a jelenetét, amelyben ez majd – két előző szólás után – elhangzik Biberách szájából. Ekkor Biberách már eldöntötte magában, hogy Ottó oldaláról átszegődik Bánk mellé, mert jól átlátja a jövőendő események szövevényét. Tudja, hogy Bánk váratlanul hazaérkezett, sőt ott lesz a Békételenek titkos összejövetelén, tudja, hogy Melinda neve a jelszó, így ő is odamegy tehát, de majdnem bajba kerül. Ugyanis először kedélyeskedően próbálja érzékeltetni fölnyét, mint aki olyasmis is tud, amit mások nem, s ezt mondja Bánknak: „Felhozta hát ide szép együgyű feleségét a Nagyúr, bármint dörömbözött szerelme féltő nagy szíve.“ (2:369). De ekkor Bánk úgy rátamad, hogy látva a nádor robbanásig feszült haragját, kénytelen őszintébb hangra váltani – ezt is egy közbeszúrt szólásfélével fejezi ki: „*ha igazat kell szólni*“ –, majd előbb egy viszonylag érthető szólással érzékelteti szorult helyzetét: „Csak csendesesen, oh Bán! Most az egyszer úgy kell már viselni / magamat, hogy a' hajlandóságodat / megérdemeljem; mert *eből leszek*“ (2:375). (Ez a szólás Dugonics könyvében így szerepel: „kutyául végzi“, értelme: 'rosszul jár'.) Ekkor következik az elavult szólás: „Ládd Bán, sokan tudták ezt a' Regét ... addig én is / *sípot faragtam nádatok között, / míg benne ülhettem*... – nevetve mást“ (2:378).

A drámai cselekmény e pontján a néző vagy olvasó előtt világos már, hogy Biberách oly ravasz intrikus, aki mindent megfigyelt, sőt megtapasztalt, hiszen előbb Ottó nőhódító tervét is segítette, amíg tőle remélt hasznót, majd úgy látta: „aminek meg kell történni, az anélkül is megtörténik“ (1:334), de közben Izidórárt is hitegette Ottó iránti rajongásában egy ideig, most pedig Bánk segítőjeként mutatkozik. Biberách főntebb idézett mondatában a „Rege“ bizonyosan Ottó és Melinda találkozásaira, az alakuló szerelmi viszonyra vonatkozó szóbeszédet jelenti, azonban

az említett szólásban lévő két főnévben, a *nád* és a *síp* szavakban nem kell mögöttes, jelképes tartalmat keresni. Ugyanis ez a régi szólás áttételes értelmű ugyan a *náddal*, amiben ül és a *síppal*, amit farag, mégis egyszerűen ezt jelenti: 'aki kedvező helyzetben van, könnyen haszonhoz juthat'. Ugyanis a nagyon régi szólásgyűjteményekben ezt a szólást leginkább ilyesféle megfogalmazásban találjuk: „Könnyű annak sípot csinálni, aki nád között ül”; vagy így: „Aki nád között ül, olyan sípot faraghat magának, amelyet csak akar.”

És most gondoljunk csak arra a mai szólásmondásra, amely így szól: „valaki éppen jókor volt jó helyen”. Lám: a világ nem változik, legfeljebb a szólás.

9

Míg a közmondások általában kötött szövegűek, tehát bennük évszázadokon át ugyanazok a szavak fejezik ki a tapasztalatból leszűrt bölcsességet, addig – különösen az irodalmi művekben – egyes szólásmondás némely szavai fölcserélődhetnek rokon értelmű kifejezésekkel. Aki a szólást ismeri eredeti formájában, az ilyenkor is megérti.

Katona drámájában gyakran tapasztalhatjuk, hogy az író egyéni módon, a ma megszokottól kissé eltérő megfogalmazásban alkalmaz művében egy-egy szólást. Mondhatjuk, hogy ez szinte természetes is, hiszen a nyelv élő voltából következik az, hogy egy-egy szó másik, de hasonló értelmű kifejezéssel helyettesítődik, ezzel azonban a szólás értelme nem módosul. Aki ismeri a *kockára tesz valamit* vagy a *kockán forog valami* kifejezés értelmét, az bizonyára megérti Petur e szavait, amikor a lázadásra készülők társaitól ezt kérdezi: „Nem érdemes talán / az, ami *játékon forog*, hogy a' / kockák vetésén kissé karjaink / fárasszuk?” (2:46) Valamely szólásgyűjteményben aligha találjuk meg a „*játékon forog*” alakját ennek a szólásnak, a *Bánk bán*ban ez tehát Katona egyéni szólásváltozata. Az is természetes, hogy itt a megértést minden esetben támogatja az a helyzet, amelyben ez a kérdő mondat elhangzik, tudniillik akkor, amikor Petur, a lázongók vezére a véreben fetrengő királyné képét fölfedi társai előtt, és ezzel világossá teszi, hogy mi az a cél, amiért érdemes vállalniuk a kockázatot.

Szintén ilyen variációja a szokásos „pokolba küld” szólásnak az, amit a drámában látunk: *pokolba űz*, a jelentése ugyanaz: megöl. A *Magyar szólástár*ban van ilyen szólás: valakinek „kong a feje”, a drámában pedig ugyanezt így fejezi ki az író: „...itt világos egészen, a' mit én / *üres fejű* ki nem tudtam találni!” (2:399) Ma általában azt szoktuk mondani, hogy a rabot „vasba vagy vasra verik”, Katona így fogalmazza ezt: „Ezen Haza- 's Felségárulót [= Peturt] *láncokba verjétek*.” (2:315) Voltaképpen ilyen variációnak tekinthető, hogy Katona drámájában megtalálható az erőteljes visszaretentés kifejezésére ez is: „orrára koppint” meg az is: „orrát üti” valakinek: „...én bizonylyal [G-nak] *orrára kész vagyok koppintani*” (2:221), illetve: „*Üsd az orrát Magyar, ki bántja a' tied'!*” (2:235). Ez a szólás: *áment mond valamire* a dráma szövegében így alakul: „*mormogta rá az áment*” (4:472). Biberách azt, hogy *kosarat kapsz*, így jövendöli Ottónak: „*meglesz a kosár*” (Pr:35). Az emlékezetes „köpönyegforgatás” közismert formája helyett a drámában a *palást más oldalra fordítását* találjuk, s aki a drámában zajló események fonalát is elvesztette, esetleg a köpönyegforgatás fogalmát sem ismeri, azt az olvasót, nézőt csak sajnálni lehet, mert kétségtelen, hogy a *Bánk bán* nem a könnyű, hanem a nehéz irodalom körébe tartozik.

Az is előfordulhat, hogy egy-egy szólást az író nem a megszokott értelemben használ, tehát a szavak ugyan nem változnak, de a mögöttük lévő szokásos jelen-

tés módosul, mégpedig nyilvánvalóan az adott szituációhoz igazítva. Nézzük csak a drámában előforduló „keze közé vesz valakit” szólás értelmét akkor, amikor Biberách szavai alapján Bánk azt reméli, hogy Melinda kimenthető még a csábító Ottó karmaiból: „Csak egyszer ötöt a’ kezem közé vehessem, oh miképp fogom kacagni a gyáva Herceget...” Természetes, hogy itt a szólás ezt jelenti: 'karjaimba szoríthat-sam, oltalmam alá vehessem'. Viszont a *Magyar szólástárban* ugyanez fenyegetésként ilyen értelemben szerepel: „keze közé kaparint, hogy elbánhasson vele”. Hasonló eltérést tapasztalunk a szótárbeli és a drámabeli értelmezésben, ha ezt a Tiborc szövegében kétszer is előforduló szólást megfigyeljük: „Ma éjtszakán először kezdtem el / próbálni ezt a’ mesterséget [= lopást] , oh / hiszem beteg Feleségem, és öt éhes / porontyaiamnál *szívem majd kiugrott*” T (3:124); illetve: „Ő [= G] Táncmulatságokat ad szüntelen... és nekünk / *szíviünk dobog*, ha egyj Csaplár-legény az / útcán előnkbe bukkanik, mivelhogy / a’ tartozás mindjárt eszünkbe jut” T (3:184). Mindkét esetben érezzük, hogy Tiborc szokatlan szívdobogását az erős érzelem, az izgatottság, a lel-kifurdalás okozza, míg az említett szólásgyűjtemény e szólás értelmezésénél csupán valami megerőltető fizikai teljesítményre utal.

Igen érdekes jelenség, hogy a *Bánk bánban* van egy olyan szólás is, amelyet maga a szerző is két egymástól eltérő értelemben használ, azonban a drámai szituáció világossá teszi a különböző értelmezést: az „összetett kéz” mást jelent akkor, amikor az öreg Mikhál Gertrudis előtt így *könyörög* a Békételenek nevében: „*Kezem’ / reszketve tészem össze...*” (4:95) Mi G-nak (4:195); és megint mást, amikor Petur így korholja társait: „...csak *össze tett kezekkel* [= tétlenül] várakoztatok, / hogy majd helyettünk fog dolgozni a’ sors?” (2:4) .

10

A szólásféleségek egyik különös csoportját azok képezik, amelyek a drámai helyzet egy-egy pillanatában szinte a szereplő szavai közé ékelődve valamely indulatot, érzelmet vagy fogadkozást fejeznek ki. Ezeket tudományosan helyzetmondatoknak szokták nevezni. Idetartoznak a különféle érzelemből fakadó felkiáltások: „*Oh Istenem!* tekentenél csak egyszer / házamba – élve látnád a panaszt / előtted T (3:102); Ha! – *ördög és pokol!* biz’ úgy / kívántok itt világosíttatást, mint- / ha a’ dolog csak engem’ érdekelné... P (2:19); „A jó nevében [= becsületében] öszverontatott / Ösz én vagyok. *Hogy ezt meg kelle érnem!*” Mi (5:113); „*Ördögbe is!* valóba most eszem’ / felkell tekerni – átkozott hajón evez szerencsém, / ’s elül, ha hogy reája nem vigyázok.” Bi (2:358).

Katona szövegében gyakoriak az olyan helyzetmondatok is, amelyekkel a szereplő a maga szavainak megerősítést, nyomatékot akar adni, és igazát, őszinteségét szándékozik bizonyítani. Amikor Ottó (álságosan ugyan!) kijelenti nénje, a királyné előtt, hogy hajlandó lenne Melinda elcsábításáról lemondani, Gertrudis így válaszol: „Le- / mondasz? ... úgy / *Lelkemre mondom* hát nem is szeretted!” (1:490). Idetartozik az a példa is, amely már fentebb előfordult: amikor Biberách a rátörő Bánktól megijedve őszinteségét e közbeszúrt szólással próbálja bizonyítani: „*ha igazat kell szólni...*” (2:377), s tulajdonképpen ennek a szólásnak tömörített változata az, amely ismét Biberáchtól hangzik el, amikor Bánk előtt megvilágítja Melindának az udvar körébe hívását: „No de *szó a’ mi szó* – / ők [= Gertrudisék] szépen is fogának a’ dologhoz... nem illik, Ország első Nagyja...” (2:365), vagyis nem illik, hogy a nádor felesége ne

vegyen részt a királyi udvar mulatságain. A dráma végén egy nehéz helyzetében Solom mester így fogadkozik: „Uram Király! / ezt, *Istenemre mondom*, nem tevém” (5:206). Amikor Tiborc nyomorában végső megoldásként már-már lopásra vetemedne, így beszél: „*De látja Isten*, hogy nem értem azt” [= a lopást] T (3:125).

Az efféle helyzetmondatok mindig szinte belevilágítanak az illető szereplő lelkivilágába, s bizonyosan a drámai műfaj beszédstílusának egyik alapvető formáját képviselik, mert általuk válik a mű szövege igazán élővé, mélyen emberivé, a színpadon életszerűvé.

Katona benne élt kora színházi világában, nemcsak fordító és író volt, hanem rendező és színész is, így hát bizonyos, hogy drámájának minden mozzanatát végigélte: az elhangzó szavakat biztosan százszor végiggondolta, a látható gesztusokat bizonyosan százszor elképzelte, és lelki szemei előtt végigpergette egy olyan tökéletes előadás képét, amely csak az ő képzetében élt, s amilyen talán még sohasem valósult meg. Éppen ezért a *Bánk bán*ban feltűnően sok színpadi utasítást találunk, ezekkel a korabeli színészek mozgását, mimikáját próbálja segíteni, egységbe hozni a szavakkal: *főbe üti magát; térdre esik; elhanyatlik; csúfosan kimutat; könnyű vállvonítással; szavakat láttatik keresni* stb.

Igen érdekes, hogy egy helyen még a szövegben is találunk olyan kifejezést, amely elbeszélés közben mutat be egy jellegzetes, különös jelentőséggel bíró mozdulatot, ami voltaképpen a szokásos magyar gesztusnyelv körébe tartozik. Ez pedig Petur szájából hangzik el, amikor azt a fölháborító jelenetet idézi föl Bánk előtt, amelyben Gertrudis valamikor fellengzős beszéd kíséretében óriási kincseket adott át leánya német nevelőinek, s ugyanakkor „Hogy álla ottan Endre, hátul egy / szegletben – Endre, a Magyar Király! ... 's te Bánk a köntösét rántád, hogy előbbre menjen.” Az általam itt kiemelt szavak egy mozdulatot fogalmaznak meg – ami lehetne csupán a köntös ráncának megigazítása is, de nem az – ugyanis e mozdulatban voltaképpen ugyanolyan átvitt értelem rejlik, mint a tárgyalt szólások szavai mögött: a valóságos cselekedet itt most a helytelenítés, a figyelmeztetés, sőt a biztató szándék kifejezése.

Külön kell itt szólni azokról a kifejezésekről, amelyek csak szokatlanságuk, régieségük miatt szorulnak némi magyarázatra. Ilyen például a „megvilágosít” szónak ez az áttételes értelmezése: 'hozzásegít valakit, hogy tisztán lásson a helyzetében': „Öreg *világosíts meg e' dologban*” B Mi-nak (2:96). Ugyanebből a szóból származik ez a régies kifejezés: „világosíttatás”, amelyet ma már egyszerűen „felvilágosítás”-nak mondanánk: „...úgy / kívántok itt *világosíttatást*, mint- / ha a' dolog csak engem' érdekelne” P (2:20). Ilyen a mai „figyel” helyett a régies „figyelmez”: „Hiszen / nem is *figyelmez* rám – Bán! – Bán!” T (2:205); ugyanilyen a mai „törődik valakivel” helyett a „gondol valakivel” is, amikor Gertrudis bosszúsan így kiált Ottóra: „Ha! vessz el itt ... árva bíboros Teremtmeny – / *mit gondolok veled!!!*” G (1:529).

Két szavuk ma már elavulóban lévő, áttételes értelmét látjuk a következő idézetben is: „Fő” = ember, illetve: „Ész” = gondolkodásmód, vélemény. E két szóval igen tanulságos és tömör hasonlatszerű mondat ad Katona Petur szájába felelettül, amikor az öreg Mikhál az egységes nemzeti fellépésre figyelmezteti: „Oh / a' *Nemzet!* – a' *hány Fő, szint'annyi Ész*” P (1:135), ami itt így értendő: 'ahány ember, annyi vélemény', hiszen minden ember másként gondolkodik. (A *Magyar közmondástár* tartalmazza is Katona drámájából a fenti idézetet, így a mai értelmezés már közmondásnak tekinthető.)

Igazából nem a szólások körébe tartozik, de különlegessége miatt érdemes szólni itt Katonának egy olyan kifejezéséről, amely kifejezetten a ritkaságok közé tartozik irodalmunkban. A dráma egyik csúcspontján az elégedetlenkedők közé betoppan Bánk, akit Petur hívott haza azzal a céllal, hogy vezetőjük legyen a „Békételeneknek”. Bánk azonban inkább a törvényes útra akarja terelni a lázongókat. Amikor már-már sikerül őket lecsillapítania, vezérük, a radikális megoldást képviselő Petur bán ilyen keserű szavakra fakad: „Kiholtak szabadítód, oh / te vasra vert Hazám! No nyeld le a bilincsed’ / jajgatva, ‘s edd magadnak a’ halált!” (2:311) Ez a valójában önpusztítást jelentő, igen erőteljes kifejezés: „halált eszik”, igazán ritka irodalmunkban. Először a *Halotti Beszéd* néven ismert egyik legelső összefüggő, nagyjából nyolc évszázaddal ezelőtt keletkezett nyelvemlékünkben fordul elő, ahol azt olvashatjuk, hogy a bibliai első emberpár a tiltott gyümölcsben „halált evék” [= evett], de utána a magyar költészetben legközelebb csak a *Bánk bán*-ban találjuk. Balassi Bálint egy nagy szerelmi hevületében leír ugyan egy ilyenféle kifejezést egyik Célia-versében, ahol kijelenti, hogy a kíváncsi hölgy kegyeiért „méltó volnék, hogy halált kóstolnék”, majd Petőfi *Hazám*-ban című versében is előfordul hasonló: „...ittam volna a halált”, de pontosan ugyanígy csak Katona után jó évszázaddal találjuk meg ismét Nagy László József *Attila* című versében: „...villámló tálból etted a halált”.

Kérdezhetjük Jókaiival: honnan vehette Katona ezt a különös, de nagyon kifejező szófordulatot? Biztosan csak ezt tudhatjuk: amikor ő a drámáját írta, sem a *Halotti Beszéd*-et, sem Balassi szerelmi verseit nem ismerhette, Petőfi pedig még meg sem született.

A kérdésre talán Arany János alábbi kijelentéséből az (általam kiemelt) utolsó szó mélyén rejlik a válasz: „Különös teremő tehetség volt ezé a Katonáé; ... hogy tudott annyi számítás – KÖLTENI.”

Véletlen-e, hogy Arany ugyanazt csodálja városunk fiának nyelvében, amit Jókai is: „Bánk bán KÖLTŐI szépségeit magasztalni közönségünk előtt... fölösleges igyekezetnek tartom.”

11

Lássuk az alábbiakban a drámában előforduló összes szólást értelmezéssel és az előfordulás pontos helyével. Ezek sorrendjét az újabb szólásgyűjtemények szokásos rendszere határozza meg, vagyis a szólásban található leglényegesebb szó kezdőbetűje szerint következnek. Ez a fontos szó elsősorban főnév lehet, másodsorban ige, esetleg valamely más szófajú olyan szó, amely az illető szólásra jellemző. Itt a különböző szólásfeleségek: közmondások, szólások, szóláshasonlatok, helyzetmondatok vegyesen fordulnak elő.

Minden szólás itt csak egyszer szerepel, leginkább csak egy példával, de hogy a teljességnek megfelelően ez a felsorolás, ezért a fentebb már megemlített szólások is itt vannak. [Az idézetek ebben a részben a kritikai kiadásban lévő régies, eredeti helyesírással olvashatók. A dráma szövegében lévő szólás itt is dőlt betűvel áll, az értelmezés pedig ilyen jelben: ‘.....’.]

AJTÓT nyit vminek ‘méltányol, elfogad vmit; lehetővé teszi, hogy érvényre jusson’ ...számtalanszor / térdeple sírva itt [= G előtt] az emberi / szeretet; de senki sem nyitott neki / ajtót – P (4:622)

ÁLDOZATÁT megteszi 'feláldozza; megöli' ...a' legelső / Magyar, ki a' Hazáját kedveli, / *megtette volna rajta* [=G-on] *áldozattját* B (5:172)

ÁMENT mond vmire 'végső jóváhagyást ad': Midőn ti ... Hazánkba jöttetek, / a' békeségnek édes Istene / Pannóniára monda akkoron / egyj átkot, és a' Romlás-angyala / *mormogta rá az áment* B G-nak (4:472)

BECSÜL valamennyire 'értékel, tisztel vkit' Még eddig *egyj kevésre becsültelek*; / de most idétlen remítésedért / megvetlek Bi O-nak (3:405)

BESZÉL vkiből vmi 'hátsó gondolat irányítja a szavait' Nem vagyok / Magyar, tehát nem is gondolhatod, / hogy Részrehajlás, vagy Haszon *beszél* / *belöllem* Mi G-nak (4:212)

BILINCS > LENYEL

BŐRÉRE épít vmit 'vkinek a kockázatára, hátrányára cselekszik': ...úgy / kívántok itt világosíttatást, mint- / ha a' dolog csak engem' érdekelne, / és *bőrtökre tán építeni* / magamnak egyj uralkodást akarnék P a Bleneknek (2:22)

CSÓKA ...tán nem tudod, / *Csóka Csóka társának szemét* / *ki nem kaparja?* 'az azonos rangúak és érdekűek összetartanak' Bi B-nak (2:414)

EBÜL lesz 'rosszul jár; nagy baj éri': ...úgy kell már viselni / magamat, hogy a' hajlandóságodat / megérdemeljem; mert *ebül leszek* Bi B-nak (2:375)

ÉGBE felér vmi 'Isten bosszúját követeli': ...*felértt az Égre* a' sanyargatott / Nép' jajgatása B (5:164)

ÉGBE kiált 'Isten bosszúját követeli' ...sovány nyakunkra *Ismaélitákat* [= idegen adószedőket] / ültettek – ez már *égbe kiált* T (3:116)

EGY szájjal 'azonos szavakkal; egyöntetűen' *Egyj szájjal*, egy Lélekkel [= azonos indulattal] azt kiáltá / minden Magyar hozzám... B (4:474)

EGYRE megy 'ugyanaz; mindegy': [G: Bánk itt maradt? B: Igen] A' megsértetett, vagy a' / Sértő? Igen, vagy nem, csak *egyre megy* B (4:410)

EGYRŐL egyig 'mind az összes (személy)': Bizon Majom / mind *egyjről egyjig* P a Blenekről (1:73)

ÉLETÉVEL fizet vmiért 'halálbüntetést kap' '...ez' / Aszszonynak [=G-nak] a' hatalma büntetetlen / teszi azt, mit a' közönséges zsvány / talán fizetne életével is! B (2:260)

ELSÜL 'sikerül; megvalósul' „Az Isten [*legyen*] e' Gyülekezet álmodott / céljával, az ha *elsül*, és igaz Jó! B (2:86) // Nem álmodott ez [= a cél], *elsül*, és igaz Jó P (2:87)

EMBERE a szavának 'állja a szavát; teljesíti ígéretét' Ha hogy te is *szavadnak embere* / lettél, 's beteljesített volna szép / ígéretid' – legengedelmesebb / lett volna Biberách Bi O-nak (3:369)

EMBER LÁSSA 'Nézze meg az ember!' (méltatlankodás kifejezésére) Ej *lássá bár az ember*, e' bizon alszik megént! – No Bátyám! ébredezz Si (1:2)

ESIK vki után: 'kimutatja érdeklődését iránta' ...*ne ess utánna* Ottónak nagyon. Sok férjfiak... az olytat, ki könnyű győzedelmet ígér, azért se kedvelik... Bi Iz-nak (1:358)

ESZE felszól vkinek 'előveszi a jobbik eszét; észére hallgat, nem az ösztöneire' [G]: Le- / mondaszsz? ... úgy ... hát nem is szeretted [M-t]! Szerettem esküszöm; de most *eszem* / *szóltt-fel* O G-nak (1:488)

ESZÉBE jut valami 'visszaemlékszik rá' Hát *jut e' eszedbe* még a' / Testvéri háború? B P-nak (2:322)

ÉSZ = gondolkodásmód' Oh / a' *Nemzet!* – a' *hány Fő, szint'annnyi Ész* [= mindenki másként gondolkodik] P (1:135)

ÉSSZEL föleri 'felfogja; megérti; belátja': Azt, büszke Lélek, *fel nem érted észszel*, / hogy gyermekem' miért adám amaz / öregnek [= Mi-nak]? B G-nak (4:505) Vö. HÓHÉR

FEJÉBŐL kiver vmit 'elfeledtetí' ...azért hogy a' Király / után való bánatjaimat kiverjem / *fejemből*... G (Pr:68)

FEJE lábánál hever 'lefejezik; meghal': Ember! Csak egyj szót még, vagy egyj nyomot [= lépést] / tovább, 's *fejed lábaddnál fog heverni* O Bi-nak (3:397)

FEJÉT beköti '(ismét) feleségül veszi' *Kösd-be a' fejem'* / Bánk M (4:369)

FEJ üres fejű 'helytelenül gondolkodó' ...ni itt világos egészszen, a' mit én / *üres fejű* ki nem tudtam találni! – B (2:399) // Kár ilyen egyj csinos Főért, hogy a' / velő hibáz belőlle! ... az ész hibázik [= hiányzik], *a' fejecske kong* Bi Iz-ról 1:372

FIGYELMEZ vkire 'figyel rá; észreveszi' Oh, én szerelmes Istenem! Hiszen / nem is *figyelmez rám* – Bán! – Bán! T (2:205)

FOLYÓ szerint úszik 'a többséggel tart' ...én / csak a' *Folyó szerént úsztam* Si (5:84)

GONDOL valakivel 'törődik vele' Ha! veszsz-el itt ... árva bíboros Teremtmény – / mit *gondolok veled!!!* G O-nak (1:531)

GÖDÖRBEN van 'nehéz, kilátástalan helyzetben van': 'S valóban olly' *gödörben / lennék?* O (3:383)

GÖDRÖT ás vagy vés vkinek' nehéz helyzetbe hozza' Te engemet meglácsolál, 's magadnak / egyj *gödört ástál*; mostan még is én – / én húzzalak-ki abbol? G O-nak (1:524) // Most hát sziszegj azon *gödörben*, a' / mellyet magad *véstél* magadnak Bi O-nak (3:379)

GYANÚBA jővén 'amikor meggyanúsítottak vmivel' Midőn Fülöp Király' ölet-tetése végett / *gyanúba jővén*, szenvedésemet / elébeszéltem, olly szerelmes érzés / csillámla kedves könnyeidben – O M-nak (1:392)

GYOMRA tömve van 'nem nélkülöz; nem éhezik' Túrj Békeséggel, ezt papolta az / Apát-Urunk is sokszor ... de *tömve volt magának / a' gyomra* T (3:235)

HALÁLT eszik 'elfogadja a halált' Kiholtak szabadítóid, oh / te vasra vertt Hazám! No nyeld-le a' bilincsed' / jajgatva, 's *edd magadnak a' halált* P (2:310) Vö. VASRA

HAZA és HASZON; HASZNOT húz 'elvtelenségből anyagi nyereséghez jut' *Ott van a' Haza, / hol a' Haszon* – 's *miért ne húzzam azt?* Bi (1:332)

HORDÓ ha üres, legjobban kong 'az alaptalan hír terjed a leggyorsabban' ...a' Hír csak esztelen / kongás – *ha a' hordó üres, leginkább kong* B (4:482)

IDŐ eljár vki fölött 'megöregszik' *Időm eljárt*, Jaj 's Panasz közt T (3:98)

IGAZAT ha kell szólni 'őszintén bevallom' ... *ha igazat kell szólni*... Bi (2:377)

ISTEN van 'olyan igaz, amit mondok' ...a' *minő igaz, hogy Isten / van*, mintsem ő [= M fia] az ősi szokásnak [= megvakításnak] áldozattya / legyen – hüvelykemet nyomom feje- / lágyába [= megölöm] inkább Mi (5:304) [fogadkozásban]

ISTEN (legyen) vkivel, vmivel „Az *Isten [legyen]* e' Gyülekezet álmodott / czéljával, az ha elsül, és igaz Jó! B (2:86) [köszöntésként]

ISTEN látja (a lelkemet) 'igazat szólok' De *láttya Isten*, hogy nem-értem azt [= a lopást] T (3:125) [fogadkozásban]

ISTENEMRE mondom 'esküszöm, hogy igazat mondok' Uram Király! / ezt, *Istenemre mondom*, nem tevém Sol E-nek (5:206) [fogadkozásban]

ISTEN ha éltet 'további életemben' ...*ha Isten éltet*, még idővel a' leg- / több drágaságokkal fogom tetézni P G-t idézve (2:168) [fogadkozásban]

ISTEN hozott 'örömmel üdvözöllek' Bánk! ...*Isten hozott / egyj ősznek oltalom-pai'súl!* [=segítségül] Mi B-nak (2:89) [köszöntésként]

ISTENNEK hála 'köszönet Istennek' (megnyugvás kifejezésére) Te sírsz? no *hálá / Istennek*, a' míg sírnak az ördögök, / addig talán az emberiség örülhet! B T-nak (5:342)

JÁTEKON forog 'kockázattal elérhető cél' Nem érdemes talán / az a' mi *játékon* forog, hogy a' koczkák' vetésén kissé karjaink' / fárasztjuk? P a Bleneknek (2:47)

JAVA, SAVA 'vminek kellemes és kellemetlen, édes és keserű oldala' ...igen nagyon tudom ... heves szerelmünk' / áldott *javát savát* meg *érzeni* Bi O-nak (Pr:15)

KENYÉREN ÉS VÍZEN 'csak a legszükségesebb élelemmel ellátva': „... még csontomon is elviszem Melindát. Egyj elhagyatott helyen legyen [M] / inkább *kenyéren*, 's *vizen*; mintsem itt' / pompába' B (2:445)

KEVER vkit vmibe 'kellemetlen helyzetbe hoz, belevisz' Átok reád Fiú [=Ottó], ki örök *mocsok / közé keverted* a' Hazádat! G (4:83) // ...egyj ártatlanságot [= Iz-t] el- / zárván *gyalázatba kevertél* G B-nak (4:417) // Te is / *bele vagy keverve*, és ha veszteségre / jön a' dolog, tied leszel a' nagyobb P B-nak (1:182)

KEZÉT megkéri 'feleségül kéri' Midőn *kezem' megkérte*, nem rogyott / ő [= B] térdre -M (1:441)

KEZÉT összeszi 'könyörög' *Kezem' / reszketve tészem össze* Mi G-nak (4:195)

KEZÉT összetette 'tétlenkedik' ...csak *össze tett kezekkel* várakoztok, / hogy majd helyettünk fog dolgozni a' sors? P a Bleneknek (2:4)

KEZÉBE ad, tesz vmit 'átruház vmely jogot, hatalmat' Ládd bán: Királyod a' *kezébe adta* egész hatalmát (2:390); Nagy volt az a' Hatalom, melyet *kezembe / tettél-le* B E-nak (5:176)

KEZÉBE jut vkinek 'vkinek a hatalmába kerül' ...kiáltom: / azért *jutott Hóhér' kezébe* Bánk, mert / Hitvesse virtusát boszszulta meg! B 2:411; Aszszonyom! Ha útam innen / *hóhér kezébe vinne* engemet? (4:508)

KEZÉBEN van vkinek a szíve 'befolyásolni tudja az illetőt' 'S ilyen szegény [= korlátolt] egyj ember [= O]! ... még is *kezében / a' Némnye*' [= G] *szíve* Bi (1:323) // [G] A' ki nem érdemes / hogy a' szerette [= szeretett] jó Királyom' áldott / *szívét kezében tartya*... B (4:548)

KEZÉBŐL kitepi vkik szívét 'elfordítja az illetők szeretetét' ...meg- / loptad Királyi Férjedet – *kitépted / kezéből a' Jobbágyi-szíveket* [= elfordítottad tőle a hűséges főúri alattvalókat] M G-nak (4:156)

KEZÉBŐL kivesz vmit 'teendőt magára vállal' Irtóztatón büntetted Istenem! / jól értelek; *ki vetted kezemből / pálczámat*" [= ítélekedtél helyettem] E (5:441)

KEZÉNÉL van vki 'oltalma alatt van' [Mi] *Kezénél a' Fiam* – B (4:375)

KEZÉRE bíz vkit 'oltalmába adja' Melinda' gyermeke ...csak Endre az, kinek *kezére bízni* bátorokodok Mi (5:147)

KIJÖN a kegyelméből 'kedvező helyzetből kiesik; vki jóindulatát elveszti' [B: az éjjel Ottóval ... soká beszélt a' Királyné -?] És a' kegyelméből *csak-nem kijött* Iz (3:86)

KOCKÁRA tesz vmit 'bizonytalan helyzetbe taszít, veszélybe sodor vmit': Az Él'teket [= életüket], 's a' Nyugodalmokat / *kockára tégyük* Polgár társainknak... B a Bleneknek (2:258)

KOSARAT kap vkitől 'visszautasításban lesz része': ...mint / Bánk' Hitvesétől *meglessz a' kosár* Bi O-nak (Pr:35)

KÖNNYBE lábad a szeme: (meghatott érzelmi hatástól) előnti a könny; könnyes lesz a szeme': ...ha csak reá [= a szerelemre] találok is / gondolni, *könnyebe lábad a'*

szemem Bi Pr:13 [gúnyos árnyalattal] // Sirtt bennen a' Lélek, hogy a' pazarlást / szemléltém, és minden Magyar' *szeme / könnyekbe lábbadt* P (2:178) [elkeseredett árnyalattal]

LÁBÁNÁL láthat vkit 'meghódolva, megbékélve láthatja' Oh, töltsd-be kéréseket [= a Békételenekét], és egyről egyjig / a' *lábaidnál láthatod* Mi G-nak (4:209)

LÁBAT ad vkinek 'vmiben segíti, támogatja' [G] ...a' *ki lábat / ád a'* Bujálkodónak [= O-nak] B (4:548)

LÁNCBA ver 'megláncol, fogságba tesz vkit' Ezen Haza- 's Felség-árulót [=P-t] *lánczokba verjétek* B a Békételeneknek (2:315)

LÉLEK sír benne 'nagy lelki fájdalmat érez; végképp elkeseredik': *Sirtt bennem a' Lélek, hogy a' pazarlást / szemléltém...* – Honnan volt az a' kincs? – P (2:176)

LELKE van vmihez 'van olyan lelketlen, hogy vmi gázságot megtegyen': [O: Te kérde az Tanácsadó? Te?] És / *volt annyi lelked*, azt követni, Herczeg? Bi (3:319) [szemrehányásban]

LELKÉRE mond vmit 'őszintén, meggyőződéssel mondja' *Lelkemre mondom, a' nevelésnek egyj / jó magja se marad szivekbe* [= az asszonyok szívében] meg, mivel hogy a' növekskor tüzelő / indulatoknak pestises szele / kifújja mind B (4:338)

LELKÉT kiadja 'meghal': [Bi] hörgése közt tevő az újait / *Keresztre, és lelkét kiadta...* My (5:290)

LENYELI a bilincset 'kellemetlenségbe, rabságba beletörődik' Kiholtak szabadítóid, oh / te vasra vertt Hazám! No *nyeld-le a' bilincsed'* / jajgatva, 's edd magadnak a' halált P (2:310)

LÉPRE csal 'becsap, félrevezet vkit': ...ez a' derék Aszszony [= G] nagyon / értett azon közönséges szokáshoz – / de engemet csak nem fog *lépre csalni* P (2:135)

MANÓ vigye 'ördög vigye; nem kell' *Manó vigye* / vígságtokat, hol a' szabad Magyar / érzés az itt erőltetett Feszesség' / lánczába kénytelen harapni Si (1:68) (boszús elutasításként)

MEGÉRNI kell vmit '(kellemetlenséget) átélni, tapasztalni' ...ha azt / *megérni kel-lene*, hogy reám mutatta / susogni hallanám, ni itt megyen / Gertrúd, az őccse kinek Kontár vala / Melinda elszédítésében – (1:518) // A' jó nevében [= becsületében] őszve rontatott / Ősz én vagyok. *Hogy ezt meg kelle érnem!* Mi (5:113) (keserves felkiáltásként, felháborodás kifejezésére)

MEGTÖRTÉNIK valami ...hisz' a' *minek meg kell történni, az / a' nélkül is megtörténik* [= az események mindenképpen a maguk útján folytatódnak] Bi (1:334)

MEGVILÁGOSÍT vkit 'hozzásegíti, hogy tisztán lásson vmely helyzetben' Öreg *világosíts-meg e'* dologban B Mi-nak (2:96)

MEGY legtöbbre 'legjobban gyarapodik; legjobban jár' ...a' vén *Myska-bán / legtöbb-re mentt:* mert el-nyeré *Zalában / Zelelgeh* Jóságot [= birtokot] UdV (5:6)

NAPOT múltával dicsérd 'várd meg a dolog végét; ne örülj előre' *Dicsérd csupán / múltával a Napot* Bi O-nak (1:263)

NYAKÁRA hág vkinek 'hatalmát kiterjeszti rá; leigazza': [valamit tenni azért] ...nem érdemes, hogy a' / Király megént Király legyen? 's *Nyakunkra / ne hágjon a'* dölfös Meránia P (2:51)

NYAKÁRA ültet vkinek vkit 'hatalommal ruházza föl vki föltt': [a merániaknak] Sok pénzre van szükség: és mivel / mi annyit adni nem tudunk, tehát / *sovány nya-kunkra Ismaelitákat* [= idegen adószedőket] / *ültettek* T (3:115)

NYAVALYA kitör vkit '(ijedtében) rájön a nyavalyatörés, idegbaj': No lassan! ...biz úgy / nekem estek, én helyettem hogy ha itt / más állna, tán a' *nyavalya is kitörné* Bi a Bleneknek (2:348)

NYELVÉN lebeg vmi 'úgy beszél vmiről, mint a sajátjáról' Egész ország csupán / [Gertrudis] *nyelvén lebegni láttatott* [=látszott] P 2: 165)

NYELVÉRE jön vmi 'tud vmit és kimondja': Kóbor! *hogyan jött a' Melinda név / nyelvedre?* B Bi-nak (2:362) [Tulajdonképpen: Honnan tudod a titkos jelszót?]

NYELVÉRE tesz vmit 'lehetővé teszi, hogy vmi szóbeszéddé, pletykává váljon' Melinda jó-nevét [= becsületét] te hagyta az Udvarnak a' *nyelvére tenni* B G-nak (4:558)

NYELVÉRE vigyáz 'jól meggondolja, amit mond' Petur, nem vagy magad, / *nyelvedre vigyázz* Mi (1:83)

ORRA vére folya 'olyan szomorú, komor' Nézd, *mintha orra' vére folya*, úgy kullogbe némellyik Si (1:67)

ORRÁRA üt v. koppint vkinek: 'erélyesen rendreutasítja, visszariasztja': [G] ne kapna / vasas marokkal a' Magyar Javak / közé; mivel részemről én bizonytal / *orrára kész vagyok koppintani* P (2:222); // ...azt fogom kiáltni: *Üsd az / orrát Magyar, ki bánta a' tied!* P (2:235)

ÖRDÖG és pokol! (bosszankodás kifejezésére) *Ördög, és Pokol!* Bizon Majom / mind egyről egyjig – Oh te szép *nevű* / Magyar – Magyar? – P (1:72)

ÖRDÖG 'senki sem; ugyan ki?' [O: Melinda szánakoz / rajtam, midőn...] Még / innét az *ördög* ássa azt ki, hogy / szeret Bi (Pr:25)

ÖRDÖG nem alszik 'bármikor történhet váratlan baj' Kedves Vitézek, csendesen! biz az / *Ördög nem alszik* – ej, szégyen, gyalázat / kardot ragadni! Bi a Bleneknek (2:350)

ÖRDÖGBE (meglepetés, bosszúság kifejezésére) (*igazán megszeppenve*) *Ördögbe is!* valóba most eszem' / fel kell tekerni – átkozott hajón evez szerencsém, / 's elül, ha hogy reája nem vigyázok Bi (2:358)

PALÁST Más / *oldalra a' palástal* Biberách [= fordíts köpönyeget, állj át Bánk oldalára] Bi (1:335)

PÉNZ szép pénz 'sok pénz' *Szép pénz;* de adhat sz é hát mindenik, / szűkölködőnek? T B-nak (3:260)

PÉNZ jó pénznek vesz vmit 'igaznak, őszintének fogadja el' ...Jóságodat dicsérni hallván, *úgy veszed* / incselkedését [= hízelgését] *mint jó pénzt* – P (2:132)

POKOL (indultatos beszédben, szitkozódásként): ...ki / békével? Én talán? Ég, és *Pokol!* P (1:94); *Pokolba!* hát talán nem / esküdtetek meg itten? P a Bleneknek (2:286)

POKOLBA úz 'megöl' ...egyj Magyar csak egyj / bajusza végével *pokolba üzhet* / egyj illy' szegényke németet (2:351)

SÁR megállja a sarat 'nehézségek között is megmarad' [Mi leszel hazádból / akkor?] *Megállja még az a' sarat* P (2:17)

SARUSZIJÁT megoldja vkinek, arra sem érdemes 'értéktelen senki a másikkal képest' [= Gertrudis] *nem érdemes, hogy a sarusziját megoldja...* [Melindának] B (4:548)

SÍPOT FARAG A NÁD KÖZÖTT 'kihasználja kedvező helyzetét' *sípót faragtam nádatok között, míg benne ülhettem* Bi (2:378)

SZEGGEL szeget 'a rosszat rosszal kell viszonzni' ...illy' kábaságot akartam tenni? – Nem! *szeggel szeget!* B (2:425)

SZEME elé jön vmi 'képzeletében megjelenik' ...ha / szorongat a' szegénység ... a' meny-ország *sem jön* olly' / szép színben a' *szemünk elébe* T (3:242)

SZEME könnybe lábad '(érzelmi hatásra) szemét előnti a könny' Sirtt bennem a' Lélek, hogy a' pazarlást / szemlélttem, és minden Magyar' szeme könnyekbe lábbadt P (2:177)

SZEME közé néz vkinek 'őszintén, bátran viselkedik' ... a' Császárhoz – a' Pápához elmegyek ... lerántom e' parázna Bíborosrol [= O-ról] / a' szép al-orczáját kacagtatón. ...hogy merően / nézőén szemek [= szemük] közé, becsületes / tekintetemnél elvakuljon a' / Szentségtörő [= O] B (2:406)

SZEMÉNEK nehéz vmi 'nem lesz elnéző; bizonyosan észrevesz vmit' ...szerelmes Bánk-bán' szemének illy titok nehéz Bi (Pr:45)

SZEME világa elvesz 'hatalmába keríti az indulat' ...im' kacajt hallottam fel. Szemem / világa elveszett – Hajnalban egyj / idegen szobában – rajtam a' kacaj! – / iszonyú erőt érzettem karjaimban... Iz (4:53)

SZEMÉBE tűnik vki 'feltűnik neki vki, felfigyel rá' Midőn bejöttem ez' / Országba – mindjárt szemembe tűntél O M-nak (1:380)

SZEMÉT megnyitja vkinek 'rádöbbenti vmire' Német! te megnyitottad a' szemem! B Bi-nak (2:423)

SZEMMEL tart vkit 'figyelemmel kíséri' [O-t] Szemmel tartván, alig értem Melinda' ajtajához, a' midőn / egyj durva lábdobogás riaszta fel ... Iz (4:40)

SZÍV „üres szív” 'érzéketlen, fásult ember': Mit is beszéllek én / ezen megúnt fagyos személy' [= Bi] üres / szívének, a' ki eddig sem tudá azt, / hogy mit tegyen [= mit jelent] főrrőan érzeni O (Pr:8)

SZÍVE kiugrik vmitől '(izgatottságtól és sajnálattól) igen hevesen dobog a szíve' Ma éjszakán először kezdtem-el / próbálni ezt a' mesterséget, oh / hiszem beteg Feleségem, és őt éhes / porontyaimnál szívem majd kiugrott T (3:124)

SZÍVE dobog vmitől '(izgatottságtól) hevesen dobog a szíve' Ő [= G] Táncmulatságokat ad szüntelen ... és nekünk / szívünk dobog, ha egyj Csaplár-legény az / úttán előnkbe bukkanik, mivelhogy / a' tartozás mindjárt eszünkbe jut T (3:184)

SZÍVE megreped vmi miatt 'nagy lelki fájdalomba (hirtelen) belehal': Királytokat / úgy [akarjátok] tenni a' Királyi székre, hogy / Gertrudis' esttén [= halála miatt] szíve megrepedjen? B a Bleneknek (2:213)

SZÍVÉT kitépi ...ládd mint buzogsz / érette [= E-ért], még is a' szívét akarnád / kitépni [= G megölése által nagy fájdalmat akarsz neki okozni!] B P-nak (2:321)

SZÍVÉRE esik vmi 'érzékenyen érinti; bántja; sérti': [G] leg- / alább csak egy vidám tekintetet / mutatna hát ha színből is; nem esne / olyan nagyon szívére a' Magyarnak! P (1:122)

SZAVÁBA kerül vmi 'vkinek egy kijelentése megoldana vmit' Neked / csak egyj szavadba kerülne – ... – egyj csekély Igéret / a' zendülést elnyomhatná B G-nak (4:523)

SZÓ AMI SZÓ 'meg kell hagyni; az igazat megvallva': No de szó a' mi szó – / ők [= G-ék] szépen is fogának a' dologhoz Bi (2:385)

SZÓ jó szót ad vkinek 'elismeréssel beszél vele' [a magyart] ...sértsd-meg csak, öszve törni kész; de adj / neki hirtelen vagy egyj jószót, 's ... öszeverontya ellenségedet P (1:137) [Német szólás fordítása.]

TÚZ és víz (a kibékíthetetlen ellentét kifejezésére): Én, 's Meráni?! Hát mikor nevezte / testvérnek a' tűz a' vizet? P (1:127) [Dugonicsnál: Tűz víz nem ellenkezik úgy egymással, mint ez amazzal.]

ÚTAT készít v. nyit vminek 'vmely cselekvés véghezvitelére lehetőséget nyújt, alkalmat ad': Egyszer minden útakat / számomra készíted – azután pedig meg- / gya-

lázol! O G- nak (1:471); – nem is csókolhatom / azon kezét, mely *útát nyithatott* /
Lelkem' kirablására M G-nak (4:149)

ÚTJÁBAN van vkinek 'jelenléte akadályoz, feszélyez vkit': ...hogyan egyjéknek,
/ vagy másikanak *útjában ne légy*, / elkelle Ország-visgálásra menned Bi B-nak
(2:392)

VASRA vert (dolog) 'leigázott, szabadságától megfosztott (ország)': Kiholtak sza-
badítóid, oh / te *vasra vertt* Hazám! P (2:310)

VÉGÉRE jár vki életének 'megöli v. megöleti': 'S miért tartóztatod tehát intésedet, hogy
/ *végére járjon életemnek?* Bi O-nak (3:401)

VÉRES VEREJTÉK 'gyötrelmes munka; verejtékes fáradozás': [a merániaknak] Elkellene
pirúlniok, / midőn ezüst – arannyal vertt övek / verődnek a' Lábszáraikra; mert / *véres*
verejtékünk' gyümölcse az T (3:228) // Ez a Merániaknak izzadoz; / amaz a' Merániaknak a'
hasát / *hizlalja vérverejtékével* P (2:116)

ZSEBE tele van 'gazdag; sok a pénze' ...oh a' Magyar se gondol / már olly' sokat velünk,
ha a' *zsebe* / *tele van* T (3:248)

*

Végül idekíváncsozik két megjegyzés.

1. Köztudomású, hogy Katona József 200 évvel ezelőtt megfogalmazott végső drá-
maszövegének van egy néhány évvel előbbi, úgynevezett első változata is, amelyet
az erdélyi drámapályázatra készített. Témánkról Orosz László a kritikai kiadásban
(381. o.) ezt írja: „A parlagiasabb szólások, kifejezések jelentős része kimaradt a végső
szövegből. Pl. »Hord el magad« helyett: *távozz előlem* (Pr:61.) »Tömve volt magának
a Hasa« helyett: *Tömve volt magának a gyomra*, (3:238) »Fülej azon gödörbe« helyett:
sziszegj azon gödörben. (3:379) »E szájából haszonvadászat ömlik« helyett: *Haszon beszél*
belőlem. (4:212)“

2. Tudjuk, hogy a dráma végső szövegének kialakulásában szerepe volt Bárány
Boldizsár úgynevezett *Rostájának*. (Ez a szemléletes kifejezés akkoriban a mai bírálattól
szóval volt egyenlő, valaha a rosta segítségével választották el értéket az értéktelen-
től.) Amikor Katona 1819 őszén megjelentette Pesten a *Bánk bánt*, ezt a megjegyzést
fűzte a kiadáshoz: „Éles szemek olvasták, és figyelmessé tettek a' *szépre* úgy, mint
a' *rútra*: most is gyönyörködve olvasom Bárány Boldizsár Úr' akkori Barátomnak
írásban adott Rostáját – mindenkor szíves emlékezetem legyen köszönetül.” Ezt azért
idézem ide, mert Bárány annak idején természetesen a dráma első változatához fűzött
igen érdekes és értékes megjegyzéseket (olvasható a kritikai kiadásban), s mivel az
ő szövege is tartalmaz néhány szót, így Katonát ez megerősíthette abban, hogy a
végső változatban is gondot fordítson a szólásszerű elemekre. (Bárány ilyeneket ír a
bírálatban: Ottó „úszkál nyakig az örömben”; „Meggazagolta ezt Petur”; „A hálóg
majd leesik szemekről”.)

N. Horváth Béla

Az újraolvasott Illyés

A 30-as évek verseiről

Az Illyés-recepció az 1930-as évekről szólva az irodalompolitikai, politikai szerepvállalás, a közéletiség dominanciájáról szól. Nem alaptalanul. Nemcsak a *Pusztulás* (1933) egykérő, fogyatkozó magyarságról szóló útírajza, a népi-urbánus vita olykor harcias publicisztikája (Új Szellemi Front, 1935) tanúskodik az Illyés-művek közéleti telítettségéről. A *Puszták népe* (1936) szövegét sem az irodalmi szociográfia poétikai toposzaiért, narrációs formáiért olvasta a korabeli (zömmel értelmiségi) olvasó, hanem a mű társadalmi reflektáltságaért. Azokért a lázító leírásokért, amelyek egy a társadalom alján élő népcsoport testi-lelki mélynyomoráról szólnak. De még a *Petőfit* (1936) sem lehet csak irodalmi arcképként, monográfiaként olvasni, hisz számos részlete, maga a Petőfi-portré is, a kor aktuális kérdéseire válaszol (az „új reformkor” társadalmi irányai, a népi értelmiség szerepvállalása, a népi mozgalom poétikai és politikastratégiai kérdései). A *Magyarok* címmel közzétett írások (1938), s még inkább a *Ki a magyar* (1939) nemzetkarakterológiai fejtegetései sokkal inkább a politika, mintsem a poétika erőterébe emelik az egyébként irodalmi szándékú és eszközökkel megalkotott szövegeket.

A 30-as években született Illyés-versek is nagyobb részt ebben a kontextusban kapták meg értelmezésüket a korábbi kánon olvasatában. S logikusan, a kánon szilárd pontjaiban azok a művek álltak, amelyek ezt a közéleti tematikát szólaltatták meg: *A Dunánál Esztergomban*, *Ének Pannóniáról*, *Magyarok*, *Nem menekülhetsz*, *Kacsalábon forgó vár*, *Haza a magasban*. Ezek a versek váltak antológiadarabbá – hozzátehetjük: joggal. Ugyanakkor a 90-es évek második felétől egyre határozottabb igényként fogalmazódik meg a rekanonizáció szükségessége. Az új értelmezői szándék korszerűtlennek véli a közéletiség poétikai szerepvállalását, az ezt megjelenítő lírai beszédet, s az ennek jegyében született művek relevanciáját megkérdőjelezi. A lírai én onnipotenciáját, s az ehhez kapcsolódó retorizált beszédmódot is idegennek véli már a modernség (vagy késő modernség) korában is. Arról nem is beszélve, hogy a közéletiségi tematikát működtető eszmetörténeti, politikatörténeti fogalmak (nép, népképviselő, népi-nemzeti kultúra) egy korábbi olvasatban hatottak – az akkori politikai struktúrában sokszor a hatalommal való diskurzus, konfrontáció eszközeiként is – a mai olvasó azonban kevésbé érti ezeket, jelentésük elhomályosul. (A manipulációk szándékos homályáról nem is beszélve.)

Nem megtagadva az előbbieken említett antológiadarabokat, egy mai olvasót is megszólító Illyés-portréba bele kell illesztenünk azokat a műveket is, amelyek a korábbi olvasatokban kevesebb figyelmet kaptak. Nem érintve az avantgárd korszak (1923–1928) néhány figyelemre méltó szövegét (*Újra föl*, *Sub specie aeternitatis*), s csak a kiteljesedő költészetre koncentrálva, először is szólni kell egy korai versről, a második kötet (*Sarjűrendek*, 1930) egyik kiemelkedő darabjáról.

A ház végén ülök összetett jelentésrétege, egyszerű, de rafinált szövegkonstrukciója révén is megérdemli a figyelmet. Noha itt is egy leíró, életképszerű jelenet hordozza a vers- és beszédhelyzetet, a szöveg legyőzi a műfaji és a hagyományozott poétikai tradíciókat. Nem véletlen, hogy az elemzők a kötet (egyik) legkiválóbb darabjának tartják. Tamás Attila szerint „Petőfi és Arany enyhén eszményítő poétikus realizmusának” hagyományait folytatja a vers, de ugyanakkor a finom iróniát az „enyhe modernizáció” erejének véli, mint amely egyéni arculatot ad a versnek. (Tamás, 1989, 45–46.) Izsák József is úgy szól a szövegről, hogy az „a Sarjúrendeknek, talán a húszas évek termésének legjellegzetesebb, legkiforrottabb alkotása” (Izsák, 1982, 89.). S az újabb – már más poétikai ideákat valló és nyelvet beszélő – elemzők figyelmét is megragadta a vers. Kulcsár Szabó Ernő – a „képviselési beszéd” episztemológiai konstrukciójával (és némiképp kizáró értelmezésű kategóriájával) hivatkozási alapot képviselő – tanulmányában annak példaként értelmezi a „Holnap útra kelek” kezdetű részt, hogy a „mások nevében szóló én” beszédének autoritása hogyan bizonytalanítható el. (Kulcsár Szabó, 1995, 11.) Kulin Borbála az Illyés-líra „kulcsfontosságú darabjának” tartja a verset; „...az egész korszak költészetén szétterülő tematikus és motívikus háló centrumaként értelmezhető.” (Kulin, 2017, 19.)

A vers többféle mozgásra, többféle változásra épül: a szövegben változik a vers helyszíne, változik a beszéd jellege és iránya, és változik a beszélő személye is. A nyitórész egy életképet rajzol: a nagymama beszél a környezetében levő tárgyi világhoz, s a vers beszélője hallgatja, ültében. A nagymama szövege egy ősi, animisztikus beszédet idéz, amely a tárgyak, a természeti jelenségek, a környezeti világ szellemeit szólítja meg, azok lelkeségét, lényegét akarván megnyerni. A „kis öreganya” ősi, harmonikus viszonyban van a természettel és a környező valósággal, amikor is a harmóniát a beszélt nyelv, illetve a nyelvnek az ismerete, a megszólítás képessége biztosítja. Az animizmus „hite” szerint, a név ismerete megadja a néven nevezés aktusának sikerét, így módon a világ „megszelídítését”, így ezek az istenek/szellemelek nem uralkodnak az ember felett:

*„Ne ficáncolj, te tűz, ne füstölj már, hallgass,
mit kapkodsز kezembe, mint egy mérges kakas.
Egy marék só is kell, hol vagy te sőtartó?
Hozok egy kis rózsát, az alsó udvarból.
Fölszedünk majd, krumpli, ne félj, hogy megfázol.
Gyere már ki, te ág, ebből a rakásból...”*

Az is érzékelhető, hogy a világ kettős transzcendencia jegyében mutatkozik meg. A nagyanya animisztikus hite mellett jelen van a monoteizmus is, sőt olykor egybe is fonódik a kétféle hitvilág: „Isten, aki mondják, fűben, fában, vízben bújkálsz...”. Ez a panteisztikus felfogásra utaló kép jelentheti persze az animizmus isteneinek mindenütt jelenvalóságát, de inkább a kereszténység istenét rejti, aki kinyilatkoztat, s nem csak megszólítható. S talán erre utal a szerepcsere is, a nagyanya, s majd utána a költő-beszélő is transzcendens viszony kialakítását igényli. Ugyanakkor ez a kettősség érdekes képi, jelentésbeli áthallásokat eredményez. „Nézd az udvarunkból a szederfák alatt / hét tányér levesből száll a fehér áldozat / feléd...” – olvasható ez a kettős kötődésre utaló sor. A számmisztikus 7 és az ételáldozat (leves) a pogány, animisztikus áldozat aktusát rejti, ugyanakkor a fogalom néven nevezése (áldozat) és a fehér füst inkább a zsidóhit liturgikus áldozatbemutatására utal:

*„Mint rég ama zsidók végső
vacsoráját,
áldd meg e megpróbált család vacsoráját.”*

*Ki búzába fákba áras
tottad véred,
és mondtad, egyétek,
hadd bekanalaznom e békés igéket
s mint a tizenkettők, lángjaidtól égjek.”*

Tamás Attila a szövegből Babits Jónás imájának távoli asszociációját hallja, az Úrhoz fordulás gesztusának sajátos nyelvi modulációját. Az tény, egy próféta alakja bontakozik ki ebben a szövegrészben, aki az Úrhoz fordul segítségért, s aki a prófétaságot épphogy nem „rühelli” (mint Jónás), hanem az „együgyű népek” szolgálatába akarja állítani életét, sorsát:

*„Holnap útrakelek. Engedd, hogy mentemben,
menjek fűvel, fával, vízzel beszélgetve
s együgyű népekkel, kiknek fia vagyok.
Kiknek uruk előtt nézésük is dadog,
oly gyámoltalanok. Szavaik elbujnak.
Tanuljam el, amit mondani sem tudnak.
S mit a némán rángó vonások kérdeznek,
a nyílt kérdéseknek meg is felelhessek
és szavaim, mint nagyszülémnek szájában
hangozzanak egyre bátrabban, tisztábban,
nem törődve azzal, nevetnek-e rajtuk.
Nem szokták meg itt még a szívbéli hangot.”*

Ez a biblikus prófétaalak nem az ígét hirdeti, nem téríteni akarja népét. Identitását az adja meg, hogy az „együgyű népek” fia, tehát név- és sorsközösség fúzi azokhoz, akikből származik. Küldetése szerint a népet nem megjavítania kell, hanem felemelni, sorsát jobbra tenni. Az elnyomottak, megalázottak emberi létminőségtől való megfosztottságát a nézés, a beszéd alaktalansága, eltorzulása érzékelteti a versben. A kérdések csak „némán rángó vonások”. A dehumanizált létezés az artikulálatlanság erőteljes, szuggesztív – és egyedi – metonímiái tükrözik. Az „együgyű népek” nyelvtelensége, a kifejezhetőség artikulálatlan formulája, ellehetetlenülése logikusan vetíti elő a prófétasors lényegét: a beszédet, a szólás tisztaságát, bátorságát. Azaz a közösség képviselését jeleníti meg vállalt és a sorsközösségből („szavaim, mint nagyszüleimnek szájában”) következő feladatként. Az „együgyű népek” nevében szólni, a szólás ilyen képességével rendelkezni tisztán értelmiségi feladat és adottság.

Kétségtől, a vers – és főleg fentebbi szakasza – egy esztétizáló modernség tükrében hagyományos költői szerepet formáz. A szerephez rendelt attribútumok, s ezek képisége azonban nem a romantikus tradíció szerint formáltak, s a nyelv sem a romantikus hangzást imitálja. Azzal együtt is, hogy a szöveg expressis verbis a nép nevében való szólás prófétai, értelmiségi feladatát fogalmazza meg.

A vers jelentésrétege többféle mozgás-, irányváltoztatásra alapozódik. Kezdetben a beszélő csak hallgat, ül a padlás-grádicson (létrán), majd beszélni kezd, s feláll, feladatot fogalmaz meg, s indul. A beszéd, annak nyelvisége is változik. A nagymama animisztikus szellemeket megigéző szavait a biblikus allúzióval teli mondatok követik, s majd egy differenciált, artikulált, a jelenkor valóságára rámutató szöveg következik. A nyelviség eltérő világképek hordozója is: az animizmus, a monoteisztikus vallás és a (vallás nélküli) modernitás az emberi létezés nagy korszakainak egymásutánosságát érzékeltetik. És változik a beszélő identitása is. A nagymama szavait érti, de azok mégis értelmetlenek,

mert jelentésfelidező erejük és szerepük számára már nem világos. A kívülállás pozícióját azonban felváltja az „együgyű népek” jelentésnélküliségének felismeréséből, kimondásából következő feladat, az azonosulás. Igaza van Kulin Borbálának, a beszélő új identitást kap (Kulin, 2017, 19), pontosabban fogalmazva, a szöveg a megképződő identitásról és az alakulás folyamatáról ad képet.

A ház végén ülők nem témájával emelkedik ki a második kötet verseiből, hisz a „nép fia” feladatát, a szegények nevében szólni kötelezettségét már a korábbi verseskötvény (*Nehéz föld*, 1928) is tematizálta. Ennek a versnek az erejét – és az ismétlődő toposz, a küldetéstudat – hitelességét az adja meg, ahogy az egyes létezési korszakok és létszintek egy evolucionista világkép szerint szisztematikusan változó rendben és annak formát adó nyelvviségében alakulnak.

A nagyanya animizmusa és animisztikus nyelvisége a világ rendjéről, annak megszólíthatóságáról tanúskodik. A mitikus vonulat következő fázisában a prófétának már a rendet kell helyreállítania az Istentől kapott nyelv segítségével. A modernitás költőjének egy a világból kiszorított közösséget kell beemelni annak rendjébe, az emberi szó artikulált erejével. Ezt a helyreállított rendet sugallják a befejező sorok. Nem mondhatni, hogy naivitás, romanticizmus formálta ezt az optimalizált világot. Mindenesetre azt a természeti – ha úgy tetszik – földközeli világot formázza meg, amely bensőséges, humanizált rendjével elűt a dehumanizált emberi sorsoktól. Az alulról jövő („földrelapult ház”, forrongó mélység) kiszemeltetett ember vállalását, biblikus allúzióval érzékeltetett mártíriumát (az ágak „az útra fekete csokrot dobálnak”) az ember és természeti világ egyfajta harmonikus jövőképe hivatott hitelesíteni:

*„A holdfényben kétsort hajladozó ágak
az útra fekete csokrokat dobálnak.
Elült krumpli-bokrok közt vigyázva lépek,
nehogy alvó, meleg fészkeikre lépjek.
Búcsú nélkül megyek. Ha észrevennének
ezüst csibe-hangon sírni kezdenének.”*

Illyés költői pályája a 30-as évek második felében teljesebbé válik. Jól látható, hogy a Szálló egek alatt (1935) versei még a hagyományosabb poétikai rendet és műformákat követik. Az viszont mindenképp újszerűnek mondható, ahogy a sokszor megírt élmény nyelvi konvencióit újírja a szerelmi tematikához sorolható néhány vers (Ajándék, Testvérek, Házások). A „nagy versek” az összegző szándékú, az időszak legerjedelmesebb kötetében gyűltek össze (*Rend a romokban*, 1937).

Rend a romokban Egy verseskötet elé címmel jelent meg a Nyugat 1937. 9. számában Illyés írása (a bevezető a verseskötvényben nem található). Érdekes szöveg. Először is arra érdemes figyelni, ahol és ahogy a költészetről, a költő fegyelmeréről és felelősségéről beszél, s a kötött versformák ezzel korreláns tisztaságáról és igazmondásáról: „Ismernie kell a rejtelmes erőt, amelytől a hétköznapi szavak, hasonlóan a varázslók dobjaihoz, hipnotizáló tam-tamot kapnak; a különös kohéziót, amely a jó vers megbonthatatlan soraiba semmi romlandó, hamis anyagot nem ereszt be, elsősorban semmi hazugságot, művészt persze, azaz lényegeset, bensőt: a művészet igazságszolgáltatása úgy viszonylik a »való« életéhez, mint a patikamérleg a barommázsához. »Mondd ugyanezt alkaioi strófában s megmondom, hazudtál-e«, mondták a görögök. Minél szigorúbb a forma, annál szigorúbb szűrő és bíró. Az emberi szellem elbutulása kétségtelenül ott kezdődött, mikor azok, akik hivatásul az eszmék és érzelmek kifejezését kapták, a legszigorúbb aszklepiadészi formáról visszatértek a hexameterhez; onnan már csak egy lépés volt a locsogó próza, melynek, mint

tudjuk, minden körben több köze volt a pletykához, mint az irodalomhoz; inkább valami lesekedő torz-kéj szükségletet elégít ki, mintsem művészt. Ő felelős a sok álproblémáért, amely nemcsak az úgynevezett politikusok és közőrók, hanem már az ártatlan útkaparók nyelvét is annyi, pallérozott ésszel felfoghatatlan ostobaságra és aljasságra indítja. Nehéz a költő dolga. Mert a rendcsinálás persze, mint mindig, most is ráhárul. Elsősorban azzal, hogy a rejtőző fogalmakat néven nevezze, »életre hívja.« (Illyés, 1937) Még érdekesebb azonban az a rész, ahol saját verseiről szól: „Összegyűjtve néha megleptek. Amellett, amit én akartam kifejezni velük, gúnyt, alpári kötekedést, sőt miszticizmust találtam bennük, megannyi tulajdonságot, amelytől civilben a lehető legerősebben idegenkedtem. Mintha álomban beszéltem volna. Egyik-másik annyi tiszteletlenséget, izgatást, szemérmetlen (a való tényeknek egyáltalában meg nem felelő) önleplezést tartalmazott, hogy ezekért nem is vállalhattam a felelősséget egy olyan, eléggé el nem ítéhető jogrendszerben, amely ilyesmiért nem a kor szellem és az örök szellem közös leányát, a Múzsát, hanem bűnös hanyagsággal a költőt vonja perbe. Arra kérem az olvasót, hogy a közreadott verseket se velem azonosítsa, hanem saját magával. Közülük csak az sikerülhetett, melynek olvastán az olvasó szíve is megrezeg, olyasféléképp, mint amikor leleplezik az embert. Van kellemes leleplezés is; pl. mikor az ember rájön, hogy mégsem olyan szörnyeteg, amilyennek tettei után hinnie kell magát.” (Illyés, 1937)

Szellemes, és Illyés korábbi költői gyakorlatának meglehetősen ellentmondó értelmezés, illetve önértelmezés bomlik ki ezekben a sorokban. Az addigi versek többségét a beszélő dominálta, s erősen koordinálta az értelmezést mind a témaválasztással, mind az ére hagyatkozó beszédmóddal. A bevezetőbe foglalt kijelentés – még akkor is, ha „az eléggé el nem ítéhető jogrendszer” irányába tett ironikus önfelmentés is beleérezhető – elengedi az olvasó kezét, sőt a verseket is. A szövegek önállósultak, olyan tartalmakat és intenciókat tükröznek, amelyek nem a szerzőtől származnak. Ettől az ironikus/önironikus játéktól azonban eltér az a komolyság, amely az olvasó felelősségére és főleg szerepére vonatkozik a vers olvasásának processzusában: „...közülük csak az sikerülhetett, melynek olvastán az olvasó szíve is megrezeg, olyasféléképp, mint amikor leleplezik az embert”. Ez a művészi szöveg hatása, ami az olvasóban képződik meg, s ami önállósul, elválik a szerzőtől. S érdekes fogalmazást kap a hatás, az olvasat is: „az ember rájön, hogy mégsem olyan szörnyeteg”. Azaz a mű túlnő a referenciákon és „az embert” szólítja meg, és általános, egyetemleges, ontológiai relevanciájú jelentés döbbsenti rá „az ember”-olvasót tetteire és készletti önnönmagára vonatkoztatott felismerésre. Az irodalmi mű hatása, katarzisélménye jelenik meg ebben a sajátos értelmezésben, előszóban.

Érzékelhetően távolodik a *Rend a romokban* költője a reflexív, direkt versbeszédtől, noha maga az ennek formát adó költőszerep nem válik idegenné. Mégis, vagy ezzel együtt, ez a verseskönyv a költői pálya eddigi irányainak és témáinak olyan reprezentációja, amely Illyés költészetéről a 30-as évek közepén íródott verseinek tükrében egy differenciáltabb képet adhat. Ezt a kortárs recepciói is érzékelték, leginkább Halász Gábor írása. A Nyugat kritikusa a negyedik kötet kapcsán az „új Illyést” üdvözli, mondván: „Illyés csodálatosan érett költői dikciója az utolsó kötet előtt a legveszélyesebb ponton volt, ahová fiatal költőben eljuthat: modorossá vált”. (Halász, 1938) A megújulás, a régebbi témák és megszólalási módok elhagyása, s a melankolikus önmegfigyelés, amely átértékelte a korábbi közvetlenség dikcióját, a képiség, amely háttérbe szorítja a fellobbanó érzést. Új témaként – mondja Halász Gábor – az öregeedés és a szerelem teszi próbára „logikus – költői fogalmazó – készségét”.

A változást, a megújulást a mai olvasat – ha más hangsúlyokkal és más elméletek és filozófiák tükrében és interpretációjában – is érzékeli. „A harmincas évek második felétől az én identitásának válsága, a meghasonlás és az önironia versek központi témájává és jegyévő válik” – írja Kulin Borbála. (Kulin, 2017, 23) Talán túlságosan is célratörő megfogalmazás ez a *Rend a romokban* újszerűségét illetően, de már a *Szálló egek alatt* utolsó verse is érzékeltette az új létélmény beszűremkedését a korábban zárt – vagy annak látszó – költői világba. Nem a szere-

pet konstituáló költő és közösség kapcsolata bomlott szét, csak differenciáltabb formákban jelenik meg. Másrészt az önértelmezés, s a szerephez idomuló beszéd kételye – egyébként az egész illyési életmű vissza-visszatérő motívuma – új témákat és új formákat hív elő. A gyakori meditáció mint verstéma és lírai szituáció is jelzi a pályafordulatot, a befele fordulás, az önelemzés igényét és kényszerét. A lírai én szituáltsága, a kívülről való szemlélése, s az ezt performáló önirónia a korábbi művekben is felfedezhető volt, most azonban tendenciává vált, s hangsúlyos szövegeket szült. A modernitás létélménye, az én identifikációs válsága, s a világ rendjének szétértése az elidegenedés lírai élményét vetíti ki az idesorolható (lírai) szövegekben. A magyar líra történetében József Attila korszakos jelentőségű *Eszmélet* ciklusát és Szabó Lőrinc *Te meg a világ* kötetének „dialogicitását” okkal tekinthetjük a lírai én válságát, illetve annak reprezentációját a korszak leginkább érvényesen megszólaltató alkotásának. Az eltérő költői pályákhoz, élményanyagokhoz, személyes sorsokhoz, s az ezekből megképződő világképekhez való hasonlítás azonban – és főleg mérítség – nem szükséges annak megállapításához, hogy Illyés költészete a *Rend a romokban* jó néhány versével beleillik a poétikai változások ezen irányába. Természetesen a művek sajátos artisztikumával és a költőjük sokirányú kulturális és politikai elkötelezettségével.

A *Rend a romokban* verscímeiben többször is olvasható a „meditáció”, vagy ennek szinonimája, utalva egy vershelyzetre és egy beszédmódra. A kötetben ennek első darabja a *Reggeli meditáció*. A vers hangsúlyos felütése egy költői szerepre és annak sajátosságaira vonatkozik:

„Ki annyit hazudtál, ne hazudozz többet.
Ne tettesd, hogy árnyak, illatok követnek,
hősök hörgései, magas kísértések!
Nem követ és nem hí senki; a költészet
nem arra való, hogy elámítsd a népet,
vagy magadat akár. Egyszerű a világ;
amit két szemed lát, ép elég dolgot ad.
Ragyognak a tárgyak. Nyald meg a ceruzád.”

A verset értelmező Takács Miklós a „késői szecessziós versnyelvtől” való határozott elkülönülést lát az idézett részben, amely elutasít egy patetikus, XIX. századra jellemző, „romantikus képviselési hagyományt” (Takács, 2003, 70.) A költői univerzálék egy oppozícióban mutatkoznak meg. Az egyik oldalon egy negatív értékítélet („elámítsd a népet vagy magadat akár”) minősít, míg a másik a világ egyszerűségének tárgyilagosságát szabja mércéül: „Ragyognak a tárgyak. Nyald meg ceruzád.” A kötet egésze persze nem arról tanúskodik, hogy a „képviselési hagyomány” mint minta, mint beszéd eltávolodott volna a költőtől, az azonban kétségtelen, hogy a vers gondolat- és utalásrendszerében ez a poétikai lehetőség úgy merül fel, mint ami egy másikat, ettől eltérőt opponál. Annál is inkább, mivel ez a határozott gesztus, az önmegszólítás, amely a szembenézésre szólít fel, a vers további részében eliminálódik. Megjelennek az „egyszerű világ részei”, amelyeket a „megnyalt ceruza” öniróniája majd elővezet. Mert mi a valóság világa? A „hírlap, a lapban a hírek”, azaz a zsurnalizmus kreált, szenzációhajhász hírvilága, ami semmi másra nem jó, csak a reális létből való kikökenésre, annak egy manipulált tükrön keresztül való szemléletére. A láthatóságot, s annak felnagyíthatóságát a házmester nevének szemüvege érzékelteti: „A szemüveg, amely az álnok világra / fényt vethetne...” A látás instrumentálódása azonban nem eredményezi annak élességét, a valóság hitelesebb érzékelését, hisz a házmester-nének csak a médiumok torzításai jelentik a valóságképet. Azaz egy szimplifikált világ jelenne meg az első szakasz végének („egyszerű világ”) kibontásaként, s erre vonatkozik a beszélő maliciózus iróniája: „Így éled a világ, csodálatos élet.”

A világ látását és adekvát érthetőségét a vers új és új megvilágításba helyezi. Takács Miklós a „metaforikus látásmód rehabilitációját” látja abban a beszédben, amely reflektálja a világ jelenségeit. A szöveg azonban nem a metaforizáció irányába mozdul el, amikor látomásként vetül fel egy házaló árnya. Különösen, hogy e látomás – mint minden látomás – bizonytalan. Először az árnyék (az alakmás) húzza az „elkeseredett házaló figuráját” [alak], majd megfordul a viszony, „most már ő vonsozolja a csalódott árnyat!” A látomást értelmező beszéd („ki volt ez?”) más irányba, a metaforától erősebb poétikai eszközök világába próbál tájékozódni:

*„Ki volt ez? Micsoda boldogtalan lélek,
micsoda testté lett
szimbólum, sejtelem? – mily haragos isten
megtestesült átka, mely elbódult itten –
sajnos, oly hasztalan e hitetlen házban,
akár a próféták egykor a pusztában.*

*Elhangzott, elnémult; folyik tovább újra
békén a teremtés ezer babra-dolga.
Átveszi uralmát a tavaszi idény,
kirakja üzetét a nyirkos udvarra:
színes rongyot, gombot, egy összetört edény
fehér cserepeit s öt sápadt fűszálat...
Látszat ez a világ, olcsó, hiu látszat.”
Atya, Fiú, Szent-*

A szimbólum, a sejtelem s az isteni kinyilatkoztatás transzcendenciája („mily haragos isten megtestesült átka, mely elbódult itten”) a világ megértésének – de legalábbis érzékelhetőségének – komplexebb módját jelentenék, ha a szöveg nem ennek lehetetlenségéről beszélne. Az isteni kinyilatkoztatás „elnémult”, a „teremtés ezer babra-dolga” folyik tovább. Azaz újraképződik a nyitó versszak oppozíciója a kinyilatkoztató beszéd és a valóság között. A teremtés, a lét magasztossága profanizálódott az „ezer babra-dolog” káoszában, s mindazon jelentéktelen apróságban, amelyet a szöveg felsorol. Ez az értelmetlen káosz, a szétesett jelenségvilág reprezentációja – az udvaron heverő szétszórt tárgyak, a humanizált világ darabjai, szemete – nem lehet azonos azzal a valósággal (sem), amelyet a nyitó versszak mint egy új lírai ábrázolásmódot felvetett. „Látszat ez a világ, olcsó, hiu látszat” – fogalmazódik meg az ítélet, mint a késő modern magyar költészetben jó párszor. Az ilylési válasz – ebben a versben – a transzcendencia.

A Reggeli meditáció sajátosan medítál a világ ábrázolhatóságáról és az azzal adekvát művészi, poétikai eszközök és művészi szerepek lehetőségeiről. Ehhez az is hozzátartozik, hogy a nyitó versszak határozott gesztusa a „képviselési beszéd” jogosságának megkérdőjelezése a zárórészben ugyancsak egy a valóságot felülről néző, annak összefüggéseit nem a lent világában rendezni akaró szemlélettel szembesül. Nem artikulálódik tehát meggyőzően egy alternatív létszemlélet. E processzus problematikuságát az egyéb meditációs versek másképp és másképp érzékeltetik.

A Reggeli meditációhoz legközelebb áll az Éjféle meditáció című vers. Itt is a „látszat világ” jelenik meg a maga nagyon is valóságosságával. S itt is jelen van a próféta, de nemcsak árnyként, hanem beszél is. A „Katolikus Istenhez” való szólás ugyan nagyon is profanizált beszédhelyzetben történik meg, egy átmulatott, dorbézolt éjszaka foszló mámorában, de a világ hívságait, romlottságát ostorozó beszéd nagyon is prófétai. Azaz egy a biblikus

beszédhelyzetet és beszédmódot irodalmira adaptálva fordul a beszélő a „katolikus Istenhez”. S ezzel a profanizációval meg is szabja azt a teret, amely a beszéd érvényességét kijelöli. A beszélő szörnyülködik („*Oh, az a mocsár ott! Oh az a kárhozat*”), de – mint mondja – élvezte a „szörnyűségeket”.

A *Reggeli meditáció* a kommunikáció, a médiumok által torzított világot adja a modern társadalmi létnek. Az *Éjjeli meditáció*ban még szélesebb tablóját látjuk a torzulásoknak. A valóságos világot a bomló erkölcsi rend jeleníti meg: a prostitúció, a mulatók jelezte erkölcsi romlás, a közvagyon megdézsmálása, a korrupció, lopás, az erkölcsi-etikai tévelygések:

*„Ez hát, ez az élet. Sőhajtozva fogom,
ölelem itt most az ablak keresztfáját,
nézem imbolyogni a szomszéd tűzfalon
kitárt karjaimnak ijesztő nagy árnyát
s a kapkodó fejét... Oh, hol van a spongeya,
az ecet, hogy tikkadt szomjúságom oltsa?
Kétellyel, gyanúval töltözött a testem,
keserűen éget, mit oly vigan nyeltem!
A gúny, mit e versbe is fonni akartam,
szívemet hurkolja, fojtja egyre jobban.
Petroleum, földgáz tört föl úgy a földből,
ahogy körülöttünk csettintgetve föltör
szemérmetlenül az ördög buja nyelve,
hogy a biztos zsákmányt előre izlelje.*

*Panama! Panama! Oh micsoda példák!
Az árvák házából kilopták a téglát!
A kincstári lovak szájából a szénát!
Még a munkálatok megkezdése előtt
az egész telepről lelopták a tetőt!
Családapák gyanús pénzen éjjeleznek,
pisztolyra gondolnak, ha dörren az ajtó,
előkelő ifjak kommunisták lesznek,
micsoda megjegyzés a körmenetekre!
féktelenül izgat a köruti sajtó,
halotthamvasztó kell, épp az Debrecenbe!
egy lakatosmester lányát megejtette.
Ne szégyeld, hogy könnyek gyűlnek a szemedbe.”*

A vers tehát feltár egy témát, a modernitás világát reprezentáló várost, s az arra reflektáló költészetet. Nehéz ezt a szöveget úgy olvasni, mint amit a költő én alternatívaként (témaként, költői szerepként) mutatna fel. Az erre reflektáló önmegidézés tele van iróniával, gúnnyal. Ez utóbbit meg is nevezi („*A gúny, mit e versben is tenni akartam*”), de nehéz másképp olvasni a szomszéd ház tűzfalán imbolygó corpus jelenségét. Amire még rá is játszik a Krisztus kereszthalálára utaló ecet, spongeya. S a gúny betelefonódott a versbe, ahogy feltör „*szemérmetlenül az ördög buja nyelve*”. De a zárószakasz fürdőképe sem a reális valóság, a nagyváros hétköznapiságának felidézése. A „*pokol égő habján*” elkárhozó „*pogány nők*” bűne, hogy „*hív lelküeknek combjuk mutogatták*”. Azaz két irányba viszi az olvasót a vers. Egyfelől a nagyváros témáját megverselő poétikumot kínálja annak sokoldalúságával, izgalmaival (erotikájával), másrészt az erről való szólás gúnyos attitűdjét.

A költői én, amely a verskezdetben csak a katolikusok Istenét szólította meg, eltávolította magától az első lehetőséget, s a nagy témáról (mint a bonyolult valóság vagy az Istenhez való beszéd transzcendenciája) gúnyal beszél:

*„De miért könnyezed te csak a világot?
Micsoda tetszelgés, kérdés még most is!
Sajnálod tenmagadat, ten nyomorúságod!
Tudod, hova kerülsz? lelked merre oszlik
és a végső napon mit döntenek róla?
Nem áldoztál te sem érettségi óta.”*

Az önmegszólító zárlat – ismét csak a késő modern beszédmód babitsi, kosztolányis, József Attila-i formákhoz hasonlóan – azonban kilép ebből az alternatív szerepből is. A másról, másokról való beszéd álságossága („tetszelgés”, „kérdés”) helyett önmagára fordítja a figyelmet. S ez a személyesség a prófétikus látomásosság és a vizualizáló beszédre való reflexió gúnyját most önmaga önróniájával kapcsolja össze.

A modernitás életérzése, a dehumanizáció, s a nyomában létrejövő elidegenedés egy másik szövegnek is meghatározó szemléleti kerete. A *Hűtlen jövő* (1938) című kötetben jelent meg a *Vidéki állomáson*. A versben megjelenített életérzés ugyan nem előzmény nélküli – gondolhatunk már a *Nehéz földben* megjelent *Novemberi ég alatt* meneküléserzetére vagy a *Rend a romokban* válságverseire (*Fogoly, Avar*) –, ilyen művészi kiforrottságában azonban szinte egyedüli az életpálya ezen szakaszában. Tamás Attila (szükszavú) értelmezésében így ír: „Az elhagyottság, az üresség a lét-megszűnés: a kívül-belül fokonként kialakuló semmi érzetével szembesít, és a semmihez annak ellentétéként hozzátartozó abszolútumnak a titkával.” (Tamás, 1989, 101.) A verset átható életérzés és az olyan motívumok, mint az úr, a semmi, a szöveget az egzisztencializmus filozófiájához kötik.

A *Vidéki állomáson* egy beszédhelyzetet imitál, az Úrral való diskurzust. Az Úr a vers elején és a végén – tehát a teljességben – jelenik meg. Először emberi attribútumokkal, aki csak ígér, s ízét veszi az italnak, azaz megrontja az emberi lény életét, boldogságérzetét. A második megjelenése a verszárlatban történik, igazi Úrként, az abszolútum megtestesüléseként. A vers köztes terét az én önbemutatása, önértelmezése tölti ki, kapcsolódva az Úr jelenéseivel.

A szöveg alakulásának történetét, s abból kibontható értelmezési lehetőséget, megvilágítja Kabdebó Lóránt érdekes tanulmánya, mely Illyés versét Szabó Lőrinc *Régi és modern* című alkotásával veti össze: „Az első fogalmazvány a *Rend a romokban* kötetben megjelent *Éjfél után* szemléleti struktúrájával egybehangzó; a vers első szavait választja címmül (Egy kortynyi), s expressis verbis kiírja a meg nem érkező, az elszakadást beteljesítő valahai feleség becenevét: »Jönnék, mennék a vonatok. / Hozzák a jövőt, ahogy jönnek. / És mind«. De mihelyt válásban lévő első felesége megnevezését leírja, ugyanazzal a tintával azonnal duplán át is húzza, és folytatólagosan a lendülettel egy semleges női névvel helyettesítve tovább folytatja a sort: »Rozal nélkül robog / tovább. A szívem egyre könnyebb.« Egy későbbi ceruzairású javítással kiteszi a Rozal á-ja fölé az ékezetet, majd ugyanezzel a ceruzával kisatírozza a csak helyettesítésül odakerült női nevet, egyben megtalálja – ideiglenesen – az elfogadható poétikai megoldást: »És mind ő nélküle robog / tovább.« Így értelmessé igazítja a versszakot. A második variációként felfogható (Egy kortynyi... címmel ellátott) kéziratban végül megtalálja a sor végleges, poétikailag értékesített, személytelené konkretizált megoldását: »Mind kedvesem nélkül robog / be és el.« Ezt követően, a harmadik variáns fölé címként már a végleges megoldást (*Vidéki állomáson*) írja, és az 1940-es versgyűjtemény 1938-as évszámmal jelzett ciklusában adja közzé.”⁴ (Kabdebó, 2016, 765.) A versváltozatok azt is mutatják hogyan iktatódik ki a személyesség, hogyan tolódik át a beszéd az általánosságra,

s majd a metafizika szintjére. A „kedvesem” ugyanis általánosságban jelöli a férfi-nő kapcsolatot, azzal együtt, hogy utal ebben a relációban az emberi lét egyik szubsztanciájára, a szexualitásra. Amely – a vers iniciatívája szerint – szemben áll egy másik szubsztanciával: a transzcendenciával. Így (is) kaphat értelmet a megkönnyebbülés („Szívem egyre könnyebb”), amely egy nem kívánt szerelmi kapcsolat, s annak testisége helyett egy kívánt szellemi kapcsolat spiritualitását helyezi előtérbe. Ennek kerete az Úrhoz való fordulás emberi és lírai szituációja.

Az Úrral, az Istennel való párbeszéd úgyszólván hagyományos lírai toposz, ami azonban az egyes történeti korokban más kontextusban történik és más tartalmat kap, értelmet nyer. A modernitás embere a lét értelmezhetőségéért fordul az Úrhoz, a párbeszédet, s benne a bizonyosságot keresve. Az Illyés-vers is erre a líratörténeti/emberi szituációra épül: a beszélő megszólít és monologizálva önmagáról beszél, olykor személyes vonatkozásokat is bevonva, olykor általános, csaknem lételméleti fogalmakkal operálva.

Az önértelmezés az időbeliségre épül, annak különböző aspektusaiban jelenik meg az én:

*„Jönnek, mennek a vonatok,
hozzák a jövőt, ahogy jönnek
s mind kedvesem nélkül robog
be és el. Szívem egyre könnyebb.*

*Testemben érzem, hogy vál multtá
a jövő, hogy csepeg belül
percenként, amit adni tudnál,
hogy nő múlásommal az úr,
hogy ürül velem is az élet –
Topogok fagyos síneken.”*

Az időbeliség az idősíkok mozgásával, s a mozgás különböző irányjaival kapcsolódik össze. A jövő-menő vonatok – némiképp avantgárd utánérzésű – képét inspirálhatta persze a címben is megnevezett alkalom (várakozás egy vidéki állomáson), ám az oda-visszairányú folyamatos mozgás kitágítja ezt a kontextust: a jövőt ígéri. Az én szempontjából fontos időmozzanatot. Annál is inkább, hisz az anaforikus szövegkapcsolat („hozzák a jövőt, ahogy jönnek”) a jövőt valamiképp a várt „kedvesem” körébe vonzza, azaz általánosítja is az idő fogalmát.

Az önértelmezés egy sor kijelentést tartalmaz, ezekből épül fel annak kerete. A második versszak utolsó sora – valószínűleg – átlép, és a harmadik versszakkal alkot egy egységet. A „könnyűség” kifejtése történik meg ugyanis a következő sorokban, ahogy a beszélő saját testi-lelki léte, valósága fele fordul(hat). Először egy paradoxonnak tűnő kijelentés érzékelteti az idő alakulását. Ennek paradoxitását alapvetően nem a testi tapasztalat szenzualitása adja meg, az idő testi érzékelése ugyanis emberi reláció. Az idő iránya fordul vissza, a jövő multtá válik, s egy testi folyamat vizualizációjaként láthatóvá lesz. A testi múlás sajátos kettősségben, az ábrázolás két szintjén jelenik meg. Először a metafizika szintjén (és nyelven) („hogy nő múlásommal az úr”), majd annak párhuzamaként a biológia-fiziológia valóságában („hogy ürül velem is az élet”). A parallel szerkesztést nemcsak a kötőszó (hogy) azonossága jelenti, hanem az „úr”, „ürül” szavak tőazonossága is. Annál is inkább, hisz mindkét mondat a halált metaforizálja, illetve nevesíti. Az elsőben a növekvő „úr” a múlás következménye, a másodikban az élet ürülése a fogyatkozást hozza el.

A vers beszélője – miközben folyamatosan jelen van – sajátosan változtatva pozícióját: itt ezen a ponton kiválik az önelemzéséből, s külső helyzetet foglal el. Ezt jelzi, a szöveg

megszakadását, a gondolatjel is. A „Topogok a fagyos síneken” visszatér a valóságba, a sorsanalízisnek szint és alkalmat kínáló vershelyezethez, az állomáson való várakozáshoz. Ez a kizökkentő visszatérés egyben összeköti a különböző szövegegységeket és azok jelentéstartalmát. A topogva várakozó gondolkodás a megkönnyebbülés („Szívem egyre könnyebb”) és a lemondás, az Úr megértése között teremt kapcsolatot, utalva a felismerésre, a „megértelek” megvilágosodására, amit a közbülső szövegrész önelemzése motivál.

Kabdebó Lóránt arra is utal, hogy a vers első szövegvariánsában még nem szerepel az „Úr” mint a beszéd címzettje. Az „Uram-mosolyogjak” helyén a „Tudom már, mi várhat” állt, s ilyen módon a diskurzus akár a civódó, válófélben levő házaspár viszonyára is utalhatna. (Kabdebó, 2016, 776–777.) A vers azonban teljesen más fordulatot és formát vett: miközben a helyzet, a test és lélek pusztulását konstatáló depresszív létértelmezés változatlanul a vers témája, más távlatot kap maga a szöveg. Az Úrral folytatott párbeszéd transzcendenciája azt az ősi, a bibliai Jób történetével is parabolizált atavisztikus emberi igényt formázza, hogy a (hívő) ember tudni akarja, mi az Úr szándéka vele. S a vers zárata is ebbe a parabolába illeszkedik:

*„Ahogy lemondok, meg úgy értek:
győztesen, ünnepélyesen
te érkezel a semmiben.”*

A megértés vagy a megvilágosodás pillanata segít a léthelyzet megoldásában. Az Úr kinyilatkoztat megjelenésével, s a pillanat ünnepélyes. Ugyanakkor elgondolkodtató a megérkezés a semmibe. A szöveg az „úr” esetében is elhagyja a nagy kezdőbetűt, ahogy a semmi sem kap szimbolikus jelentést. A fogalmak metafizikai konstellációját ez az ortográfiai megoldás azonban nem érinti. A „semmi” a lét ürességére, vagy legalábbis üresnek és érthetetlennek látszóságára utal. Az Úr megjelenése kitölti a semmit, megszűnik az üresség, s a lét érthetővé válik. Az értelmetlenség kételyeitől gyötört ember megnyugvására.

A *Vidéki állomáson* több, mint egy személyes válság elbizonytalanító, deprimáló életérzésének dokumentuma. Illyés naplójegyzetei valóban tanúskodnak hosszabb-rövidebb depressziós időszakról. (Egy 1938. január 14-i feljegyzés „már harmadik éve tartó” depresszióról számol be. Illyés, 1986, 126.) A *Vidéki állomáson* azonban nem egy alkalmi élményvers, egy rossz közérzet kiírása. A *Semmit nem értünk*, a *Lámpa le hull*, az *Éjjel után* kirajzolják azt a verskörnyezetet, amelyek a modern lét válságát a *Vidéki állomáson*hoz hasonlóan fogalmazzák meg, olykor más-más modulációban. A hasonlóságban való különbözőségekre a *Hűtlen jövő* egyik verse is példa. Az *Úrfelmutatás* egy falusi kertben profanizált világában jelenik meg egy személyes vallomás. A profanizációt alapvetően a falusi lét világiasságai (istentelenségek, pletykák, szerelmi csalások, lelkiismeretlenségek) hordozzák. Ebbe a szövegtömbbe kapcsolódik a verszárlat személyessége, vallomása. A zárójel az elkülönülést jelzi, noha a vallomás szövege is utal a „pogány” hitetlenségre, a kételyekre:

*„(Így van, Uram! Így van. Így van már – fogadd
titkos áldozatnak vallomásomat.
Fénnyel, nevetéssel, mint pogány piarc
nyüzsg – de mi fölött már ez a hetyke arc?
Mint katakombákban az első hivek:
guny-mosolyom alatt várlak, zengelek!)”*

A *Szálló egek alatt* kötet verseit a *Magyarok zárja*. Az ugyanezen címen 1938-ban közreadott jegyzetek, cikkek tartalmaival több ponton érintkezik ez az 1935-ben keletkezett

vers: a magyarság történetét, idegenség-, pusztulásérzetét szólaltatja meg. A szöveg többféle beszédmódot formáz, nem egyenletesen, helyenként vázlatosan. A leíró rész a magyarok életkörülményeit, azok kezdetlegességét, ideiglenes jellegét mutatja be. A korábbi, magyarságtematikájú versek archaizáló hangja folytatódik itt is, de a megszólalás kevésbé eredeti, nem tudja felidézni annak a kornak a beszédét, s a mögötte álló szerepet. S ezt a verset követi az *Utóhang*. Egy másik Illyés szólal meg ebben az önértelmező, a múltra visszatekintő, azzal szembe néző vallomásban. A két – beszédmódjában, a beszélő énjének szituáltságában – meglehetősen eltérő szöveg egymásmellettiisége is érzékelteti azt a többszólalúságot, amelyet a 30-as évekre megformálódó érett költészet egyes darabjai reprezentálnak. Ezek egy része, egy meghatározott tematikus vonulatot követve, az Illyés-kánon emblematisz szövegeihez tartozik. Másokra, egy korábbi értelmezői horizonthoz kevésbé illőkre kevesebb figyelem jutott. A fentiekben közülük kiemelt néhány vers is bizonyítja, az Illyés-versek beszélik azt a nyelvet is, amely a modernitás alapvető létélményét, a személyiség válságát, a nyelvi kimondás kételyeit szólaltatja meg. Egy teljesebb – és a mai befogadói igényekhez, szokásokhoz is jobban közelítő – Illyés-olvasatot az ilyen szövegek is alakíthatják:

„Közeleg a tél felém. Tágul
a láthatár, aombok hullnak;
élesedik a tág hidegtől
fénye a messzi csillagoknak.
Nő a világ, nő árvaságom.
És nő az árvaság szívemben.
Jön a szél, hogy meddő magányom,
törzsem jajait elrecsejtem.”

IRODALOM

- Halász Gábor, *Az új Illyés*, Nyugat, 1938. 1. sz. (*Sajnos a Nyugat internetes változata nem tünteti fel az oldalszámokat, így azokra nem tudunk pontosan hivatkozni.*)
- Illyés Gyula, *Rend a romokban*. Bevezető egy verseskönyv elé, Nyugat, 1937, 9. sz.
- Illyés Gyula, *Naplójegyzetek 1929–1945*, Szépirodalmi, 1986
- Izsák József, *Illyés Gyula költői vilásképe 1920–1950*, Szépirodalmi, 1982
- Kabdebő Lóránt, *„Ahogy lemondok, meg úgy értek”*. Illyés Gyula és Szabó Lőrinc össze-
gő versei, Itk, 2016. 6. sz.
- Kulcsár Szabó Ernő, *Az (ön)függőség retorikája – Az Illyés-líra kriptotextusai –*, In:
A költőszerep lehetőségei Közép-Európában. Szerk. N. Horváth Béla, Illyés Gyula Pedagógiai
Főiskola, 1995
- Kulin Borbála, *Etikum és esztétikum kapcsolata Illyés Gyula életművében*, MMA-MMKI-
L'Harmattan, 2017
- Takács Miklós, *A transzcendencia-immaneia oppozíció felbomlása a Rend a romokban című kötet
Meditáció-ciklusában*, In: *Csak az igazat*. Tanulmányok Illyés Gyula születésének cente-
náriumán. Szerk. Görömbei András, Kortárs K., 2003
- Tamás Attila, *Illyés Gyula*. Akadémiai, 1989, 37.

Mészáros Tibor

Van-e két Márai Sándor? Egy átlagosnak induló év a bírálatok középpontjában¹

1. A kiemelés általában kétarcú tevékenység

Miközben ráirányítjuk a figyelmet egy fontos eseményre, jelenségre, vonásra mondanivalónk érdekében, ügyelnünk kell arra, hogy ne tulajdonítsunk túlzott jelentőséget vizsgálatunk tárgyának, és értékelésünkben próbáljuk megtalálni az arányos és helyes végkövetkeztetést. Előzetes elvi megfontolásainkat nehezítheti – Márai esetében nehezíti is – az a tény, hogy különösen óvatossá kell lennünk az olyan, sok szempontból megosztó személyek esetében, mint ő. E munkát az is fékezheti, hogy olvasási, viszonyulási preferenciák alakítják, hogyan ítélünk meg egy tettet; ha nem az egészhez viszonyítva értékeljük, hamis végeredményre juthatunk. Ezek/mind közül legjellegzetesebb a politikai preferencia, amely (egyéni vérmérséklettől függetlenül is) végső soron csak a maga haszna által megszabott eredmény elérésére törekszik, figyelmen kívül hagyva a tények diktálta valóságot. A preferenciák hétköznapi rétege a vizsgált személyről, eseményről kialakult kép alapján von le következtetést, Márai Sándor esetében népszerűsége, elit magatartása vagy jól fizetett volta merülhet fel. Végül a személyes kapcsolatból eredő véleménynyilvánításokat említem, amelyek (a politikai viszonyuláshoz hasonlóan) tudnak szélsőségesen pozitív vagy negatív irányba tartani. Márai így lehet, így lett kommunistává a proletárdiktatúra alatti kalandja miatt 1942-ben (a *Vörös Lobogó*-ban megjelent 16 cikk miatt) vagy jobboldalivá 1936-ban.

2. Események és kötetek

Ha röviden áttekintjük az utóbb említett év eseményeit, egy, az íróat tekintve szokványosnak nevezhető időrend bontakozik ki előttünk az év utolsó harmadáig. Látszólag minden különösebb törés nélkül folytatódott alkotói pályája: januárban napvilágot látott a hír, amely szerint (Kassák Lajos, József Attila, Illyés Gyula, Ortutay Gyula és Vas István társaságában) Márai Sándor is a Baumgarten-díj várományosa.² A jutalmat az 1927-ben elhunyt Baumgarten Ferenc Ferdinánd esztéta végrendelete értelmében a „szűkölködő magyar írók gondjainak enyhítésére” hozták létre, az első díjazás 1929-ben történt, és talán az idézett, alapvető feltétel miatt nem kapta meg végül Márai, aki elismerésben és anyagiakban már ekkor sem szűkölködött.

¹ Egy készülő nagyobb munka egyik fejezetének rövidített változata.

² [Név nélkül], „Az idei Baumgarten-díj...”, *Népszava*, 1936. jan. 14., 4.

Karinthy Frigyes svédországi operációja alkalmából Márai féltő hangú cikket írt lapjába. Az *Így írtok ti* szerzőjével baráti viszonyban volt, ennek tanújele írása is:

„És az agyvelődre, amelyhez talán e pillanatban ér hozzá az orvos hajszálkése, még szükség van, Fricikém – az Enciklopédiának van szüksége reá, melynek több fogalmát tisztázni kell még [...] Mikor négy nap előtt elbúcsúztunk, megvallottam, hogy nem tudom Nélküled elképzelni a világot. – Igaz» – felelted –, »én se tudom magam nélkül elképzelni a világot.« Ebben maradtunk”.³

Májusban sokakkal együtt aláírta a Freudot 80. születésnapján köszöntő levelet. Ezt a pszichoanalitikus évfordulójának megünneplésére alakult nemzetközi bizottság írta, olyan jeles személyiségek jegyezték, mint Thomas Mann, H. G. Wells, Stefan Zweig, Virginia Woolf vagy Picasso. A levél tisztelgés Freud életműve és személye előtt: „az emberről való új és mélyebb tudásunk megteremtője, aki működésének minden területén – vagyis mint orvos, lélekbúvár, bölcselelő és művész – egyaránt jelentékenyen alkotott, látnok és gyógyító.”⁴

Júniusban Budapesten ülésezett a Nemzetek Szövetsége Szellemi Együttműködési Bizottsága; ez alkalomból az előadók között kora legjelesebb, általa is preferált humanistái adtak elő (Madariaga, Valéry, Huizinga), az író ennek kapcsán jegyezte le rövid, esszéisztikus hangvételű sorait *Humanizmus* címmel: „Az író, a gondolkodó tehetetlen a valósággal szemben; a humanizmus szenteltvíze nyomtalanul lepereg a pogány koponyákról [...] A humanista nemcsak egy eszményért küzd – az emberi szolidaritás eszményéért, – hanem egy magatartás és szándék ellen; a fanatizmus ellen, a makacs és könyörtelen terror ellen, amely a világ tarka pompáját egyszínűre akarja bemázolni.”⁵ Októberben a La Fontaine Társaság tagja lett; ez társadalmi elismerést is jelentett – a társasághoz maximum száz rendes tag tartozhatott, és kizárólag olyan személyek, „akik a tudományos, szak- vagy szépirodalom, illetve a művészet bármely ágában már maradandót alkottak.”⁶

Kabala címmel jelent meg cikkgyűjteménye; a kötetbe elsősorban a hétköznapiakhoz kötődő, elemző írásokat válogatott. „Akármilyen trivialitásból indul ki, [...] előbb-utóbb a nagy titkot súrolja: a család és vele a születés, származás misztériumát, [...] szerelem és halál összhangzatát és a csillagok magányosságát. Ez az igazán nagy benne” – írta Szerb Antal a kötet kapcsán.⁷ *Ars poeticusan* így fogalmazta meg *Újságot írni* című vallomásában írói alapállását Márai: „Gyufaszálnyi világosságot gyűjtani napról-napra tömegek eszméletének homályában, szemmel tartani ízlést és ízléstelenséget, kézmozdulattal utat mutatni, megfélemlíteni fondorkodó és lappangó kalandorokat, s közben néha felkiáltani: emberek vagyunk, ne feledjétek! – ez az újságírás.”⁸ Decembertől új lapja, a *Pesti Hírlap* kritikusa, Fóthy János mintegy elővételezte Márainak a lapnál Kosztolányi Dezső halála után betöltendő „szerepét”: „A *Kabala* cikkeit Kosztolányi egyes írásaihoz hasonlíthatjuk, de míg Kosztolányinál a megfigyelés élessége, a stílus hideg, tiszta csillogása volt a legfontosabb, addig Márait gyakran rajtakapjuk, hogy mint sebész, együtt érez a beteggel, fanyar, fölényes humora is az orvosé.”⁹

Másik könyve 1936-ból a *Napnyugati őrzárát*. Keleti utazásával ellentétben ez nem első-sorban úti élményeket, hanem az utazás során megfogalmazódott elmélkedő-filozofikus gondolatokat rögzít, búcsúlátogatás, saját kora „bomlás-analízise” egy utazás élményein keresztül elmondva. Az utazás Márai életében az európaiság és a hagyományok megőrzésének egyik formája volt. Tanulta Európát, felfedezte, összegyűjtötte magában értékeit:

3 Márai Sándor, *Műsoron kívül*, Ujság, 1936. ápr. 29., 5.

4 Idézi Márai Sándor, *Freud*, Ujság, 1936. máj. 3., 1.

5 Márai Sándor, *Humanizmus*, Ujság, 1936. jún. 14., 5.

6 A *La Fontaine Irodalmi Társaság alapszabályai*, Bp., La Fontaine Irodalmi Társaság, 1936, 5.

7 Szerb Antal: *Márai Sándor: Kabala*, Válasz, 1936. dec., 711–712.

8 Márai Sándor, *Újságot írni*, Új Idők, 1937. jan. 1., 6.

9 [Fóthy János] (F.), *Kabala: Márai Sándor új könyve*, Pesti Hírlap, 1936. nov. 21., 13.

„Mert volt valami Európában – néha én is kimondtam, leírtam –, amit, talán naívan, így neveztek: »hivatástudat...« A fogalom fellengzős. Mégis, az én nemzedékem számára is volt benne valamilyen felhígult valóság: a tudatban, hogy Európában születni, Európának lenni nemcsak természeti vagy közjogi állapot, hanem hitvallás.”¹⁰ A múltat a jelen felemelésére használta, ezért írt „a jövő egység Európájáról”, amely műve után fél évszázaddal lett időszerű.

Az előző háború árnyékában hátborzongató, ahogyan (napra pontosan három évvel a második világháború kitörése előtt) az újabb öldöklés lehetőségéről írt: „Önkéntelenül megnéztem az óra mutatóját: délután öt, szeptember elseje. Most értem ezt a két szót, ahogy még soha nem értettem. Igazuk van, elkezdődött. Micsoda? [...] Az olasz–abesszin háború? Vagy maga a háború, úgy, ahogy gondolunk reá titokban...”¹¹

3. Egyházi házasság Hitler árnyékában

Márai Hitlert már a húszas évek elején veszélyesnek látta: tudott a diktátor 1921-ben, a müncheni Krone cirkuszban lezajlott első nagy „fellépéséről” is, ahol a hatalomra törő politikus 6500 ember előtt beszélt. Az 1923. november 8–9-i müncheni „sörpuccs” kapcsán egy évvel később Hitler peréről (amelyet a megelőző évtizedek egyik legnagyobb jogi ügyének látott) ironikus, de figyelmeztető tartalmú cikket írt, és előrevetítette, hogy az elkövetkező időkben még számolni kell e hatalomra törő emberrel és társaival, „kik néhány órára egész Németország... igen, egész Európa megtépzott békességét hitték felrúghatni szeges csizmatalpaikkal...”¹² Ahogyan írta: Hitler „kegyetlen és idétlen lidérc.”¹³ A későbbi diktátornak az 1924-es perben az utolsó szó jogán mondott szavai is ihlethették Márait cikke írásakor: „Az embernek, aki úgy érzi, a sors akarta, hogy vezesse népét, nincs joga azt mondani: »Ha akartok engem és hívtok, akkor beleegyezem.« Nem! Kötelessége, hogy előre lépjen.”¹⁴ Az író 1933-ban hosszabb időt töltött Berlinben, a diktátor hatalomra jutásakor is személyes tapasztalatokat szerzett Hitler karizmatikus és mételyező alakjáról.

Ezért a tárgyalt év történéseihez képest különleges, de a most elmondottak alapján logikusnak tűnhet, ami 1936. november 24-én történt: egyházi házasságot kötöttek Lolával a Veszprémi Egyházmegyéhez tartozó felsősegesdi Szent László-plébánián; Lola ekkor keresztelkedett át a római katolikus hitre, keresztanyja az Egy polgár vallomásaiból is ismert Zsüli néni volt. A keresztelést püspöki engedély alapján végezte el Törzsök Lajos Ignác ferences szerzetes, későbbi kaposvári plébános. Házasságuk 50. évfordulóján meglepő, nehezen értelmezhető tényrt jegyezt le naplójába Márai az eseménnyel kapcsolatban, pontatlanul idézve az esemény időpontját és az eskető pap szerzetesrendjét:

Április 17. Ma ötven éve írtuk alá Budapesten a házasságkötés okmányát. Polgári esküvő volt: az egyházat, L. kívánságára, 30 évvel később kötöttük meg - egy dunántúli faluban egy dominikánus szerzetes volt az esküvő [sic!] pap. Erre az esküvőre már nem mentem el; egy helybeli erdész helyettesített - a pap azt mondta, utoljára Napóleon kötött így egyházi esküvőt első feleségével, amikor maga helyett a kardját küldte a templomba.¹⁵

A házassági anyakönyvben utólagos bejegyzésként szerepel, hogy „a feleség a felsősegesdi r. kath. plébánia hivatal által 178/1936 sz. a. kiállított keresztlevél szerint 1936. nov. 24-én a r.

10 Márai Sándor, *Föld, föld...!*, Toronto, Vörösváry, 1972, 218.

11 Márai Sándor, *Napnyugati őrzárát*, Bp., Révai, 1936, 67–68.

12 Márai Sándor, *Szemle*, Kassai Napló, 1924. márc. 4., 4.

13 Uo.

14 [Név nélkül], *Egy kifordított per*, BBC History, 2014. ápr., 10.

15 Márai Sándor, *A teljes napló 1970–73*, szerk. Mészáros Tibor, Bp. Helikon, 2014, 404.

kath. vallásra tért át és a keresztségben Mária Juliánna Cecilia utónevet kapott”.¹⁶ Nem volt példa nélküli ekkor a vidéki házasságkötés: a segesdi egyházi anyakönyvből az is kiderül, hogy akkoriban mások is itt esküdtek, akik közül az egyik fél zsidó származású volt. Az óvintézkedések tehát szükségesek voltak, de elégségesek voltak kétséges volt már évekkel korábban is.

4. „Az esemény”: lapváltása – jobbra tolódás? Önkanonizáció? „Hivatalos íróvá” válás?

Decemberben Márai a pályáját több szempontból meghatározó lépésre szánta el magát: elhagyta addigi lapját, az *Ujságot*, és átült a kor legszilárdabb alapokon nyugvó és legrangosabb napilapjának számító *Pesti Hírlap* szerkesztőségébe. „A *Pesti Hírlap* megtisztelt azzal, hogy új életre keltette, és gondjaimra bízta ezt a híres, negyedszázad előtt divatos rovatot: töltsen meg, ha tudom, korszerű tartalommal. A feladat lelkesítő. Lámpalázzal és elfogódottan kezdek hozzá” – írta december 6-án, első *Vasárnapi krónikájában*, A *témakör* című cikkben.¹⁷ Ez az írás új lapjához való érkezésének önkanonizációs dokumentuma: tudta, hogy lépése több, mint egy másik orgánumhoz való átülés. A lapváltás közvetlen előzményének tekinthető, hogy az *Ujság*ba írt egyik utolsó cikkében az elhunyt Kosztolányi portréját idézte fel. „Vannak emberek, gondolom - behajtom a lapot -, akik a halál pillanatában csakugyan meghalnak. S van néhány, nagyon ritka és becses ember, aki csakugyan él és hat tovább. Ez az ő titkuk, életben és halálban.”¹⁸ Az ő gondolkodásmódjának, nyelvművészetének és hagyományának folytatására is vállalkozott az új lapnál. E cikk a tisztelgés, a megidézés mellett tudatos „átkötés” is, amelyben kijelölte saját helyét és szerepkörét a művészet eszközeivel.

A lapváltás kapcsán (a politikai szempontú vádakkal szemben) nem volt számottevő tényező, hogy a *Pesti Hírlap*nál valóban a novemberben elhunyt barát-szomszéd Kosztolányi Dezső helyét foglalta el Márai. (Az *Ujságnál* „pótlására” Karinthy Frigyeset szerződtették.) Új lapja példányszáma 70-80 ezer körül mozgott, szemben az *Ujság* harmincezer példányszámával. Valóságos legendák szövődtek az író fizetése köré. Egy elterjedt anekdota szerint azzal a feltétellel vállalta a *Pesti Hírlaphoz* való átülését, ha 1 pengővel többet fizetnek neki, mint Herczeg Ferencnek, a kor írófejedelmének, így kapott (állítólag) 1001 pengőt. (Ez az összeg egy gyári munkás körülbelül háromhavi bérének felelt meg.) Az *Előre* című lap ennél is horribilisabb összegről, havi 2500 pengőről tudósított,¹⁹ és a lapváltást ennek, valamint Kosztolányi Dezső megüresedő helyének betöltésével magyarázta. Utóbbi orgánum Márai váltását illetően azt is tudni vélte, hogy „[a] jövőben Légrádyék ismét rátérnek a néhány esztendővel ezelőtt beszűntetett könyvkiadásra. Az első szerzőjük, aki ezentúl Légrády-kiadásban jelenik meg, Márai Sándor lesz.” Mindez nem volt ilyen egyszerű, mert az író 1935-től új szerződése a Révai Kiadóhoz kötötte. Ugyanakkor a jövedelem biztosan nem volt elhanyagolható szempont az író döntésében: autója volt, rendszeresen utazott, a legolvasottabb írók egyike, jövedelme a hivatalos kimutatás szerint is alapvető része volt a „jól menő írásnak”: az 1943-ban közzétett adatok szerint előző évi, adózás utáni keresete ötvenezer pengőnél is több volt.²⁰

16 K: PIM, Márai-hagyaték, jelzet nélkül.

17 Márai Sándor, *A témakör*, *Pesti Hírlap*, 1936. dec. 6., 5.

18 Márai Sándor, *Műsoron kívül*, *Ujság*, 1936. nov. 26., 5.

19 [Név nélkül], *Nagy szervezkedés a napilapok szerkesztőségeiben*, *Előre*, 1936. dec. 13., 8.

20 [Név nélkül], *A legnagyobb jövedelmek*, szerk. Zentay Dezső, Bp., Globus, 1943, 90.

Az sem kizárt, hogy az *Ujság* elhagyása – frissen kötött egyházi frigyükhöz hasonlóan – a „túlélés záloga” is volt Lola zsidó származása miatt, védekezés a terjedő és egyre bizonyosabban Magyarországot is mélyen érintő náci eszmékkel szemben. Így a Kosztolányi helyét elfoglaló Márai számára felismerés eredménye is lehetett egyházi házasságuk megkötésének szükségessége a lapváltás előtt. Vagy véletlen lenne, hogy Kosztolányi november 3-i elhunytja után november 24-én Máraiék megtartották egyházi esküvőjüket, amelynek során Lolát megkeresztelték, Márainak december 6-án pedig már új lapjánál jelent meg első cikke? Nem egymásból következő események ezek? Varannai Aurél a liberális múlt elárulása, a hivatalos elismeréshez vezető út mellett az üldözés elleni védelmet is látta Márai tette mögött.²¹ Utóbbi átvezet az író lapváltásához való viszonyulásokhoz és bevezető gondolataim gyakorlati szempontú felidézéséhez.

5. „Van-e két Márai Sándor?”

Utódlás, népszerűség, anyagiak, önvédelem szerepelnek tehát a lapváltás lehetséges okai között, tettét azonban legtöbbször politikai megközelítésből és személyiségváltozásként értelmezték; Méliusz József – nem egyedüli példaként – Márai jobbra tolódásáról írt a *Magyar Napban*.²² Méliusz „holisztikus” összefüggésében mutatta be az író pálfordulását, amely Márai családi gyökereitől indul, érintve a sokszor felrőtt 1919-es kalandot is:

„Az újfajta, kormányozható írói lelkiösmeret a liberális humanizmus kolumnáiról – ide is a magyar októbertől érkezett - a Pesti Hírlap hasábjaira vándorolt át. Pontosabban „tért meg”, hiszen az egykori szlovenszkói gyermekkor „gelassen” polgári szülői háza mihez sem feküdhett közelebb, mint a Pesti Hírlap szellemi környékéhez. [...] újabb publicisztikájában elárulja a harcot, amit tehetségével és szabadsághoz szokott modorával, gondolattársításaival vívnia kell, hogy becsületesen megszolgálja a nagyobb karéj kenyeret.”

Erdélyi lapok az író fasizálódásáról (!) írtak, és a (Márai által bizonyára szívesen vállalt) szégyenpadba ültették – André Gide és Miguel de Unamuno mellé. Rónai Mihály András évtizedekkel később, 1979-ben (!) napvilágot látott emlékezésében ezt írta: „Hát elfeledtem volna, hogy a Nobel-díjas Ossietzky koncentrációs táborba hurcolása már hét-nyolc éve mily higgadt gondolatokat váltott ki belőle (utolsó ott megjelent cikkében) az *Ujság* hasábjain? (Melyekről ezen a trambulínon lendült át mindjárt a Pesti Hírlap honfibusabban liberális pultja mögé, megadni egyéniségének a konzervatív-nacionalista író nemes veretét, mert már ideje.)”²³ Rónai az íróval szembeni antipátiája miatt nem vette észre, hogy Márai az *Ujságban* 1936-ban két cikket írt a Nobel-békedíjas Carl von Ossietzkyről, és egyikben megróta Knut Hamsun norvég író, mert nem írta alá az Oldenburgban raboskodó Ossietzky szabadon bocsátását követelő kérvényt: „Nem, ez a »nyílt levél« nem a »Pán« édes fuvolahangja. Mi egy másik Knut Hamsunra emlékezünk. Most ismertük volna meg az igazit? Kár.”²⁴

A másik cikk dátuma azt sugallja, hogy Rónai vádjai megfogalmazásakor a Nobel-békedíjat egy év késéssel, 1936 novemberében átvevő Ossietzky kapcsán írt Márai-cikke utalt. Ebben azt írta, hogy „el kell ismerni, hogy Ossietzky »pacifizmusá«-ban van valami tébolyodott. Egy német, aki azt kívánja, hogy hazája az állig felfegyverzett Európában fegyvertelen maradjon, nem lehet teljesen épeszű. Ha Ossietzky pacifista elveit például Oroszországban hirdeti,

21 Vö. Varannai Aurél, *Toll és bilincs*, Bp., Gondolat, 1989, 223.

22 Méliusz József, *Márai körül*, Magyar Nap, 1937. márc. 10., 3.

23 Rónai Mihály András, *Magyar toll*, Bp., Glória, 2003, 332.

24 Márai Sándor, *Músorton kívül*, *Ujság*, 1936. jan. 15., 5.

már régen agyonlőtték volna.”²⁵ Máraiból tehát nem a friss Nobel-békedíjas koncentrációs táborba hurcolása váltott ki vitatható gondolatokat, hanem az intenzív európai fegyverkezés kellős közepén az újságíró pacifizmusának létjogosultságával vitatkozott; e kétféle megnyilvánulást mosta össze Rónai, és a jobboldalivá válás eredményének tekintette a cikket.

Az íróársak reagálásai közül egyetlen álljon itt még példaként – Hatvany Lajos Lengyel Menyhértnek így kommentálta az író döntését 1937. augusztus 11-én: „Márai, mióta jobboldalista lett, beszüntette a velem való érintkezést, alig köszönt, mire bejött az utcámba, mert rossz könyvet írt. Beteg szívemmel rettenetesen találtam írni ellene, régi működése talaján, az Újságba. Jellemző, hogy csak a Virradat nevű náci lap védte meg.”²⁶ Attól tartok, hogy ez a tehetséges ember teljesen elvesztette magát. Herczeg Ferenc utóda akar lenni, a Revíziós Liga elnöke, erre a szerepre, sajnos éppen nem való.”²⁷

A fenti példák jól mutatják, hogy a polemizálók elsősorban politikai „irányváltást” láttak Márai lépésében, és hangnemváltozást emlegettek. Ez téves és igaz egyszerre: egyrészt ugyanazokat az értékeket vallotta a *Pesti Hírlap*nál is, és ha kellett, 1936 decembere után is szóvá tette az általa visszaúsnak tartott jelenségeket. Ugyanakkor közvetlenül a második világháború előtt és alatt távolságtartóbb, elsősorban a múltat felidéző cikkei jelentek meg, stílusuk is veretesebb, mondanivalójában a tanító célzat került előtérbe, amely kevésbé engedte meg a játékos könnyedséget. A korábbi időszakhoz képest 1937-től lényegesen több emlékező cikke jelent meg, sokszor lett témája egy főúri palota, omladozó színház, városrész bontása, újjáépítése, és ezekben a hangsúly mindig a múlt értékein volt a jelen szegényesebb tartalmával szemben.

Alapértékei vállalása miatt írta meg (az *Újságban* megjelent Hitler-ellenes írárok „mintájára”) *A német négyes* című tárcáját, amely jól mutatja erkölcsi szemlélete változatlan voltát:

„A párt, amely azonosítja magát a nemzettel, természetesen kíméletlenül kiüti az író kezéből a tollat, a festő kezéből az ecsetet, ha nem úgy ír és ábrázol, ahogy egy zavaros és nevetséges túlzásokra önműködően hajlamos, szűkkeblű és alacsony homlokú pártirodai terror szeretné elképzelni. [...] Mikor a párt már úgy érzi, hogy ő az állam, s nemcsak engedelmességet követel, hanem belső, feltétlen odaadást is, nevetséges lesz szándékaiban, mert a lehetetlent követeli.”²⁸

Ugyancsak ilyen szellemiségű *A csekk* című cikk,²⁹ amelyet Márai többször említett úgy, mint a nyilasok ellene irányuló támadásának kiváltóját. További, hosszan sorolható példák helyett a *Vasárnapi krónika* című kötetre utalok, amelyben lapváltása évétől 1943-ig megjelent írásai olvashatók, szövegváltoztatás nélkül. Stílusa, humanista eszménye, írói ideálja nem változott, hangnemében azonban valóban történt változás. Tény, hogy az *Újságnál* töltött időszakban gyakoribb lett a hatalommal való szembehelyezkedés, tiltakozás és véleménynyilvánítás az író részéről, mint a *Pesti Hírlap* korszakában, amikor közeledést mutatott a hivatalosnak tekintett állásponthez, és hangneme is visszafogottabb lett. Ezt tovább erősítette a hivatalos intézményekhez való csatlakozása (Kisfaludy Társaság, akadémiai levelező tagság), néhány díj elfogadása, illetve a Horthy személye kapcsán írt tucatnyi lelkes cikk. Utóbbiak száma alig több, mint a *Vörös Lobogóban* jegyzett írások sora, Márai megítélésében azonban többszörösen negatív tettnek minősültek bírálói

25 Márai Sándor, *Műsorán kívül*, Újság, 1936. nov. 25., 5.

26 Koncz Balázs, *A báró úr*, Virradat, 1937. júl. 12., 2.

27 Hatvany Lajos levelei, szerk. Hatvany Lajosné, Rozsics István, Bp., Szépirodalmi, 1985, 376. Utalt cikke: Hatvany Lajos, *Írók egymásközt*, Újság, 1937. jún. 27., 27–28.

28 Márai Sándor, *A német négyes*, Pesti Hírlap, 1937. jan. 10., 5.

29 Márai Sándor, *A csekk*, Pesti Hírlap, 1940. jún. 23., 5–6.

szemében. Éppen ezért figyelmet érdemlő tény, hogy a cenzúra őt sem kímélte: a „hivatalosabb” Márai több írását is betiltották. Erre a sorsra jutott *Jónás* című elmélkedése Babits művéről (utóbb az *Ihlet és nemzedék*ben jelent meg),³⁰ de Franciaország német megszállásakor írt cikke is, amelyet 1945-ben közöltek elsőként.³¹ Kemény Simon azt írta naplójában 1943. július 31-i dátummal, hogy az író „utolsó három cikkét a cenzúra nem engedélyezte”,³² tehát további, hasonló sorsú írásai is lehettek. (Például a *Cselédek* című írás csak kefelevonatban maradt fenn, nem jelent meg lapjában, talán „túlzott” empátiája miatt.³³)

Van-e két Márai Sándor? – tette fel a kérdést az *Egyedül Vagyunk* című szélsőjobboldali folyóirat, szembesíteni akarván az író 1919-es cikkei kapcsán.³⁴ Ha az 1936-os lapváltásra vonatkoztatjuk a kérdést, több tanulsággal szolgálhat. Említettem, Márai korábban sok nyílt levelet, petíciót írt alá, és bár ekkor sem adta minden beadványhoz a nevét, más hozzáállást, portrét vázol fel a harmincas évek első fele, mint a *Pesti Hírlap* 1944-ig tartó időszaka. Az 1943-as *Együtttes vallomás* aláírása szinte az egyetlen kivétel, amely azt is eredményezte, hogy inkább az volt feltűnő, *hol nem szerepel* az aláírása. Ilyen például 1938-ban az első zsidótörvény kapcsán írók, művészek által megfogalmazott kiáltvány, amely a magyar kultúrtörténetre, 1848-ra vagy a hit- és gondolatszabadságra hivatkozva fejezte ki prófétai tiltakozását. Az aláírók között arisztokraták (Apponyi György gróf, Széchenyi György gróf), írók (Berda József, Móricz Zsigmond, Zilahy Lajos), politikusok (Szakasits Árpád), zeneszerzők (Bartók Béla, Kodály Zoltán) és képzőművészek (Csók István, Kernstok Károly) egyaránt szerepeltek – Márai neve azonban nincs ott. A felületes, nemegyszer előítéletes bírálók ezt (is) az író antiszemitizmusának tulajdoníthatják. A valódi okok között lehetett, hogy „csak tiszta árják» írhatták alá a memorandumot, mellettük olyanok, akiknek köztudottan nem volt »nem árja« kapcsolatuk”.³⁵ Persze más lehetséges út is volt a protestálásra. Babits Mihály tíz nappal ezután humanista, harcos hangú cikket írt: „A jövő bizonytalanságát és kétséges. Ha csak rá is gondolok erre, tele vagyok ijedt kérdésekkel, amikre nem tudok felelni. Hogyan állunk meg, Európa nagy válságaiban, megszegényedett szellemmel s megingott elvekkkel?”³⁶

Az is igaz, hogy Márai korábbi cikkei frissebb hangúak, közelebb érezte magához az élet apró és nagyobb csodáit, érdekességeit és botrányait. A *Pesti Hírlap* időszakában többször fordult a múlt felé, egyre erősebben érződött művein a dekadencia, de ezt nem lehet függetlennek tekinteni korának, az ő életét is meghatározó történelmi eseményeitől és az író belső változásaitól, valamint az Örley István által emlegetett klasszicizáló stílusától sem. Önmegszólító módon figyelmeztette magát, és e korszakra rímelve írta *Angyalkert* című cikkében: „vigyáznom kell, mert kedvem és hajlamom szerint lassan a budai házak funérátorává fejlődöm e rovatban; legszívesebben mindegyikről külön írnék gyászbeszédet...”³⁷ Mégsem jelenti ez azt, hogy ne okozhatna meglepetést őt bíráló olvasóinak is egy-egy írásával. Ilyen *Kültelek* című cikke, amelyben egy peremkerületben lévő színház munkásoknak szóló előadásáról írt: „Nem igaz, hogy a munkás, a paraszt nem »érett« a magas, az igazi művészetre. Legalább olyan érett, mint a középosztály, mely a Belváros színházaiban és

30 Márai Sándor, *Ihlet és nemzedék*, Bp., Révai, 1946, 219–222.

31 Márai Sándor, *Franciák*, Új Idők, 1945. nov. 3., 357–358.

32 Kemény Simon, *Napló 1942–1944*, szerk. Kovács Béla, Papp Anna, Bp., Magvető, 1987, 337.

33 Szövegközlése: Márai Sándor, *Vasárnapi krónika: Cselédek*, Forrás, 2016/9., 59–61.

34 [Név nélkül], *Van-e két Márai Sándor?*, *Egyedül Vagyunk*, 1942. máj. 22., 4.

35 Bodri Ferenc, *Szkillák és Khariübdiszek Márai körül*, 1947 február–augusztus, *Tekintet*, 1996/3–4, 33.

36 Babits Mihály, *A tömeg és a nemzet*, *Pesti Napló*, 1938. máj. 15., 3–4.

37 Márai Sándor, *Angyalkert*, *Pesti Hírlap*, 1937. ápr. 16., 5.

mozijaiban »igényekkel« jelentkezik; [...] A tömeg igénye örök és időtlen. Elsorvad az a kultúra, mely nem merít ebből az igényből, s mesterségesen, mintegy dísztereken mutogatja csak csúcsteljesítményeit.”³⁸

Tehát e korszakban, lapváltása után is írt a róla kialakított általános képet megkérdőjelező írásokat; itt a kultúra munkások nélkül elképzelhetetlen voltát vázolta, de néhány évvel később, leginkább Naplójában, már csak arctalan tömeget látott bennük – igaz, a középosztályt is inkább kárhoztatta, mint dicsérte. Hangneme sem (lehetett) olyan könnyed, mint korábban: *A szegények iskolája* stílusában, fajsúlyos témája melletti könnyedségében 1940-ben már nem születhetett volna meg. A változó világgal együtt Márai saját életformája, látásmódja is mássá lett (például az „éltető” utazás lehetősége 1939-ben eltűnt életéből). Márai összességében tehát kimértebb, távolságtartóbb, kevésbé konfrontatívabb lett a nagy nyilvánosság előtt.

6. A „hivatalos Márai”

„A Márai-pályában megvolt az esély, hogy a fokozatos kanonizálódás, a hivatalos elismerés eltéríti írónkat attól a magatartástól, amely az 1930-as esztendők első felében még a sajátja volt. A Csutora meg A sziget, valamint az Egy polgár vallomásai tagadása enyhült, legalábbis sokkal áttételesebbé vált, és az 1930/40-es esztendők fordulóján a történelmi események következtében Márai néhány területen közeledett a hivatalos állásponthoz. Ugyanakkor nem tántorodott meg, ha a szabadságjogok, a polgártudat, a műveltség, a könyvkultúra védelméről kellett nyilatkoznia” – írta Fried István az íróról.³⁹ Nem vitatom e gondolatsor igaz voltát, ugyanakkor érdemes felidézni a „hivatalos Márai” 1936 utáni tevékenységét is. Mivel politikailag továbbra sem kötelezte el magát, ez elsősorban az elismeréseket elfogadó, „helyzetbe hozott” és szerep-zavara miatt néhányszor megbotló, illetve a szülővárosát „visszanyerő” írónak tudható be, amelyből utóbbi bizonytalán legmegbocsáthatóbb „túlzása” volt. Nem valószínű, hogy Márai „dicsőítő” cikkei ideológiai indíttatásból születtek volna (néhány mégis az ekkor elvárt témában és hangnemben íródott az 1938–1942 közötti időszakban), sokkal inkább egy ismétlődő mechanizmusról van szó, nevezetesen az író elkezd érdeklődni, majd lelkesedni valami iránt, ez aktivitásba hozza, ezt követi az értékelés/átértékelés utáni kijózanodás és távolodás. E folyamat legrövidebb szakasza (alkatának megfelelően) a lelkesedés és a kijózanodás, a leghosszabb a távolodás.

Említett „dicsőítő” cikkei viszonylag szűk körben mozognak, számuk az arányokat tekintve nem jelentős, de árnyalják az általános Márai-portrét. Azért is érdemes ezekből röviden szemlélni, mert ezen írások alapján látták és látják sokan igazoltnak (már az 1936-os lapváltáskor „megelőlegezve”) az íróval szemben a „jobbboldalista” vádat, de hangsúlyozom: ezek száma összesen egy-két tucat az ezernél több, ekkor született cikk és tárca tengerében.

A XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszusról készült beszámoló a többek által vádként említett publicisztikai hangnemváltás ékes példája. Stílusában teljesen megfelel az elvárásoknak: ünnepélyesség (a résztvevőket „fegyelem és önkéntes áhítat” járja át), minden más érzést és gondolatot kizáró beszámoló az eseményről, barokkos hosszúságú és fényű mondatok stb. A cikken belüli tematika is hasonló tükröz: az ünnephez „alkalmazkodó” időjárás, a hibátlan rendezés, a kormányzó és felesége megjelenése és különös aurájuk, Magyarország mint a kereszténység bástyájának és végvárának említése. A gya-

38 Márai Sándor, *Kültelek*, Pesti Hírlap, 1937. dec. 19., 5.

39 Fried István, *Férfi esőköpenyben*, Bp., Helikon, 2007, 174.

korló módon nem hívó Márai így zárta e vezércikkét: „S mindenki érzi, hogy az örökkévaló emberi lelkeség egyik legünnepélyesebb pillanatának volt szemtanúja.”⁴⁰ Néhány nappal később pedig azt írta, hogy „[a] Szent Jobb annak a történelmi zseninek és szent királynak ereklyéje, aki a magyarság eszméjét és küldetését először kapcsolja össze az európai és a keresztény gondolattal, aki országot és bástyát épített a Duna és Tisza között az európai keresztény kultúra védelmére. [...] Kilenc évszázad történelmi tudata hatja át ezt az ünnepséget.”⁴¹ Ezen „különös” írások között kell megemlíteni a Horthy Miklóst éljenző cikkeit. Idetartozik a Felvidéket, Kassát visszafoglaló kormányzó életetése, amely könnyen magyarázható a trianoni seb gyógyulásával, a szülőváros hazakerülése miatt is lelkes magatartással:

„Tizenegy felé távoli, nem szűnő, egyre erősödő morajlás jelzi, hogy a kormányzó megérkezett és csapatai élén, szürkésfehér lován halad már a város felé. Az emelvény alatt állók, a küldöttségek előtt, s közvetlen közelből szemlélhetem, mikor Horthy Miklós kormányzó leszáll lováról és fogadja Imrédy miniszterelnök tisztelgését. [...] E pillanatban Kassa népe, az ünneplők és a névtelen közönség, nem tud betelni a kormányzó nevének életetésével. Ez a »Horthy! Horthy!« nem egyszerű üdvözlés; ez a pillanat, amikor egy nép üdvözli szabadítóját, s utoljára így talán csak Rákóczi Ferencet üdvözölte Kassa és Felső-Magyarország népe az utcákon.”⁴²

Márainak e cikkei abban az időszakban jelentek meg, amikor a legtöbb hasonló jellegű, Horthyt éltető írás született a magyar sajtóban.⁴³ E lelkesedés rövid idő múlva alábbhagyott, ezért is meglepő, hogy csaknem egy évvel későbbi *Ünnepi beszéd* című írása is a Horthy-kultuszba illeszkedő sorokat tartalmaz: „A Kormányzó, kezében a kézirat, nyugodt és tiszta pillantásával végignézi a tömeget. Aztán határozott és erős hangon olvasni kezd. [...] Szereplők, rendszerek változnak, de a nemzet megy tovább: ez az érzés tölt el mindenkit, aki a Kormányzó szavait hallgatja.”⁴⁴ Még 1940-ben is úgy emlékezett meg Horthyról, mint az elcsatolt területek visszaszerzőjéről, az országgyarapítóról.⁴⁵

Mindezek tehát nemcsak Márainak a részleges revízió feletti öröméhez kapcsolódnak; írásai egy részének tőle szokatlan hangneme, „lelkes volta” miatt jogos kritika illethette őt. Miközben úgy érzem, Márai a politikát és politikai szférát súroló cikkeivel túllépett azon a körön, amely elzárkózással, autonóm különállással megfelelően védte volna személyiségét, ezzel ellentétesen maga is deklarálta, hogy az író dolga nem lehet más, mint írásaiban kifejezni véleményét, mert más módon nem szólalhat meg, az újságírók pedig vétenek, ha közéleti-politikai szereplésre buzdítják az írókat. Nagy vitát kiváltó sorait („Az író maradjon műve mögött, láthatatlanul”)⁴⁶ sokan kommentálták (például Szabó Lőrinc, Vaszary Gábor, Szabó Dezső, Harsányi Zsolt),⁴⁷ de mint a fentebbiekkel illusztráltam, ekkorra néhányszor ő maga is túllépett ezen a bűvös körön.

40 Márai Sándor, *Páratlan fénnel*, százezernyi hívőssereg jelenlétében nyitották meg a budapesti eucharisztikus világtalálkozást, Pesti Hírlap, 1938. máj. 26., 2.

41 Márai Sándor, *A Szent Jobb káprázató körmenete az Országháztól a Hősök teréig*, Pesti Hírlap, 1938. máj. 31., 3.

42 Márai Sándor, *Horthy Miklós felszabadította Kassát*, Pesti Hírlap, 1938. nov. 12., 1–2.

43 Ezzel kapcsolatosan tanulságos grafikon mutatja a cikkek számának alakulását az 1920–1944 közötti időszakban: Turbucz Dávid, *Vezérképek, vezérkultuszok a Horthy-korszakban = Média- és történelmi tanulmányok 2014*, szerk. Klestenitz Tibor, Sz. Nagy Gábor, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 241. A „nemzet vezérével” kapcsolatos kultuszról az említett szerzőnek számos fontos tanulmánya jelent meg.

44 Márai Sándor, *Ünnepi beszéd*, Pesti Hírlap, 1939. jún. 15., 5.

45 Márai Sándor, *Horthy Miklós három útja*, Képes Vasárnap, 1940. márc. 3., 16–17.

46 Márai Sándor, *Színházi rovat*, Pesti Hírlap, 1941. aug. 24., [5.]

47 [Papp Antal] P A., *Megszólalnak az írók a Márai-vitában*, Film Színház Irodalom, 1941. szept. 5–11., 19.

7. Márai tényleg átmert a jobboldalra?

Márai pályája során több alkalommal vállalt később magyarázatra szoruló szerepet, az ellene felhozott, különböző oldalról származó vádak leggyakrabban ezekhez kapcsolódtak. Az első ezek sorában a kommunista sajtóban való 1919-es szereplése, a következő most vázlatosan bemutatott, a hatalomhoz közelítő, azt támogatni látszó 1938–1942 közötti írásai, gesztusai, és a harmadik lesz e sorban néhány antiszemitának bélyegzett gondolata, amelyet elsősorban *Naplóiban* vélnek felfedezni. Mindezek nem elhanyagolhatók, a portrét strukturálják, de azt *mégsem változtatják meg döntően*. Aki ezen preferenciák szerint elemzi a tényeket, egyoldalú szemlélet áldozata lesz (és azzá tesz), vagy meghatározott (általában politikai irányú) céllal jegyzi le sorait. A felsoroltak olyan események, vonások, amelyek *joggal vonják kétségbe a feddhetetlen író portréját és a teljesen egyenes vonalú pálya létét* (az elfoglult elemzők számára főképp a „kivételes” tények lényegesek az író pályáján),⁴⁸ de nem is ezek adják életrajza, életműve gerincét. Mindez azt is jól példázza, hogy az íróval szemben a legtöbbször *politikai*, illetve *személyes* indíttatású vádak és sérelmek merültek fel. Sokak számára lehetett irritáló az arisztokrata, elitista, elzárkózó, önmaga igazát előtérbe állító és azt egyetlen lehetőségként megjelenítő író, de mindezek már irodalomtörténeten kívüli szempontok. Tény, hogy Márai erősen vitatott személyiség abban az értelemben, hogy erősen megosztja az emberek véleményét, és az ebből következő „széttartás”, ahogyan egykor, ma is él „hívei és ellenfelei” között.

Mindezeket az író életének és életműve részének kell tekintenünk, de összességében az *oeuvre* legfontosabb sarokpontjai továbbra is meghatározóak maradnak, mert az alapértékekben Márai semmiféle engedményt nem tett senkinek, legkevésbé önmagának: a fentebb villanásszerűen bemutatott írások és viszonyulások *a kivételek*. Mintegy önértékelés-szerűen maga is beszélt erről a már idézett *Egyedül Vagyunk*-nyilatkozat befejező soraiban:

„Bizonyos, hogy életem és munkásságom során sokban tévedtem én is, bizonyos az is, hogy életem hátralevő szakában sem leszek csalhatalatlan. De életem munkájának egésze nem volt más, mint nyilvános és az igazság megismerésének szüntelen, néha reménytelen kísérlete. Ez az igazság, melynek megítélését minden olyan felelős érzésű magyar emberre bízom, akinek ítélkezési képességét a világnézeti harcok szenvedélyessége még nem vakította el teljesen.”⁴⁹

A tények mellett tehát interpretálás kérdése is volt az író lapváltásának megítélése, az viszont kétségtelen, ha publikációs „helyszíneit” egymás mellé sorakoztatjuk, egyik oldalon *A Toll*, az *Ujság*, a másik oldalon az *Új Idők*, a *Pesti Hírlap* kívánczik az élre, azaz megint csak a politikai preferenciák kerülnek előtérbe. Pedig érdemes lenne legalább megfontolni lapváltását illetően annak esetleges kényszer voltát is felesége védelmében. (Az sem kizárható, hogy 1942-es, az *Egyedül Vagyunkban* megjelent nyilatkozata mögött is ez bújkál meg.)

Látnokok vagy előítéllettel közelítők, akik már 1936-ban jobboldalistának nevezték őt? Lehet ennyi írás alapján, megelőlegezve, jogos ez a megnevezés? Két Márai Sándor ez, vagy egy buktatókat is tartalmazó emberi-írói pálya? Mi a szerepe mindebben az utókor (politikai, hagyományon alapuló vagy személyes) előítéleteinek? Kérdéseinkre válaszokat kereshetünk és találhatunk, de a kettősség érzése nem múlik el maradéktalanul, és meg kell küzdenünk előfeltevéseink téves irányba terelő erejével is.

48 Szomorúan egybehangzó példája ennek az író antiszemitizmusát bemutató két elemzés Révész Sándor és Beke Albert tollából – ugyanabból az alapanyagból dolgozva „bal-”, illetve „jobboldali” eredményre jutottak.

49 Az Akadémia és Európa nagy világnézeti harca, *Egyedül Vagyunk*, 1942. jún. 5., 5.

Nagy T. Katalin

Tájszene – Rahmanyinov és Lévay

A vizuális művészet és a zeneművészet közötti egymásra ható kapcsolat talán azon is alapszik, hogy a két művészeti ág hasonló, sőt azonos fogalmakkal írható körül; olyanokkal, mint forma, egyensúly, harmónia vagy disszonancia. E kapcsolatot vizsgálva elsőként Vaszilij Kandinszkij juthat az eszünkbe, aki 1912-ben megjelent könyvében¹ behatóan foglalkozott a témával. Azt tartotta, hogy a vizuális művészet voltaképpen „megfagyott zene”. A nézőket és a hallgatóságot hasonló impulzusok érik, és mindkettő egyfajta belső rezonanciát idéz elő a befogadóban. Az orosz festő összefüggést látott a hangnemek és a színek között; a fekete például az abszolút csendet jelentette, a vörös anyagtalán és nyugtalan, tüzes szín, hasonlít a hegedű hangjának világosabb tónusaira. Festményeinek a „kompozíció” vagy „improvizáció” címet adta, hogy ezzel is hangsúlyozza képei zenéhez való kötődését.

A 20–21. század művészetében a két művészeti ág közötti kapocs még szorosabbá vált, a művészek különféle átjárókat építettek a zene és a vizuális művészet közé. Ez az összefonódás talán az összművészeti törekvésekben manifesztálódott a legerőteljesebben. A magyar művészek között is sokan voltak/vannak, akik számára nagy jelentőséggel bírt a zenei kötődés, a zenei indíttatás. Hogy csak néhány nevet említsek; a festők közül Bálint Endre, Nádler István, Kopasz Tamás vagy Keserü Károly, illetve a szobrászok közül Kigyós Sándor vagy Turcsány Villó.

Lévay Jenő is közéjük tartozik, hiszen ő is gyakran merít zenei élményeiből, sőt többször dolgozott már együtt zenészekkel. Ilyen művészi együttműködés eredménye volt a *Dobajgó ceruzák* című multimediális előadás, melyben egyszerre volt hallható egy zenei improvizáció és látható egy improvizatív rajzolás folyamata, a kettő egymást inspirálta egy különleges szituációnak köszönhetően.²

Lévay legújabb munkájában ismét főszerepet kapott a zene. A *Kiterjesztett pillanatok – Rahmanyinov a Zemplénben* című tájképsorozatot az Egri–Petris Duó³ zongorajátéka ihlette. A ciklus két éven keresztül készült, hogy végül egy virtu-

1 *Über das Geistige in der Kunst: Insbesondere in der Malerei*, München: R. Piper & Co., Verlag, 1912.

2 *Dobajgó ceruzák*, Ittész Gergely fuvolaművésszel közös előadás első verziója 1997-ben a pécsi Alapzaj fesztiválon volt hallható és látható; a Berliini bemutató itt elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=iOSCfOtNWeU>

3 Egri Mónika és Pertis Attila, Liszt-díjas zongoraművészek.

ális kiállításban⁴ jelenjen meg 2020 tavaszán, a pandémia idején. A sorozatról a művész maga ezt írta:

„Létrejöttét Egri Mónika és Pertis Attila egy testbe zárt dupla zongorája, a zempléni táj és Rahmanyinov zenéje inspirálta. Ugyanakkor a képek nem a zeneművek illusztrációi, hanem a zeneművekre reflektáló alkotások. A Zemplén számomra Magyarország egyik legkedvesebb tája. Ezen a vidéken most három szellem osztozik: Rahmanyinové, aki az én interpretációmban került kapcsolatba ezzel a nekem oly fontos földrajzi területtel, az Egi–Pertis duó különleges hangszeren szóló muzsikájáé, valamint a dupla zongora húrozatáról készült frottázsaimé, grafikáimé, rajzaimé. Ezek formálják tájképekké a vidékről őrzött emlékképeimet.”

A sorozat kiindulópontja egy szürreális szituáció. A művész „elrepíti” az orosz zeneszerzőt, Rahmanyinovot a Zemplénbe. Aki ismeri eddigi művészetét, az nem csodálkozik ezen, hiszen Lévay szinte minden munkájában szerepet kap a tér és az idő összekapcsolása, a művész önkényesen meggömbíti a teret, megállítja, vagy éppen visszafordítja az időt, mindezeket rafinált művészi eszközökkel. A művek többlépcsős alkotói fázison mennek át, a kézi rajztól, a fotón keresztül a digitális eszközökhöz. A mostani sorozat elkészülésének egyik szokatlan fázisa a húrokról készített virtuális lenyomatok, azaz pseudo-frottázsok megszületése. Ehhez érdemes egy kis kitérőt tenni, hogy mi is ez a dupla zongora és milyen kultúrtörténeti-zenetörténeti jelentősége van.

E különleges zongorát Ignaz Pleyel (1757–1831) tervezte, párizsi zongoragyárában ötven darabot gyártott belőle a 19. század vége és 1930 között. 1996-ban, egy 1912-ben készült, két és fél méter hosszú dupla zongora, a néhány megmaradt példányból, a magyar zongoraművész páros birtokába került. A zenészeket azért hozza lázba ez a hangszer-különlegesség, mert az egytestű zongorának mindkét oldalon különálló húrjai, mechanikája és pedáljai vannak, az öntvény és a rezonáns viszont közös, mely egyszerre szolgálja mindkét zongoristát. A dupla zongora egyedülálló hangzásáról az Egri–Petris Duó honlapján⁵ ez olvasható: „Minden megszólaló hang ugyanabban a térben keletkezik, a felhangok gazdagítják egymást, ennek köszönhető a hangszer egyedülállóan meleg, világos és csengő hangja.”⁶

Nem meglepő, hogy ez a látványra meghökkentő, a kihalás szélén álló, ritkaságszámba menő zongora Lévayt is hatalmába kerítette, hiszen ő mindig is többnek látta, mint csupán érdekesség, az emberiség találmányait, szerszámain, gépeit, melyek idővel hasznavehetetlenné, okafogyottá váltak, megfosztva eredeti funkciójuktól. Ezek számára a jövő rekvizitumai, melyekkel megragadható, metaforikusan visszafordítható az idő, és a művészeti alkotások egyszerre valós és virtuális tereiben a múlt, a jelen s a jövő egységet alkot.

4 A virtuális tárlat tervezője Lévay Kristóf volt.

5 <https://egri-pertis.com/hu/duplazongora/>

6 A Pleyel dupla zongora (Pleyel Double Grand Piano) kétszer járt Magyarországon; 1999-ben és 2006-ban, mindkét alkalommal készült stúdiófelvétel is a Egri–Petris Duóval, melyek CD-n megjelentek.

Lévay grafikáinak, installációinak megszületését rituálék sora előzi meg. Ezekbe a művészi folyamatokba hol tárgyakat (szénrakodó, másológépek, fogók, gyaluk, fúrók, reszelők), hol érdeklődőket (gondolatrésztvevőket), hol művésztársakat (Koronczi Endre, Ittész Gergely, Egri-Petris Duó) von be, hogy végül a szeánsz során a tudatos és az ösztönös, az eltervezett és a véletlenszerű történések nyomán megszülető művek különféle rétegei szétszedhetetlenül olvadjanak össze.

Lévay több munkájában szerepet kapnak tájélményei, de a klasszikus értelemben vett tájkép műfajához a *Tömegszerencse* című ciklusa és a Rahmanyinov-sorozat sorolható. A zempléni táj egy sokarcú vidék, magában foglalja a Zempléni-hegység erdeit, a Tokaj-Hegyalja szőlőit, a Hegyköz medencéjét, a Hernád völgyét, de az alföldi Bodrogtó is.

Áprily Lajos meg is énekelte e hegycsúcsokkal kísért, dimbes-dombos lankákat és mezőket, melyek Lévay képein is felbukkannak.

*„Juhok, tócsák és zöld, zöld – mennyi rét!
Túl hullámos, kúpos hegyek kísérek.
S az álom éjjel zsongást hoz, zenét:
a ritmikus vulkán-csúcsok zenélnék.”*

Rahmanyinovnak másfajta tájélményei voltak. 45 éves koráig az Amur vidékén, Ivanovkán élt, számára a tájat a sztyeppék világa jelentette. A sztyeppe, amely „olyan, mint a végtelen óceán, de a vizek itt határok nélküli búza-, rozs- és zabmezők. Mily nagyra tartják a tenger levegőjét, de mennyivel jobban szeretem a sztyeppéi levegőt, a föld illatát, melyben minden benne van, ami nő és virágzik.”⁷

Rahmanyinov zeneműveinek nagy részét élete első felében Oroszországban írta. Az 1917-es emigrációját követően a zeneszerzőt háttérbe szorította a pianista. Az egykori orosz birtokos számára oly kedves Amur vidék atmoszféráját szeretne volna megteremteni amerikai birtokán.

Rahmanyinov zenéje olykor érzelmes, mondhatjuk romantikus, ami nem véletlen, hiszen a szerző Csajkovszkij köpenye alól bújt elő. Máskor azonban, teljesen váratlanul, modern hangzások csendülnek fel műveiben. A zeneirodalom gyakran beszél a rahmanyinovi „impresszionizmusról”, melyet a táj lírai felfogásából eredeztetnek. Lévay, akinek művészetében a líraiság sokszor alig érzékelhetően szintén jelen van, most a megszokottnál jobban elengedte magát, hagyta, hogy felszínre törjenek az érzelmek, mostani képei kifejezetten érzelmes vallomások a szeretett zempléni tájról, de az inspirációt Rahmanyinov zongoradarabjai adták.

A leghevesebb hangvételi kép egy triptichon, mely harsány színeivel rögtön magára vonja figyelmünket. Ez az egyetlen kép, melyet nem a dombok és lankák urálnak. A zenemű, amely életre hívta, a *Cigány capriccio*, melynek zenekari változatát Rahmanyinov „hivatalosan” Pjotr Viktorovics Lodzienszkij költőnek

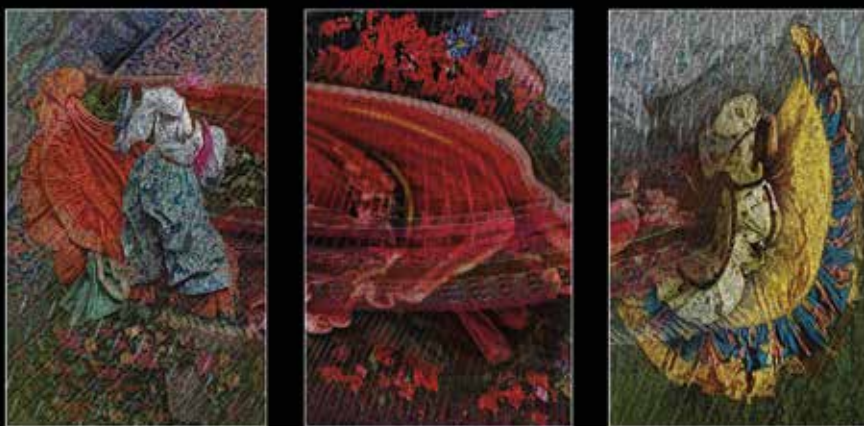
⁷ Sergei Bertensson–Jay Leyda: *Sergei Rachmaninoff: A Lifetime in Music*. Indiana University Press, 2002. 30. (saját fordítás).

ajánlotta, de valójában a darab Anna Alekszandrovnának szólt, a költő cigány származású feleségének, akinek bája és kedvessége teljesen rabul ejtette a fiatal zeneszerzőt. Ez a reménytelen rajongás felkorbácsolta Rahmanyinov érzéseit. Ezt az érzelmi túlfűtöttséget Lévy hármaskompozíciója híven közvetíti, a vörös, sárga és mintás drapériák lendületes mozgása a darab legdinamikusabb részét idézi meg.

A kiállítás többi képeinek vezérmotívuma a táj. A mindig jelen lévő, az embert körülvevő táj a művészet kifogyhatatlan forrása, ennek okán született meg a tájköltészet, a tájfestészet, a tájépítészet, a land art, a természetművészet. Bár tájzenéről nem szoktunk beszélni, de sok zeneszerzőt merített a hegyek, az erdők, a mezők látványvilágából. Lévy tájképkoncertjének⁸ darabjain, a szelíd zempléni lankák nyugalma csupán a gomolygó felhők vagy egy-egy lecsapó villám töri meg. Miközben a virtuális kiállításban járkalunk és ráfordulunk egy-egy képre, halljuk a zongorajátékot, és ez befolyásolja látásunk. Ha hosszasan nézünk egy kiválasztott darabot, s hallgatjuk a zenei kompozíciót, annak hatására új részleteket fedezhetünk fel a képen, miközben a képi kompozíció egyes elemei elvesztik addigi hangsúlyukat. Azt is mondhatnánk, hogy bár alapjában Lévy képei értelmezik Rahmanyinov zenei világát, a zene is visszahat a képekre, és hatást gyakorol a nézőre.

Lévy évek óta fejleszti képeinek mikrovilágát, a szertelenül, majd mégis szerves, kis csoportokba összeálló kukacos rajzolatú grafikáinak „impresszionizmusát”. Ez a zizegő, számtalan rétegből egymásra növekvő szövedék most Rahmanyinov zenéjére tovább burjánzott.

⁸ A tájképkoncert helyszíne a budapesti Eötvös 10 Községi és Kulturális Szintér színházterme volt. Az eseményre 2019. október 3-án került sor a Zene Világnapja alkalmából.

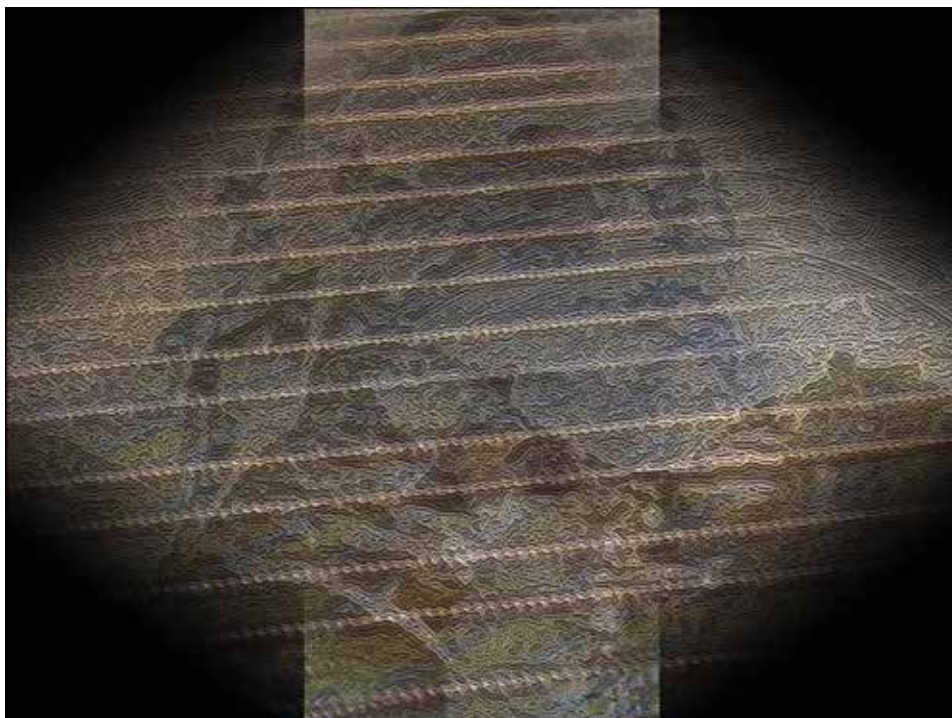
Rahmanyinov a Zemplénben — Cigány capriccio I-III. 100×130 cm, Giclée nyomtatás vászon, 2019.

Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 14:53, Cigány capriccio, Op. 12. 100×130 cm, Giclée nyomat vászon, 2019.

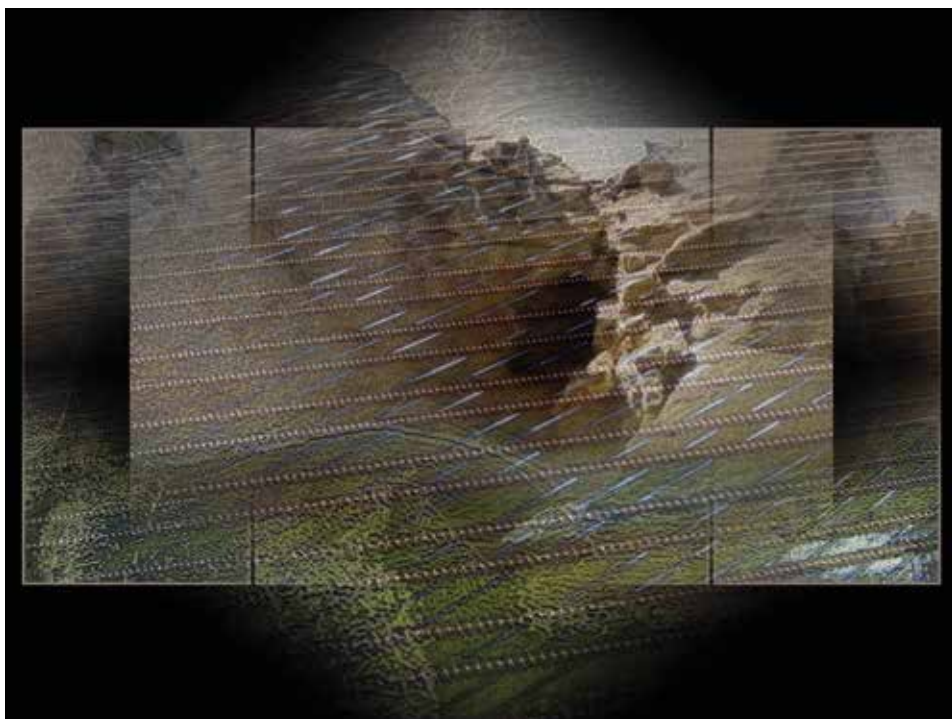
Rahmanyinoo a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 00:25, Cigány capriccio, Op. 12. 100×130 cm, Giclée nyomat vászon, 2019.

Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 08:56, A szikla, Op. 7. 100×130 cm, Giclée nyomat vászon, 2019.

Rahmanyinoo a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 08:14, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100×130 cm, Giclée nyomtat vászon, 2019.

Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 00:22, A szikla, Op. 7. 100×130 cm, Giclée nyomat vászon, 2019.

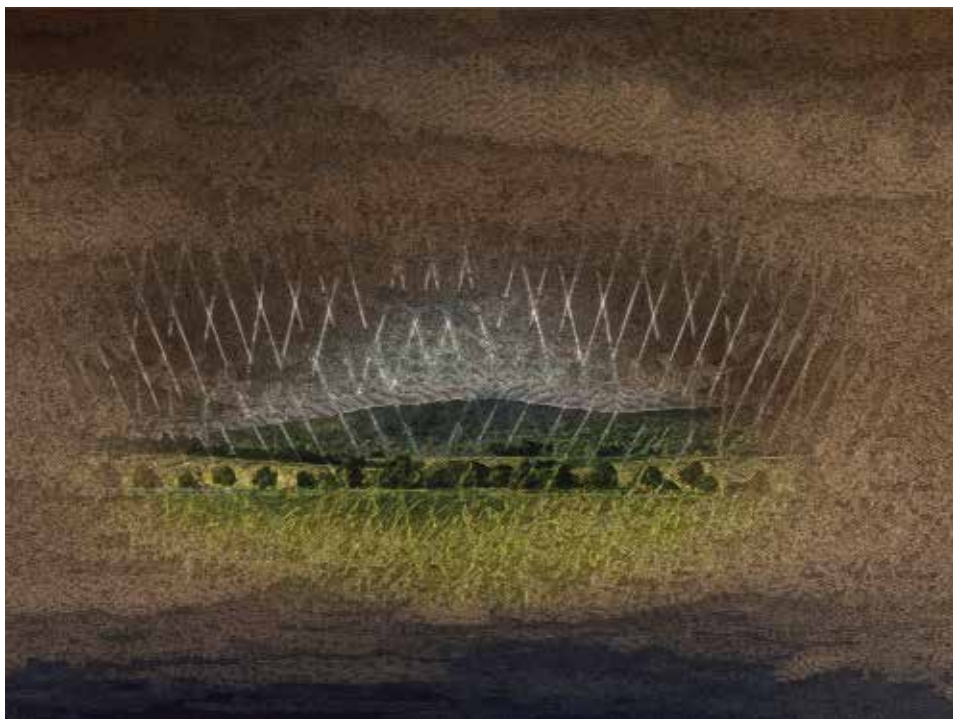
Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 09:58, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100×130 cm, Giclée nyomtat vászon, 2019.

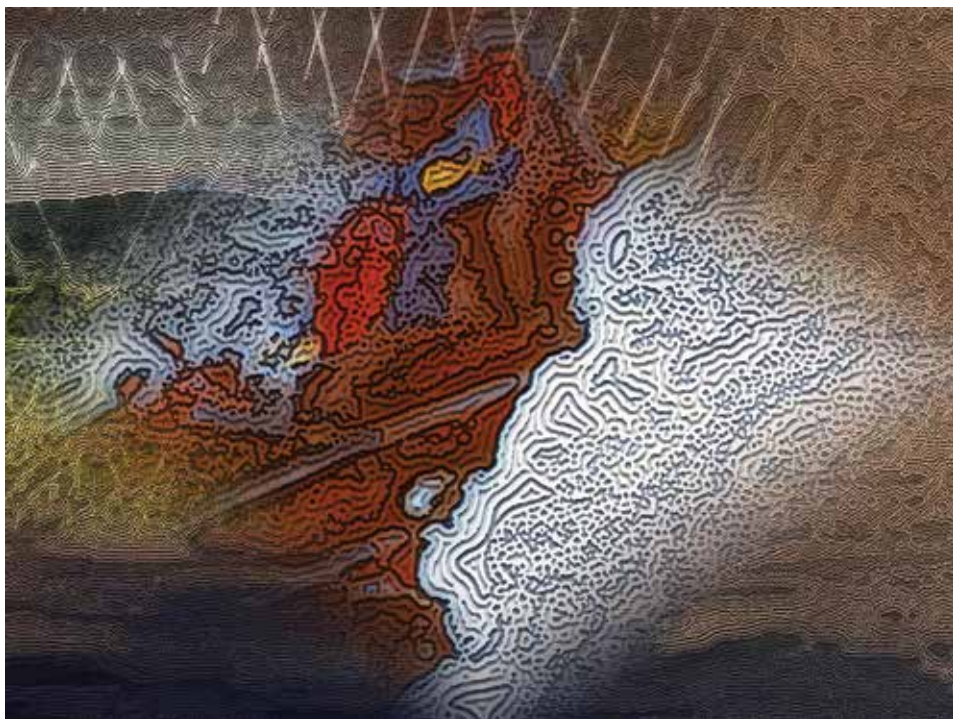
Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 19:51, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100×130 cm, Giclée nyomat vászon, 2019.

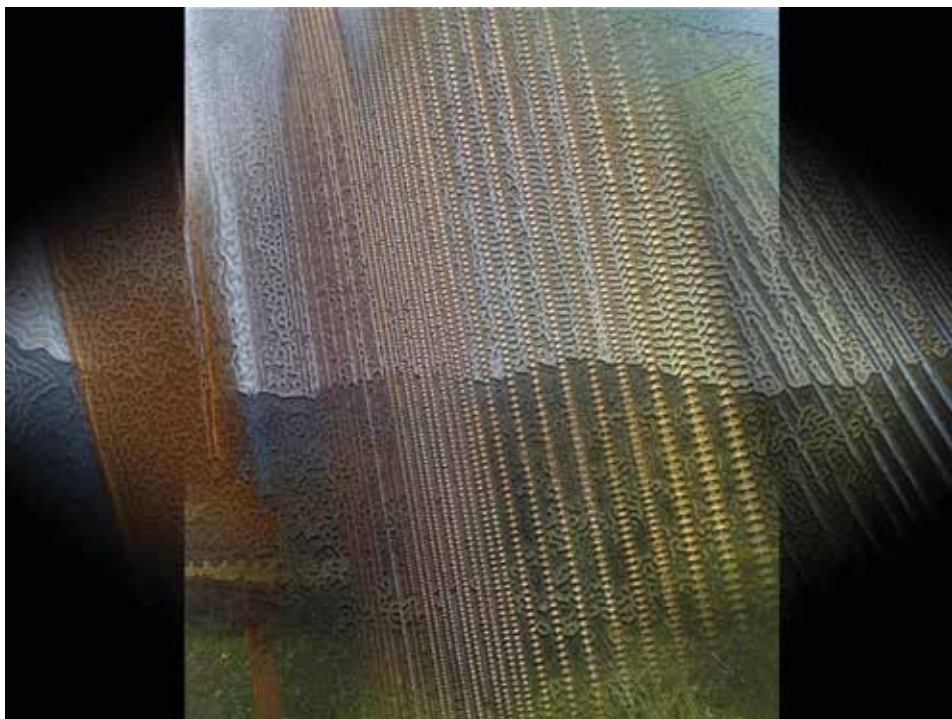
Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 13:18, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100×130 cm, Giclée nyomtat vászon, 2019.

Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 13:39, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100×130 cm, Giclée nyomtat vászon, 2019.

Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 16:04, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100 x 130 cm, Giclée nyomat vászon, 2019.

Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 21:51, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100×130 cm, Giclée nyomat vászon, 2019.

Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 24:24, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100×130 cm, Giclée nyomtat vászon, 2019.

Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 24:58, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100×130 cm, Giclée nyomtat vászon, 2019.

Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 07:45, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100×130 cm, Giclée nyomat vászon, 2019.

Rahmanyinov a Zemplénben — Kiterjesztett pillanatok, 01:53, Hat négykezes zongoradarab, Op. 11., 100×130 cm, Giclée nyomtat vászon, 2019.

Kollár Zsuzsanna

A Szendrey-hagyaték kincsei

(Gyimesi Emese: Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában)

Nemcsak jelentős szakirodalmi hivatkozási pont, hanem igazán izgalmas olvasmány is egyben az MTA „Lendület” Magyar Családtörténeti Kutatócsoport új, második forráskiadása, így a 18. századi erdélyi főnemes, gróf Székely László önéletrása után most Szendrey Juliának és gyermekeinek válogatott írásait vehetjük kézbe. Az önmagában is érdekes kéziratos hagyatékban Gyimesi Emese társadalom- és várostörténeti tendenciákra mutatott rá, s ezzel korábbi kutatásokhoz képest új kontextusba helyezte a mindeddig publikálatlan szövegeket, miközben Szendrey Júlia családjának eddig egészen ismeretlen oldalát mutatta meg.

Az évek alatt számos módszertani irányzat hatott a történész és irodalomtörténész végzettségű, több külföldi egyetemen is megforduló szerző nézőpontjának formálódására. Kortárs történettudományi műhelyek megismerésével került közelebb a család-, a társadalom- és a várostörténet szempontjaihoz, melyek hozzájárultak ahhoz, hogy a hatalmas iratanyagot kreatív módon közelítse meg. A szerző maga jelzi e hivatkozási pontokat a kötetben, amelybe sok egyéb mellett beépítette Philippe Ariès gyermekkortörténeti vizsgálatait, Richard Dennis modern térelméletét, Kevin Lynch *The Image of the City* című munkáját, vagy Lia Karsten tanulmányát, ami a városi környezet gyerekekre gyakorolt hatását vizsgálja.¹

Így történhetett, hogy a *Magyar Családtörténetek: Források* című könyvsorozatban helyet kapó kötet sem csupán a primer szövegekre összpontosító családtörténeti kutatás lett, hanem legalább ennyire bizonyult részletekre érzékeny, várostörténeti megközelítésű kísérletnek is. A *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában* gyerekek által írt levelek, családtagoknak írt alkalmi versek, kéziratos folyóirat-imitációban felbukkanó város- és tapasztalatok tanúságtörténetei, amelyek különleges módon, a társadalmi én szempontjából rögzítették az 1860-es évek Pest-Budájának formálódását. Az OSZK Kézirattárában, a Petőfi Irodalmi Múzeumban, az MTA KIK-ben és Kiss Ferenc gyűjtő tulajdonában lévő kéziratok eddig sem voltak ismeretlenek a kutatók előtt, a szerző azonban a közreadáson és alapos jegyzetelésen túl modern értelmezési keretet is adott hozzájuk. A források élményszerűen rögzítik, hogy a gyerekek miként érzlelik a körülöttük lévő várost, miként

1 Dennis, Richard, *Cities in modernity. Representations and Productions of Metropolitan Space. 1840–1930*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2008. Karsten, Lia: *It All Used to Be Better? Different Generations on Continuity and Change in Urban Children's Daily Use of Space. Children's Geographies* (3.) 3. 275–290. Kevin, Lynch, *The Image of the City*, Massachusetts Institute of Technology, The M. I. T. Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1960.

viszonyulnak a szabadidőhöz, ünnepekhez, ajándéktárgyakhoz. Itt csak pár szemléletes példát említenék: Horvát Attila 1865. februári levelében írja Petőfi Zoltánnak: „*En kaptam. Egy kapsztilis pisztolyt, 4 kötet magyar nép könyvtára című könyveket, Ezeregy éj Marikától. Andersen, Fölszerelésre való mamától és több porcellán figurát. [...] Én a Suhr cirkusban voltam, legjobban tetszettek a Mariani testvérek, kik mindenféle hajmeresztő dolgokat csináltak. Mi karácsony estéjén Ovari bácsival kártyáztunk.*” (130.) Szintén 1865 szeptemberében így írt neki: „*Marika névnapját nagy dáridóval ültük meg, volt vagy 10 darab vendég, s milyen volt az ebéd csupa crémec, hacheé pástétomokból állott, volt 2 üveg champagnei, 2 bor tokaji, s asztali bor.*” (145.) A szerző az efféle megfigyelések értékelése által világít rá a nagyvárosi életmód, az urbanizáció és a társadalom egymásra ható változásaira, melynek megragadása nehéz és összetett feladat. Az olvasó ezzel együtt szinte epizódszerűen követheti nyomon a gyermekek fejlődését, akiknek beszámolóiban sokszor a 19. századi sajtóműfajok jellegzetes beszédmódját érhetjük tetten. A kötet Szendrey Júlia értelmiségivé válásának folyamatát és döntéseinek motivációit is kirajzolja.

Az első száz oldalon öt fejezet, öt összefüggő, egymásra épülő gondolatmenetet tartalmazó tanulmány található. Az elsőben a szerző a még gyermek Szendrey Júlia pesti nevelőintézeti éveiről (1840–42) fennmaradt dokumentumokat, leveleket elemzi, megvilágítja a Szatmár megyei Erdődön élő Szendrey szülők, elsősorban az apa, Szendrey Ignác nevelési stratégiáját. A szerző itt rámutat arra, hogy a család rendi társadalomban betöltött helyéhez képest Júlia részben a neveltetésének köszönhetően nem a szatmári elitben keresett magának helyet, hanem a pest-budai polgári társadalomban, azon belül is a korai, ekkoriban kialakuló pesti elit értelmiség körében. Színvonalas neveltetése, képességei és később kialakuló világlátása miatt mobilis maradt egész életében – még nem volt tizenkét éves, amikor beköltözött a nevelőintézetbe, későbbi életében is sokat költözött és utazott, s láthatóan agilis módon hozott meg egész életére kiható döntéseket is.

A német műveltséget is nyújtó nevelőintézet nem csak az értelmiségi életformára készítette fel az ott lakó leányokat. A vidékről városba átkerülő tanulóknak lehetőségük nyílt a pesti társasági életbe is bepillantani, részben emiatt is vágyakozott vissza Pestre élni a tanulmányai befejeztével hazaköltöző, s vidéken gyakran unatkozó lány. Ez a fejezet azt segít megérteni, hogy az emberek számára milyen vonzerővel bírhatott Pest-Buda a 19. század derekán, és ez összehasonlítható a később vidéken nevelődő Petőfi Zoltán közérzetével, tapasztalataival is. Zoltán alakja összekapcsolódott a „züllött örökös” toposzával, amelyet elsősorban a róla levelező felnőttek aggódó sorai, és Déry Gyula ezekre alapozott kismonográfiája formált meg. Azonban a fiú Horvát gyerekekkel való levelezése „egészen új szempontból mutatja meg Zoltán alakját” – jelzi Gyimesi –, mert „az eddig más forrásokból ismert történetet (csákoí tartózkodásait, iskolaélményeit, szarvasi közegét) ezúttal az ő szempontjából is megismerhetjük (60.).” S mindeközben azt is látjuk, hogy városi szemmel milyennek látta a vidéki életet az ifjabb Petőfi.

Noha a könyv Szendrey Júlia életének a Petőfivel való házasság előtti és utáni időszakra koncentrál, két, Tomasekné Lauka Terézhez írott levélen keresztül jelentős felismerést rögzít. A tizenhét éves Júliának (akárcsak később Zoltánnak) a pesti után hatalmas kontrasztot jelentett a vidéki élet. Három évvel később viszont Petőfi Sándor feleségeként korlátozott anyagi keretek között épp a vidéki nemesi élethez képest találta magát szemben beszűkültebb szórakozási formákkal. „Ugyanakkor a kezdeti nehézségek és hiányérzetek ellenére Szendrey Júlia városi, polgári, értelmiségi életstílusához ragaszkodott egész későbbi életében.” (28.) Az olvasónak e ponton úgy tűnik, hogy a szerző a Pest-Budához és az értelmiségi életformához való kötődéssel indokolja a Horvát Árpáddal kötött házasságot is. A város vonzerejét és jelentőségét a család életében az is reprezentálja, hogy Szendrey Ignác mindkét lányának itt vett lakást, sőt később maga is Pestre költözött.

A szerző arra is rávilágít, milyen különböző városélményeket tapasztalt meg Szendrey Júlia gyermekként, írónőként és családayaként. Ezek a tértapasztalatok részben az életkor, az élethelyzet, részben pedig a lakóhely megváltozásával nyerne magyarázatot. Szendrey Júlia Petőfivel három, Horvát Árpáddal két helyen élt együtt Pesten. E kettőből az előbbi a belvároshoz tartozott, míg utóbbi otthonuk a Hársfa utca 1. szám alatt volt, amely a Belső- és Külső-Terézváros határán helyezkedett el, a sűrűn lakott övezet és a teljesen beépítetlen, füves térségek metszéspontján, és jelentősen módosította az írónő várostapasztalatát. A Hársfa utcai lakásban 1867-ig, azaz tizennégy évig élt együtt a család, aztán a szülők megromlott házassága különköltözéshez vezetett. 1869-ben az akkor tizenhét éves Horvát Attila (anyja halála előtt néhány hónappal) emlékezetből készítette el egykori otthonának alaprajzát. Gyimesi ennek és egy másik ilyen alaprajznak a segítségével, a lakáskultúrából kiindulva remekül érvelve fejti ki: Horváték otthonában nem volt hagyományos szalon, így a reprezentáció többfunkciós terekbe szorult vissza. A korabeli szokásokkal ellentétben Szendreynek külön szobája volt, amelyben dívány, könyvszekrény, kanapé, fali könyvvállvány, asztal és székek, kályha, íróasztal és zongora kapott helyet, a lakást tehát a társadalmi konvencióktól eltérő funkciók és egyfajta emancipált térhasználat jellemezte. A szerző azt is megállapítja, hogy otthonuk a hagyományos polgári lakás funkcióival szemben sokkal inkább bizonyult magányos szellemi munkának teret biztosító műhelyként, melyben a férj dolgozószobájához hasonlóan a feleség életterében is megtalálhatók voltak ugyanazok a bútorok, még ha könyvgyűjteménye nem is vethetkedhetett Horvát Árpádéval. A kötet harminckét remek minőségű képmelléklete között szerepelnek az alaprajzok is, vizuális segítséget nyújtva az olvasónak.

A későbbi fejezetekben a kötet fokozottan közelít a városi terek használatát megörökítő megjegyzések segítségével a Horvát gyerekek városélményeihez, és ehhez a *flânerie*, azaz a városi kószálás gyermeki látásmódjának megragadására törekszik. Ez az innovatív módszertan a várostörténeti kutatások egy speciális fajtája: személyes dokumentumok segítségével járul hozzá ahhoz, hogy a Horvát gyerekek mentális térképét, a város reprezentációját és hétköznapi életük gyakorlatait tegye láthatóvá, nem megfélemezve az újságírói stílus elemzéséről, amely e szövegekben erősen jelen van, és amelyek „hatást gyakoroltak a várost bemutató szövegek retorikájára” (43). A családi hagyatékban hét kis füzetben található a *Tarka Művek*, amely a gyerekek által készített folyóirat-imitáció, s egyben az elemzett, sokszínű források egyik legegységibb darabja, mert elképesztő részletességgel számol be a gyerekek mikrokörnyezetéről.

A *Tarka Művek* „főszerkesztője” az idősebbik Horvát fiú, aki már igencsak a kamaszkorban volt e mulatság készítésekor, négy évvel fiatalabb fivére pedig a „főmunkatárs”. A lap lényegében gyermeki életviláguk esszenciája, és szinte minden tudatosság nélkül vált Szendrey Júlia családi életének és a családban róla kialakult képnek egyik legerősebb referenciájává. Egyfajta gyermeki perspektívából láthatjuk őt ennek az írásgyakorlatnak a tükrében: írónő, de legalább ennyire háziasszony, s néha szigorú anya. A lapszámok tudósítanak esti mulatságról, otthon történetekről, anyjuk sikereiről, verseket írnak és informálnak az utcában látottakról, adomáznak, naplót vezetnek. Élnek a korabeli sajtó nyelvhasználatával, lemásolják annak szerkezetét, mindez pedig arra enged következtetni, hogy rendszeresen forgatták odahaza az újságokat a gyerekek, szemükben az újságírás, a szerkesztés izgalmas hivatásnak tűnt. Ahogy a kötet szerzője is írja, ebben az intellektuális légkörben a gyerekeknek maga az írás, az alkotás egyfajta játék, örömforrás volt (45.).

Gyimesi Emese kötetét lehetetlen nélkül olvasni, hogy közben ne próbálnánk meg minél többet kihámozni belőle arra vonatkozóan, hogy miként viszonyultak a Horvátgyerekek Petőfi Sándor emlékéhez. Házitanítójuk 1864–65-ben Toldy Ferenc volt, ki nem azonos az irodalomtörténéssel, hanem Petőfi Zoltán osztálytársa volt a Piarista

Gimnáziumban (127.), Szendrey Júlia névnapján a Horvát gyerekektől értesülve az ünnep-ről, egy pár fiatal társával este a család ablaka alatt szerenádozott az írónőnek. Attila *Tarka Művek*beli magyarázata figyelemre méltó: „Ő ugyanis bálványozta a mamát, Petőfi miatt, kit pláne imádott.” (174.) S ami még figyelemre méltóbb, hogy ezen esemény leírását *A tengerész* című vers követi, amelyet szintén Attila szerzett, és amely szóhasználatát illetően hasonlít Petőfi *Föltámadott a tenger* című verséhez. Noha ilyesfajta asszociációkra a szerző tudatosan nem vállalkozott, mert nem kívánta a kötet anyagát Petőfi Sándor kultikus emlékezete felől vizsgálni, mégis érezteti, hogy az előző házasság ténye és a költő alakja természetes módon, kiegyensúlyozottan volt része a mozaikcsaládon belüli kommunikációnak.

Gyimesi Pest-Buda imázsának és a nagyvárosi kultúra fő jellemzőinek feltérképezésekor arra is rámutat, hogy a családban az apa milyen szokatlanul nagy súllyal vette ki részét a nevelésből, a Horvát gyerekek levelezéséről szóló tanulmányfejezetekben ezeket a társadalmi változásokat a nagyvárosi élet újdonságainak megjelenésével párhuzamosan látjuk. Az elemzés arra is felhívja a figyelmet, hogy a gyerekek nagyvárosok lakóiként nemcsak az elit kultúrához, hanem sokszínű látványosságokhoz is hozzáfértek. Így a kötet elemzi a múzeumi, színházi események, kávéházi látogatások mellett megjelenő cirkuszlátogatásokat, tűzijátékot, de beszámolnak az utcaképről, a díszkivilágításról, az ünnepnapok ízeiről is.

Míg a tavaszi-nyári időszakban főleg a városi térhasználatról, parkokról és kertekről informálnak a levelek, addig a karácsony és a családi ünnepek idején kelt levelek javarészt a tárgyi ajándékokról számolnak be. A szerző szerint a társadalmi státust kifejezi az a tárgyi világ, amely a gyerekeket körülvette, és amely levelezéseikben gyakran visszatér. Gyimesi külön kiemelve foglalkozik az ajándékozás értékközvetítő szerepével, és az ajándéktípusokkal – utánajárva a speciálisabb pirotechnikai eszközök játéktörténeti hátterének is. Végül pedig érdemes szót ejtenünk a gyerekek által írt versekről, amelyek maguk is ajándékok voltak, elsősorban névnapra, születésnapra íródott művek. E versek az alkalmi költészethez kapcsolódnak, és jelentős hatást tett rájuk Neő Ferenc *A gyermeki kegyelet tolmácsa* című kötete, amely egyfajta sorvezető volt akkoriban a gyerekek számára.

A várostörténet és a családtörténet metszéspontján keresgélő, hétköznapi életmódot vizsgáló szerző sokirányú elemzése a családon túl a tágabb rokoni, baráti kapcsolatait, tehát a kapcsolatrendszerét is tekintetbe veszi. Végül egy keveset olvashatunk a családtagok későbbi, részben tragikus sorsáról, mely ad egyfajta szomorú lezárást a kötetnek. Ám mire az olvasó idáig eljut, a források megadott szempontok szerinti áttanulmányozása révén a kultusztárgyakon túl már társadalmi folyamatokat is képes kiolvasni.

Gyimesi Emese immár több mint egy évtizede kutatja Szendrey Júlia hagyatékát. Munkásságának nagy szerepe van abban, hogy a Szendreyről már életében kialakult beszédmód megváltozzon, és a família hagyatéka a Petőfi-kultusztól függetlenül kerülhessen az érdeklődés középpontjába. A szerző ebbéli munkájának egyik megkerülhetetlen állomása a most megjelent kötet.

Branczeiz Anna

A felszabadított Csáth

Szajbély Mihály: Csáth Géza élete és munkái.
Régimódi monográfia

„A Csáth-életmű befogadástörténetén végigtekintve jól látszik, hogy az értelmezésekben mennyire összeforr a szerző élete és műve. Mintha Csáth életművéről nem is lehetne másképp beszélni, csak megidézve legendává, mitikussá növesztett életét”¹ – írja szentenciózusan Z. Varga Zoltán Csáth Géza munkáinak recepciójáról. Évtizedekig hallgatás övezte az életművet,² ezért lehet, hogy a Csáth-anyag szisztematikus feldolgozása olyan sokat váratott magára: csak az 1960-as és az 1980-as évek végétől fordult az érdeklődés Csáth felé,³ ekkor jelentek meg Dér Zoltán munkái⁴ és Szajbély Mihály első Csáth-monográfiája is.⁵ Szajbély legújabb, Csáth életművét taglaló 2019-es monográfiája az 1989-es munkájához képest nem dolgozik más alapállásokkal: annak folytatásaként, bővített kiadásaként értékelhető. A szerző reflektál azokra a kultúr- és irodalomtörténeti fejleményekre, amelyek az azóta eltelt húsz évben alakították és gazdagították a Csáth-recepciót. Szajbély filológusi pontossággal és részletességgel dolgozza fel tárgyát: erről tanúskodik a terjedelmes jegyzetapparátus, a felhasznált tényadatok sokasága is. Mindemellett a monográfus számot vet a novellák keletkezéstörténetével és a variánsokat is bevonja elemzéseinek látókörébe.

Szajbély tehát precíz, szisztematikus, gondosan felépített munkát ad az olvasó kezébe, egyszersmind izgalmas, olvasmányos stílusban teszi mindezt. Csáth életét és munkásságát nem zártan, hanem – mint azt a kötet címe is jelzi – társadalmi, kulturális összefüggések, életrajzi események kereszttüzzében tárgyalja. A szerző arra vállalkozik, hogy az életutatót az életmű részévé, „pszeudo-énregénnyé” (15.) olvassa, és *vice versa*. „[V]állalnunk kell ennek inverzét is: [Csáth] minden, kifejezett művészi megnyilvánulása mögött személyes élményt, önvallomást, azaz potenciális életrajzi forrást kell látnunk.” (16.) Szajbély meglátásai, miszerint az értelmezésekben reflektáltan helyet kaphatnak az életrajz

1 Z. VARGA Zoltán, *Az írói véna. Csáth Géza 1912–1913-as naplójegyzeteiről* = Uő., *Önéletrajzi töredék, talált szöveg*, Bp., Balassi, 46–76.

2 Uo., 47.

3 Uo., 48.

4 A következő munkákra lehet itt hivatkozni: DÉR Zoltán, *Az árny zarándoka. Csáth Géza emléke*, Szabadka, Szabadkai Munkásegyletem, 1969; DÉR Zoltán, *Csáth Géza. Bibliográfia*, Újvidék, Forum, 1977; DÉR Zoltán, *Ikercsillagok. Tanulmányok, kritikák, dokumentumok*, Újvidék, Forum, 1980.

5 SZAJBÉLY Mihály, *Csáth Géza*, Bp. Gondolat, 1989.

eseményei, személyes élmények is, sok tekintetben Mekis D. János gondolatait idézik.⁶ Ugyanakkor hiába a nagystílus utalás Luhmann koncepciójára, a posztmodern történetelméletre, Szajbély vállalkozása aligha több, mint „régimódi”, pozitivistá szemléletű, az élet-mű-kor logikáját követő (kritikai) életrajz. Ez a műfaj – mint arra Schein Gábor rámutat – alkalmas elbeszélésformának bizonyul, ha a cél annak megmutatása, hogy „[...] egy ember élete sohasem egyetlen emberé, minden pillanata érintkezések, kapcsolatok, funkciók metszéspontja, és maga az alkotó életműve is metszéspontokon keletkezik”.⁷ Szajbély megközelítésének módszertana tehát nem nevezhető újszerűnek, munkájának erőnye sokkal inkább abban rejlik, hogy jelentős mennyiségű háttéranyagot mozgat meg, és ezzel árnyalja a Csáthról és munkáiról kialakított képet. Noha vállaltan nem célja, hogy lerombolja a kultuszt, az író övező legendákat, azzal, hogy pótolja a Csáth-kép hiányzó mozaikdarabjait, mégis ezt teszi. A kötet fejezetei ugyanis Csáth életének minden apró mozzanatát érintik, ezzel – miként Nagy Hilda fogalmaz recenzijában – Szajbély „[...] rámutat a mitikus szerző emberi esendőségeire, mentális monstremának toxikus jeleire, amelyek nem elrettentő elemek, hanem természetes velejárók”.⁸

Ezzel összefüggésben Szajbély olyan kényes témákat is érint, mint Csáth antiszemitizmusának kérdése. Igyekszik árnyalni a képet, több szempontból megvilágítani a helyzetet. „[K]iskamaszként [...] Csáth] hitelt adott mindannak, ami az asztali társalgások során elhangzott” (51.) – írja a szerző, majd néhány oldallal később Karády Viktor szarkasztikus megjegyzését idézi, miszerint Csáth „[...] nem igazán volt antiszemita, hiszen nem utálta jobban a zsidókat, mint ahogy ez jó társaságban szokásos”.⁹ Szajbély szerint Csáth szalon-antiszemitizmusába „[...] még az is belefért, hogy egyetemista kivagyiságból, első budapesti hónapos szobájában az Egy szem dió, két szem dió kezdetű nótát énekelje barátaival, a zsidó lakástulajdonosok bosszantására”. (55.) Miközben a monográfus felmenti az ifjú Csáth Gézá, azt elismeri, hogy „[...] feleségével szembeni, tragédiához vezető kóros gyanakvásában része lehetett az asszony zsidó származásának is”. (Uo.) Szajbély érezhetően elkötelezett tárgya iránt, lelkesültségéről a személyeskedő író olykor pszichologizálásba hajló történetmesélés is tanúbizonyságot tesz. Többször is találkozunk olyan megfogalmazásokkal, mint például: „Talán e jól sikerült nap [egy 1897. július 22-i palicsi kirándulás – B. A.] is hozzájárult, hogy július végén kibérelték a Vetro-villát, és a nyár hátralévő részét itt töltötték. Ekkor tanult meg úszni” (36.); és: „A fővárossal való ismerkedés kétnapos eufóriát jelentett a kisdiák számára” (90.); illetve: „Nem volt kuporgató típus, nem biztonságra vágyott elsősorban, hanem nagystílusú, előkelő életre.” (291.) A Csáth antiszemitizmusának kérdését tisztázó rész kapcsán ennek

6 MEKIS D. János, *Vers és kontextus*, Pécs, Pro Pannonia 2014, 7–8.; MEKIS D. János, *Auctor ante portas. Személyes irodalom, epikai hagyomány*, Bp., Gondolat Kiadó, 2015, 9.; illetve hasonló kérdésekről lásd még: Antoine COMPAGNON, *Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*, ford. JENY Éva, Pozsony, Kalligram, 2006, 89–90.

7 SCHEIN Gábor, *Az életrajzok visszatérése?*, Jelenkor 2008/9., 965–974., 972.

8 NAGY Hilda, *Szerző + szöveg = szimbiózis (Szajbély Mihály: Csáth Géza élete és munkái. Régimódi monográfia. Magvető Kiadó, 2019)*, Műút Online, <https://www.muut.hu/archivum/33705> (utolsó letöltés ideje: 2020. április 25.).

9 Lengyel András idézi Karády Viktor személyes közlését, aki a következőképpen folytatja gondolatmenetét: „A lényeg inkább az, hogy a keresztény úri osztályban szocializálódó fiatalok számára még a legasszimiláltabb, elmagyarosodott zsidó is valahol radikálisan más, azaz elsősorban zsidó. Ezt nem hinném, hogy antiszemitizmusnak kell feltétlenül minősíteni, de a csoportközi távolság bensőséges, magától értetődő tudatának mindenképpen.” LENGYEL András: *Csáth Géza kamaszkori antiszemitizmusáról*, *Tiszatáj* 2015/6., 77–91., 91. Internet: <http://tiszatajonline.hu/?p=92953> (az utolsó elérés ideje: 2020. április 25.).

fényében joggal merülhet fel a gyanú, hogy az irodalomtörténész ebben az esetben is kissé részrehajló. Lehet felmentőleg beszélni egy ember antiszemitizmusáról, ha az végül tragédiába torkollik? Talán mégis egyetérthetünk Lengyel Andrással, akit egyébként – fenntartásokkal – Szajbély is idéz. „Egy ilyen praxis [a fiatalkori antiszemitizmus] ugyanis olyan individuális meghatározottságokról is jeléseket ad, amelyek túl vannak az aktuális »elvéken«, s valamiképpen a személyiség mentális háztartásába engednek bepillantani.”¹⁰

A kritikai életrajz műfajából következően kisebb tér jut a novellaelemzéseknek, és Szajbély nem is áll elő az újraértés igényével, radikálisan új értelmezői szempontokkal, mindent az életútnak rendel alá. Gondolatmenete éppen ezért nem vitatható, a kötetet olvasva ugyanakkor többször felmerül annak kérdése, vajon tényleg annyira elválaszthatatlan-e egymástól élet és alkotás, mint ahogy azt a szerző reflektálja. Ez a probléma azért is mutatkozhat meg élesen, mert a közbevetett elemző részek nem kapcsolódnak szervesen a kötet, Csáth életét nyomonkövető, a kor társadalmi és kulturális viszonyait rekonstruáló részekhez. A szerzői életrajz és a mű ilyen összekapcsolása a megértésben – mint arra Schein Gábor az életrajzok kapcsán rámutat – nem szükségszerű. „Egy dolog megértése [...] nem feltétlenül a dolog eredetének megértését jelenti.”¹¹ Valóban annyira nyilvánvaló a novellák „önéletrajzi ihletése”, vagy a teljes életműre vonatkozóan érvényes az, ami a zsenigekre? „Ma, a naplók és Csáth későbbi munkáinak ismeretében [...] már felismerhető e novellák személyes ihletettsége.” (57.) Ez a befogadástörténeti probléma persze nemcsak a Csáth-életmű megközelítése kapcsán merül fel: többek között József Attila és Radnóti Miklós verseinek recepciójában is élesen jelen van. Ezt a jelenséget Schein a prosopopeia alakzatához köti: „[...] az arcadás (és az arcrombolás) allegorikus eljárásai, amelyek az olvasás és a jelentésadás stratégiái között is fontos szerepet kapnak, példászerűen teljesülnek akkor, amikor az olvasáshoz valaki keretet választ, és ilyen keretként legtermészetesebben éppen a szerző kultikus mozzanatokkal átszőtt élettörténeti konstrukciója adódik.”¹²

E szempont különösen a kései, szenvtelen, tárgyilagos hangvételű novellák értelmezését olvasva vitatható. Ha e novellák önéletrajzi ihletése is annyira nyilvánvaló, valóban szükséges, hogy ismerjük Csáth életútját, levelezéseit és naplóit? „A kései olvasó persze a naplók és a levelezés ismeretében alkalmasint részese lehet a titoknak” (258.) – ismétli Szajbély azokat a gondolatokat, amelyeket a zsenigek kapcsán megjegyzett. „Tudhatja például, hogy Csáth és Rajz Sándor orvosok korukban együtt laktak, lakásadó nőjük Johanna, szolgálólánya Ida volt. Sőt abban is tudatos játékot fedezhet fel, hogy a novellabéli lakótársat Eleknek hívják, ezt a keresztnévet ugyanis Rajz testvére viselte. És megértheti, hogy a Délutáni álmhoz nem írhatott ajánlást, mert ezzel nem intimitást teremtett volna, hanem leleplezte volna annak az intim kapcsolatnak a problematikusságát, amely Schneider Irénhez fűzte.” (Uo.) Azon túlmenően, hogy e tudás biografikus tényeket állít a *Délutáni álom* című kötet szövegei mögé, mit ad hozzá azok árnyaltabb megértéséhez? Ebben a kérdésben egyetértek Bengi Lászlóval abban, hogy az élet és mű összefonódását állító „[...] közelítésmód éppen a Csáth irodalmi munkáival foglalkozó fejezetekben vezet némiképp felemás eredményre: a művek értelmezéséből időnként pont az a tapasztalat vész el, amely Csáth legsikerültebb szövegeit képes kiszabadítani a szerzőjük tragikus életútja által determinált skatulyából, magyarán az életrajzi olvasat kötöttségéből”.¹³

¹⁰ Uo., 91.

¹¹ Schein, i. m., 966.

¹² Uo., 967.

¹³ BENGI László, *Régimódi korszerűség*, Élet és Irodalom 2020. január 10., 20. Internet: <https://www.es.hu/cikk/2020-01-10/bengi-laszlo/regimodi-korszeruseg.html> (utolsó letöltés ideje: 2020. április 25.).

Szajbély Mihály monográfiája nagyszabású, sok szempontból jelentős munka: elképzelhetetlen lenne nélküle a Csáth-oeuvre kutatása. Egy olyan népszerű, az irodalomtörténetben hosszú időn át partvonalra szorított alkotó esetében, mint amilyen Csáth Géza, különösen fontosak az ilyen, tisztázó igényű, filológiai alapossággal megírt kötetek. A monográfia legnagyobb érdeme az, hogy életre kelti hőseit, ezzel – Bengi szavaival élve – felszabadítja a „rárakódott, hozzá társítódott előítéletektől”, és megteremti a továbbgondolás lehetőségét. Noha radikálisan nem festi át a novellákról kialakított képet, diskurzusteremtő lehet.

Magvető, 2019

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

NYOMDA KFT. KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenítését az Emberi Erőforrások Minisztériuma és

a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Alap

forrás

2020 DECEMBER

Ára: 500,- Ft
(előfizetőknek 400,- Ft)

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

nka

Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 013-3056X

9 770133 056007

20012